

T.C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

98942

BÖLGESEL DÜALİTE SORUNU
VE
TÜRKİYE BOYUTU

(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman:
Yrd.Doç.Dr.Zeki YILMAZ

~~98942~~

Biröl ERKAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Kütahya, 2000

**BÖLGESEL DÜALİTE SORUNU
VE
TÜRKİYE BOYUTU**

(Yüksek Lisans Tezi)

Biröl ERKAN

Kütahya - 2000

ÖZGEÇMİŞ

26.06.1974 tarihinde İzmir'de doğdu. İlkokulu İzmir Öğretmen Kenan Gamsız İlkokulu, ortaokulu Karşıyaka Lisesi orta kısmı ve liseyi İzmir Çınarlı Teknik Lisesi Elektrik Bölümü'nde tamamladıktan sonra 1993 yılında Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F İktisat Bölümü'ne girdi. I. Yarıyıl sonunda Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F İktisat Bölümü'ne yatay geçiş yaptı ve 1997 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Dumlupınar Üniversitesi'nin İktisat Bölümü İktisat Teorisi Ana Bilim Dalı için açmış olduğu araştırma görevliliği sınavını kazandı ve yine aynı yıl Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Yüksek Lisans programına başladı. Üç yıldır araştırma görevlisi olup, evlidir.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Bölgesel Düalite Sorunu ve Türkiye Boyutu" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18.07.2000

Birol Erkan

Biröl Erkan'ın hazırladığı "Bölgesel Düalite Sorunu ve Türkiye Boyutu" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği ile kabul edilmiştir.

18.10.2000

Tez Jürisi

Prof.Dr.Ahmet KARAASLAN

Yrd.Doç.Dr.Zeki YILMAZ (Danışman)

Yrd.Doç.Dr.Ergin UZGÖREN

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN
Müdür

ÖZET

İklim, coğrafi şartlar, insan unsuru bakımından ortak özellikler taşıyan ve kendine özgü sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri olan, kentten büyük fakat ülke topraklarından küçük ülke parçası olarak tanımlanabilecek bölge kavramı; ekonomik yapılarına ve ekonomik gelişme seviyelerine göre iki açıdan incelenmektedir. Bölge; ekonomik yapılarına göre homojen bölge, polarize bölge ve planlama bölgesi, ekonomik gelişme seviyelerine göre ise gelişmiş bölge ve az gelişmiş bölge (gelişme halindeki az gelişmiş bölge ve potansiyel bakımdan az gelişmiş bölge) olmak üzere farklı biçimlerde incelenebilir.

Az gelişmiş ülkeler düal (ikili) karakterli olup, düal karakter kendisini yapısal, teknolojik, sosyolojik, organizasyonel ve bölgesel açıdan göstermektedir. Özellikle bir ülkenin bölgeleri arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından iki farklı yapı bulunması anlamına gelen bölgesel düalite, az gelişmiş ülkelerde kalkınmayı engelleyen en önemli faktörlerden birisidir. Bölgesel düalite, yalnızca az gelişmiş ülkelere has bir olgu olmayıp, gelişmiş ülkelerde de mevcuttur. Bununla birlikte, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha önemli boyutlara ulaşmaktadır. İtalya'dan Fransa'ya, ABD'den Japonya'ya, İngiltere'ye kadar gelişmiş ülkelerde de bölgesel düalite sorunu ile karşılaşmış, bu sorunun üstesinden gelinerek en gelişmiş bölge ile en geri kalmış bölge arasındaki gelişmişlik farkı 3-4 kat gibi makul bir seviyeye düşürülmüştür.

Doğal, ekonomik, teknik, demografik, siyasal, sosyal, yapısal ve tarihsel faktörlere dayanan ve küreselleşme süreciyle birlikte hızla artan bölgesel düalite,

Ülkemizin en önemli sorunlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de bölgelerin kalkınmışlık göstergeleri (kişi başına düşen milli gelir, sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi, GSYİH’den alınan paylar, insani gelişme endeksi vb.) incelendiğinde, Batı bölgelerimizin Doğu bölgelerimize göre daha gelişmiş olduğu ve aradaki gelişmişlik açığının bir türlü azaltılamadığı görülmektedir. Gerek planlı dönem öncesi, gerekse planlı dönemde sorunun önlenmesine yönelik çabalara rağmen bölgesel düalitenin boyutları gün geçtikçe artmıştır.

ABSTRACT

Concept of region which is of common characteristics from the point of view of climate, geographical, conditions, human factor and that can be defined as bigger than a city land but smaller than a country land, is examined in view of two point according to its economic structure and economic development level. Region may be examined different forms according to the economic structure as homogeneous, polarize, planning, according to the economic development level, on the other and, as developed and less developed (less developed in development and less developed on view of potential).

Less developed countries are of dual character and the dual character shows itself on structural, technological, sociological, organizational and regional bases. Especially, regional duality which means being different among the regions of a country is one of the factors which obstructes the development there.

Regional duality takes place not only less developed countries, but also developed countries. In addition to, it is more effective in less developed and developing countries. From Italy to France, from the USA to Japan and England, regional duality took place in developed countries too, but they overcame this problem and diminished differences of development between most developed region and least developed region, it has been reduced to a reasonable level of 3 to 4.

Regional duality which is effected by natural, economical, technical, demographical, political, social, structural and historical factors and getting faster

during globalism is seen as one of the most important problems. When the development indicators (per capita income, socio-economic development index, gross domestic product by regions, human development index etc.) is examined, it is seen that West regions are more developed than East regions and that difference of development could not have been lessened unfortunately. Both prior to the planned period and during the planned period, inspite of the efforts towards to be stopped of the issue, dimensions of the regional duality widened they by they.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
TABLolar.....	xiii
KISALTMALAR.....	xvii
GİRİŞ.....	1
TEZ HAKKINDA.....	3
Çalışmanın Konusu.....	4
Çalışmanın Amacı.....	4
Çalışmanın Sınırları.....	4
Çalışmanın Varsayımları.....	5
Çalışmanın Hipotezi.....	5
Çalışmanın Yöntemi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL DÜALİTE SORUNU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER İLE GELİŞMİŞ ÜLKELERDE BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEME ÇABALARI

1.1. Bölgenin Tanımı, Özellikleri ve Bazı Bölge Ayırımları.....	8
1.1.1. Bölgenin Tanımı ve Özellikleri.....	8
1.1.2. Bölge Türleri.....	9
1.1.2.1. Ekonomik Yapılarına Göre Bölgeler.....	9
1.1.2.1.1. Homojen Bölge.....	10

1.1.2.1.2. Polarize Bölge.....	12
1.1.2.1.3. Planlama Bölgesi.....	16
1.1.2.2. Ekonomik Gelişme Seviyelerine Göre Bölgeler.....	17
1.1.2.2.1. Gelişmiş Bölge.....	18
1.1.2.2.2. Az Gelişmiş Bölge.....	18
1.1.2.2.2.1. Az Gelişmiş Bölgenin Özellikleri.....	19
1.1.2.2.2.2. Gelişme Halinde Az Gelişmiş Bölge.....	22
1.1.2.2.2.3. Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge.....	22
1.2. Düalite ve Az Gelişmiş Ülkelerde Düalite Sorunu.....	23
1.2.1. Yapısal Düalite.....	24
1.2.2. Teknolojik Düalite.....	25
1.2.3. Sosyolojik Düalite.....	26
1.2.4. Organizasyonel Düalite.....	26
1.2.5. Bölgesel Düalite.....	27
1.2.5.1. Bölgesel Düalitenin Faydaları.....	30
1.2.5.2. Bölgesel Düalitenin Sakıncaları.....	31
1.2.5.2.1. Ekonomik Sakıncaları.....	31
1.2.5.2.2. Sosyo-Politik Sakıncaları.....	32
1.3. Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Modeller.....	33
1.3.1. Dengeli Kalkınma Modeli	33
1.3.2. Dengesiz Kalkınma Modeli ve Kalkınma Kutupları.....	35
1.4. Bazı Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Bölgesel Düalite Sorunu ve Bu Sorunu Önleme Çabaları.....	37
1.4.1. Amerika Birleşik Devletleri "Tennessee Vadisi" Kalkınma Politikası.....	38

1.4.2. İtalya Mezzogiorno'yu Kalkındırma Politikası.....	40
1.4.3. İngiltere'de Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar.....	42
1.4.4. Japonya'da Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar....	43
1.4.5. Fransa'da Bölgesel Kalkınma Politikası.....	44
1.4.6. Eski Federal Almanya'da Bölgesel Kalkınma Politikası.....	45
1.4.7. Norveç'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası.....	47
1.4.8. Eski SSCB'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası	48
1.4.9. İrlanda'da Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası.....	49
1.4.10. İsviçre'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası.....	49
1.4.11. Çin'de Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar.....	51
1.4.12. Eski Yugoslavya'da Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL DÜALİTENİN TÜRKİYE'DEKİ BOYUTU

2.1. Türkiye'de Bölgesel Yapı Özellikleri ve Bölgesel Düaliteyi Doğuran Faktörler.....	58
2.1.1. Türkiye'de Bölgesel Yapı Özellikleri.....	59
2.1.2. Türkiye'de Bölgesel Düaliteyi Doğuran Faktörler.....	60
2.1.2.1. Doğal Faktörler.....	60
2.1.2.2. Ekonomik Faktörler.....	61
2.1.2.3. Teknik Faktörler.....	63
2.1.2.4. Demografik Faktörler.....	63
2.1.2.5. Siyasal Faktörler.....	64
2.1.2.6. Sosyal Faktörler.....	64
2.1.2.7. Yapısal Faktörler.....	65
2.1.2.8. Tarihsel Faktörler.....	65

2.1.2.8.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde	
Bölgesel Düalitenin Ortaya Çıkış Süreci..	66
2.1.2.8.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında	
Bölgesel Düalite.....	72
2.1.2.9. Küreselleşme Olgusu.....	74
2.2. Türkiye’de Bölgesel Düalite Sorununun Çeşitli Göstergeler	
Bazında İncelenmesi.....	75
2.2.1. Türkiye’de Bölgesel Düalitenin Artmasında Etkili Olan Faktörler..	76
2.2.1.1. Toprak Adaletsizliği.....	76
2.2.1.2. Yatırım Teşvikleri.....	79
2.2.1.3. İç Göçler.....	87
2.2.2. Türkiye’de Coğrafi Bölgelere ve İllere Göre Sosyo-Ekonomik	
Gelişmişlik Sıralaması.....	90
2.2.2.1. Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	
Rakamlarına Göre İller.....	91
2.2.2.2. Türkiye’de Bölgelerin Sosyo-Ekonomik	
Gelişmişlik Seviyesi.....	93
2.2.2.3. Türkiye’de Bölgelerin GSYİH’dan Aldıkları Paylar.	96
2.2.2.4. Türkiye’de Bölgelerin GSYİH’a Katkıları.....	97
2.2.2.5. Türkiye’de İllere ve Bölgelere Göre İnsani	
Gelişme Endeksi.....	99
2.2.3. Çeşitli Göstergelerle Türkiye’deki Bölgelerin Karşılaştırılması.....	103
2.2.3.1. Demografik Göstergeler.....	104
2.2.3.2. Tarımsal Yapı.....	110
2.2.3.3. Sınai Yapı.....	114
2.2.3.4. Gelir Dağılımı.....	120

2.2.3.5. Sağlık Göstergeleri.....	125
2.2.3.6. Eğitim Göstergeleri.....	128
2.2.3.7. Altyapı Hizmetleri.....	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEMeye YÖNELİK POLİTİKALARIN İSTATİSTİKİ METODLARLA TESTİ

3.1. Plansız Dönem.....	134
3.1.1. 1923-1950 Dönemi (Devletçilik Dönemi).....	134
3.1.2. 1950-1960 Dönemi (Liberal Dönem).....	135
3.2. Planlı Dönem.....	136
3.2.1. Kalkınma Planlarında Bölgesel Düaliteyi Azaltmaya Yönelik Uygulamalar ve Öngörülen Politikalar.....	136
3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).....	137
3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972).....	137
3.2.1.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977).....	138
3.2.1.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983).....	139
3.2.1.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989).....	140
3.2.1.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994).....	141
3.2.1.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000).....	142
3.2.2. Bölgesel Düaliteyi Önlemede Kalkınma Planlarının Eksik Yönleri.....	143
3.3. GAP Örneği.....	144
3.4. Bölgelerin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılları ile Kamu Yatırım Harcamaları, Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Nüfus	

Miktarları Arasındaki Korelasyon (1991-1997 Yılları).....	153
3.4.1. Doğu Anadolu Bölgesi.....	154
3.4.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi.....	156
3.4.3. Karadeniz Bölgesi.....	158
3.4.4. Akdeniz Bölgesi.....	160
3.4.5. İç Anadolu Bölgesi.....	162
3.4.6. Ege Bölgesi.....	164
3.4.7. Marmara Bölgesi.....	166
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	168
KAYNAKÇA	174
EK: Regresyon Analizi.....	185
İNDEKS.....	193

TABLOLAR

Tablo 1.1: Türkiye’de Yerleşme Merkezleri Kademeleşmesi Çalışmasına Göre Saptanan Polarize Bölgeleri.....	14
Tablo 1.2: Şanlıurfa İli GSYİH’sında Bir Önceki Yıla Göre Yüzde Değişim.....	22
Tablo 1.3: Zonguldak İli GSYİH’sında Bir Önceki Yıla Göre Yüzde Değişim.....	23
Tablo 2.1: Türkiye’de Yıllara Göre GSMH Büyüme Hızları.....	57
Tablo 2.2: Türkiye’de Bölgelere Göre Toplam Banka Kredileri.....	62
Tablo 2.3: GAP Bölgesinde Toprak Dağılımı (%).....	78
Tablo 2.4: Özel Sektör Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Dağılımı (1997).....	83
Tablo 2.5: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Teşvikler (1998,1999).....	84
Tablo 2.6: Türkiye’de İller İtibariyle Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (1998).....	92
Tablo 2.7: Türkiye’de Bölgelerin GSYİH’dan Aldıkları Paylar.....	97
Tablo 2.8: Türkiye’de Bölgelerin GSYİH’a Yaptığı Katkılar.....	98
Tablo 2.9: Türkiye’de Bölgelere Göre İnsani Gelişme Endeksi.....	100

Tablo 2.10: Türkiye’de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi.....	102
Tablo 2.11: Türkiye’de Bölgelerin Toplam Nüfus İçindeki Payları.....	107
Tablo 2.12: Türkiye’de Bölgelerin Toplam Nüfusu.....	109
Tablo 2.13: Türkiye’de Bölgelere Göre Tarımsal Üretim Değerleri (1996).	113
Tablo 2.14: Bazı Tarımsal Ürünlerinin Verimliliklerinin Bölgesel Dağılımı (1998).....	114
Tablo 2.15: İmalat Sanayinde İşletmelerin Bölgesel Dağılımı.....	116
Tablo 2.16: İmalat Sanayi Katma Değer Açısından İlk 20 İl (1997).....	117
Tablo 2.17: Türkiye’de Sanayi Tesisi Artışı.....	119
Tablo 2.18: Türkiye’de Bölgelerin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (\$)......	121
Tablo 2.19: Türkiye’de Bölgelere Göre Kullanılabilir Gelir Dağılımı Ve Gini Katsayıları.....	124
Tablo 2.20: Türkiye’de Sağlık Kurumlarının Bölgelere Göre Dağılımı.....	126
Tablo 2.21: Sağlık Personeli Başına Düşen Kişi Sayısının Bölgesel Dağılımı (1996).....	127
Tablo 2.22: GAP Bölgesinde ve Türkiye Genelinde Okullaşma Oranları (%)......	129
Tablo 2.23: Türkiye’de Bölgelere Göre Toplam Asfalt Yol Oranı (1997)....	130
Tablo 3.1: Türkiye’de Tarımsal Üretimde İlk On İl.....	148
Tablo 3.2: Doğu Anadolu Bölgesi’nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi	

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 154

Tablo 3.3: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 156

Tablo 3.4: Karadeniz Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 158

Tablo 3.5: Akdeniz Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 160

Tablo 3.6: İç Anadolu Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 162

Tablo 3.7: Ege Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası,

Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel

Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)..... 164

Tablo 3.8: Marmara Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi

Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları,

Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge

Nüfusu (1991-1997)..... 166

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AT: Avrupa Topluluğu

BYKP: Beş Yıllık Kalkınma Planı

DAP: Doğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Projesi

DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü

DOKAP: Doğu Karadeniz Bölgesi Kalkınma Projesi

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

ERDF: Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu

ESF: Avrupa Sosyal Fonu

FEOGA: Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

GV: Gelir Vergisi

H: Hektar

KBGSYİH: Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

KDV: Katma Değer Vergisi

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsü

KÖY: Kalkınmada Öncelikli Yöreler

KV: Kurumlar Vergisi

kwh: Kilowatt Saat

KYH: Kamu Yatırım Harcamaları

MUH.: Muhtelif

N: Nüfus

OSB: Organize Sanayi Bölgesi

ÖT: Özel Sektör Yatırım Teşvikleri

p: Page

s: Sayfa

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TESEV: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

THY: Türk Hava Yolları

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TVA: Tennessee Valley Authority

UİGR: Ulusal İnsani Gelişme Raporları

UNDP: United Nations Development Programme

Vb.: Ve Benzeri

GİRİŞ

Günümüzde iktisat biliminde, özellikle de Türkiye’de ağırlıklı olarak büyüme hızı, döviz kuru, faiz oranı, enflasyon, cari işlemler, bütçe vb. gibi parasal kavram ve göstergeler üzerinde durulmakta ve bu doğrultuda politikalar güdülmektedir. Bu durumda da sosyal göstergeler arka planda kalmaktadır. Bir ülkenin kendisinin veya bölgelerinin gelişimini saptamak için yukarıda sözü edilen göstergeler önem taşır, fakat gelişmişlik seviyesini yansıtmaz. Bu göstergelerde düzelme olduğunda bölgelerin veya ülkenin gelişmişlik seviyesinin arttığı anlamı çıkmamaktadır. Örneğin, bir ülkenin kişi başına düşen geliri 3000 dolardan 6000 dolara çıktığında, bu artış önemli olmakla birlikte gerçek bir refah artışı anlamına gelmemektedir. Gelir artışının kişiler ve bölgeler arasında nasıl paylaştırıldığı da önemli bir husustur.

İktisat literatüründe gelir dağılımı; kişisel, fonksiyonel ve bölgesel gelir dağılımı olarak üç farklı biçimde incelenmektedir. Gelir dağılımı araştırmaları, özellikle kişisel ve fonksiyonel gelir dağılımına daha fazla değinildiğini, bölgesel gelir dağılımı konusunun daha az incelendiğini göstermektedir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bölgenin tanımı ve türleri, düalite kavramı ve türleri, bölgesel düalitenin fayda ve sakıncaları, bölgesel düaliteyi ortadan kaldırmaya yönelik dengeli ve dengesiz kalkınma politikaları ve bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bölgesel düaliteyi önlemeye yönelik politikalar incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde tamamıyla bölgesel düalitenin Türkiye boyutu üzerinde yoğunlaşmış, Türkiye’de bölgesel

düalitenin nedenleri, Türkiye'deki bölgesel yapının özellikleri, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesine göre illerimiz ve bölgelerimiz incelenmeye ve Türkiye'nin Doğusu ve Batısı çeşitli göstergelere göre kıyaslanmaya çalışılmıştır. Son bölümde, Cumhuriyet döneminden itibaren plansız ve planlı kalkınma dönemlerinde Türkiye'de bölgesel düaliteyi önlemeye yönelik oluşturulan politikalara değinilmeye çalışılmış, bu bağlamda dünyanın sayılı bölgesel kalkınma projelerinden olan Güneydoğu Anadolu Projesi üzerinde durulmuştur.

TEZ HAKKINDA

ÇALIŞMANIN KONUSU

Çalışmada, daha çok, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin bir sorunu olarak kabul edilen bölgesel düalitenin, Türkiye’de nedenleri ve boyutları üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Çalışmada, Türkiye’nin Doğusu ve Batısı arasındaki gelişmişlik farklılıkları üzerinde durularak, Planlı ve Plansız Dönem’de bu farklılıkları önlemeye yönelik uygulanması öngörülen politikalara ve bunların sonuçlarına değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Kalkınmada Öncelikli Yörelerde yapılacak yatırımlar için Devletin özel sektöre verdiği teşviklerin, bölgelerarası dengesizliği azaltıcı etkisinin olması beklentisine rağmen başarıya ulaşamamasına nedenleriyle birlikte değinilmeye çalışılmıştır.

ÇALIŞMANIN AMACI

Çalışmada öncelikle, Türkiye’de kalkınma planlarının uygulamaya başlandığı yıllardan bu yana, Devletin, oransal olarak az gelişmiş bölgelerimiz olan Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi’ne yaptığı kamu yatırım harcamalarının artmasına ve özel sektöre verilen yatırım teşviklerine rağmen; bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını azaltmak amacı ile benimsenen dengeli kalkınma modelinin, gelişmişlik farklılığını gidermede bir çözüm yolu olmadığı, bu modelin, gelişmiş ülkelerin sosyo-ekonomik yapısına uygun olduğunun ve dengesiz kalkınma modelinin uygulanması gerektiğinin belirtilmesi amaçlanmıştır.

Ayrıca, bu çalışma, bölgelerarası gelir dağılımı konusuna ve bölgesel iktisat bilimine daha fazla önem verilmesi gerektiği düşünülerek yapılmıştır.

ÇALIŞMANIN SINIRLARI

Çalışmada bölgesel düaliteden bahsedilirken, sadece Türkiye’deki coğrafi bölgeler üzerinde durulmuştur. Her bölgenin illeri arasında, hatta illerin de ilçeleri arasında bir düalite olabilir. Örneğin; İstanbul, Ankara, İzmir gibi illerimiz, diğer illerle karşılaştırıldığında gelir seviyesi yüksek illerdir, fakat bu illerin ilçeleri arasında da gelişmişlik farklılıkları bulunabilir. Bununla birlikte, az gelişmiş olarak

kabul edilen bölgeler içinde de sosyo-ekonomik açıdan ileri seviyede il veya ilçeler olabilir. Fakat, çalışmanın kapsamının çok fazla genişletilmemesi gereğinden bu hususlar kapsam dışı bırakılmıştır.

Ayrıca, Türkiye'nin Kuzeyi ve Güneyi arasındaki gelişmişlik farklılıklarının, oransal olarak Doğusu ve Batısı arasındakine göre daha düşük olduğu düşünülmüş, Doğu ve Batı bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklılıkları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Türkiye'de iç göçlerden bahsedilirken de, kırdan kente ve bölge içi göçler kapsam dışı tutulup, sadece bölgelerarası göçlere yer verilmiştir.

ÇALIŞMANIN VARSAYIMLARI

Çalışmada, Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olduğu ve gelişmekte olan ülke özelliklerine sahip olduğu varsayılmıştır.

Türkiye'de bölgelere verilen yatırım teşvikleri ele alınarak, sektörlere verilen yatırım teşvikleri veri kabul edilmiştir.

Bir ülkenin az gelişmiş bölgeleri ile başka bir ülkenin az gelişmiş bölgelerinin aynı olmadığı varsayılmıştır.

ÇALIŞMANIN HİPOTEZİ

Türkiye'de bölgesel düallite vardır. Yıllardan beri uygulanan, bunu önlemeye yönelik dengeli kalkınma modeli kapsamında, az gelişmiş bölgelere yapılan kamu yatırım harcamaları artırılmış, özel sektör, çeşitli teşviklerle özendirilmeye çalışılmıştır. Tüm kamu yatırım harcamaları ve özel sektör yatırım teşviklerine rağmen, bölgesel düallite bugün daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Bölgesel düallitenin daha büyük boyutlara ulaşması, bugüne kadar uygulanan dengeli kalkınma modelinin başarısızlığını göstermektedir. Bu nedenle, bölgesel düalliteyi önlemeye yönelik alternatif model olarak dengesiz kalkınma modeli uygulanmalıdır. Türkiye'deki bölgesel düallite, ancak bu modelle ortadan kaldırılabilir.

ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada öncelikle kaynak taraması yapılarak, konu ile ilgili kitap, dergi ve makaleler araştırılmış, istatistiki verilerin bulunmasında ağırlıklı olarak DİE ve DPT gibi resmi kurumlara başvurulmuştur. Bölgesel iktisat ile ilgili kitapların azlığı ve güncel bilgiler, mevcut yayınlar taranarak elde edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, mevcut durum tespiti yapılarak, tımdengelim yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde, genel olarak az gelişmiş ülkelerdeki düalite sorununa, daha sonra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bölgesel düaliteyi önlemeye yönelik politikalara değinilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde konu, Türkiye boyutuna indirgenmiş, Türkiye’de bölgesel düalitenin ortaya çıkış süreci Osmanlı İmparatorluğu’ndan itibaren ele alınmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise Planlı Dönem öncesi ve sonrası politikalar ve GAP projesi ele alınmıştır.

Bununla birlikte, bölgesel düalitenin ortadan kaldırılması için, devletin kamu yatırım harcamalarını artırmasına ve az gelişmiş bölgelere yatırım yapılması için özel sektöre verdiği teşviklerle, sözkonusu bölgelerin, en önemli bölgesel gelişmişlik göstergesi olan kişi başına gayri safi yurt içi hasıllarının bunlardan etkilenip etkilenmediğine dair yapılan hipotez, korelasyon analiziyle test edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

**BÖLGESEL DÜALİTE SORUNU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER İLE
GELİŞMİŞ ÜLKELERDE BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEME
ÇABALARI**

1.1. BÖLGENİN TANIMI, ÖZELLİKLERİ ve BAZI BÖLGE AYIRIMLARI

Bölge kavramı; ister nitelik, isterse nicelik yönünden değerlendirilsin, mekanda ortaya çıkan dengesizliklere konu olması ve ölçek görevi görmesinden dolayı ekonomik analizlerde göz önünde tutulmuştur. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, yetersiz kaynaklarla topyekün bir kalkınma gerçekleştiremediğinden, ekonomik kalkınmaya bölge biriminden başlayıp, kalkınmayı ülke çapına yayabilirler. Bunun yanı sıra, gerekli bilgilerin toplanmasında ve bu verilerin karşılaştırılmasında bölge birimi en uygun imkanları sağlamaktadır.¹

1.1.1. Bölgenin Tanımı ve Özellikleri

Bölge; kendine özgü ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri olan, iklim, coğrafi şartlar, insan unsuru vb. bakımından ortak özellikler taşıyan², kentten

¹ ERKAL Mustafa, *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*, Boğaziçi Yay.No:56, İstanbul, 1982, ss. 3-4.

² DOĞAN D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul, 1994, s. 162.

büyük, fakat ülke topraklarının bütününden küçük ülke parçasıdır.³ Başka bir tanıma göre bölge, belirli kriterler bakımından homojen arz sathı parçasıdır.⁴ Bu tanımın analizi, bölge kavramının önemini açıklamak bakımından faydalı olacaktır. Tanımdan da anlaşılabileceği gibi, homojenlik, tanımın esaslı bir unsurunu teşkil etmektedir. Bazı belirli kriterlerin göz önüne alınmasıyla sonuçta bir homojenlik durumu ortaya çıkmaktadır.

Bölgenin ölçeği, bölgenin amaçlarına göre değişir. Bölge sınırlarının çizilmesinde, coğrafi, ekonomik, toplumsal, yönetsel ölçütler ve bazen de bunların birden fazlası ölçüt olarak kullanılır.⁵

1.1.2. Bölge Türleri

Bölgeler, ekonomik yapılarına ve ekonomik gelişme seviyelerine göre iki grupta incelenmektedir.

1.1.2.1. Ekonomik Yapılarına Göre Bölgeler

Ekonomik kalkınmada mekan boyutu olan bölgeler, ekonomik analize tabi tutulurken ikili bir ayırıma sokulurlar. Bunlardan birincisi, bölgelerin ekonomik yapılarına göre ele alınmalarıdır. Bölge sınıflandırılması yapılırken ve bölgenin özellikleri ortaya konurken ekonomik yapılarına göre bölgeleri ele almak bölgesel iktisada açıklık getirmek bakımından önem taşımaktadır. Ekonomik yapı özelliklerine göre bölgeler üç başlık altında toplanabilir. Bu üçlü ayırım bölgelerin ekonomik analizinde konuya statik bir yaklaşımdır. Bu ayırım belirli bir zamanda ve mekanda bölgelerin durumunu ortaya koyar. Ekonomik yapıyı belirli bir süreç

³ GÜNDÜZ Ali Yılmaz, "Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar", **Banka ve Ekonomik Yorumlar**, S:6, (Haziran, 1990), ss. 41-47.

⁴ ERKAL Mustafa, **Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, Şamil Yay., İstanbul, 1978, s. 19.

⁵ KELEŞ Ruşen, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi Yay.No:13, Ankara, 1993, s. 237.

içinde değerlendirmeye ihtiyaç duymaz.⁶ Buna göre bölgeler; homojen, polarize (kutuplaşmış, nodal) ve bunlardan daha az kuramsal temele dayanan planlama (programlama) bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷

1.1.2.1.1. Homojen Bölge

Homojen (türdeş) bölge, sürekli özellikler gösteren ve kendini oluşturan her birimin özellikleri birbirine benzeyen mekan parçasıdır.⁸ Homojenlik ifadesi, bölge içi değişimin minimize edilmesi anlamına gelmektedir.⁹ Bu bölgelerin benzerliğini tanımlamak için bir ya da birden fazla ölçüt kullanılabilir. Benzerliği belirleyen ölçütler şunlardır:¹⁰

- Belirli bir ürün tipinin ağırlığının olması,
- Doğal bitki örtüsü,
- Toprak cinsi,
- Tarımsal gelir oranı,
- Yağış durumu,
- Nüfus yoğunluğu,
- Yerleşme biçimi, iskan şekli (homojen bölgelerde kentsel yapı birbiriyle benzerlik gösterebilmektedir. Örneğin, bölgede çarpık kentleşmenin, gecekondulaşmanın yoğun olması).
- Tarım tekniği,

⁶ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 5.

⁷ STILWELL Frank JB, Bölgesel İktisat Politikası, (Çev: Sevgi Güran), Ak Yay., İstanbul, 1980, s. 49.

⁸ KELEŞ, a.g.e., ss. 237-238.

⁹ STILWELL, a.g.e., s. 49.

¹⁰ TANERİ Ergun, Bölge Planlama, Yıldız Üniversitesi Yay., İstanbul, 1986, ss. 21-23.

- Ürün kullanılışı (daha çok tarımsal faaliyetlerin ağırlıkta olduğu homojen bölgelerde, tarımsal ürünlerin öztüketimi veya piyasaya sunulabilmesi).

- Eğitim seviyesi,
- Beslenme seviyesi,
- İşsizlik oranı,
- Sınai işletme sayısı,
- Kişi başına düşen milli gelir,
- Kentli nüfus oranı¹¹

Bu tür bölgelerde şu özellikler görülmektedir:¹²

- Bölge kentlerinde farklılaşma ve yöneticilik fonksiyonu yoktur.
- Genellikle kentin fonksiyonları tarımsal ürünlerin toplama ve dağıtım ile ilgilidir ve bu nedenle de kentsel hizmetlerde farklılaşma azdır.
- Sanayi daha çok tarıma dayanır ve genellikle küçük sanatlar şeklindedir.
- İstihdam sorunu önem kazanır.
- Üretimde uzmanlaşma yoktur.

Homojen bölgelerin saptanması, aslında benzer özellikler gösteren birimlerin gruplaştırılması şeklinde anlaşılabilir. Homojen bölgelerin yapısını ortaya koyacak teknik, bölge muhasebesidir.¹³ Bölge muhasebesi, ele alınan bölgenin diğer bölgelerden farklı olan özelliklerinin belirlenmesine yardımcı olur. Bölge muhasebesi milli muhasebeden daha zordur. Milli ekonomilerde gümrükler aracılığıyla ithalat ve ihracat kesin olarak bilinmekte ve araştırılacak kaynaklar hazır bir halde bulunmaktadır. Bölge ve özellikle az gelişmiş bölgelerin mahallilik

¹¹ DİNLER Zeynel, *Bölgesel İktisat*, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998, s. 87.

¹² TANERİ, a.g.e., s. 21.

¹³ ERKAL, *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*, s. 6.

niteliği, milli ekonomi ile bütünleşme durumlarına rağmen mevcuttur. Bu durumda bölge muhasebesi için gerekli bilgi ve doküman eksikliği ve zorluğu ile karşılaşılır. Ancak, bütün zorluklara ve imkansızlıklara rağmen, bilimsel yöntemlerden azami ölçüde istifade etmekle bölgenin sosyal ve ekonomik yapısının ortaya çıkarılması, gerek bölge, gerek milli plan çalışmalarında, hem durum tespiti, hem de diğer bölge ve ülkelerle karşılaştırmaya imkân vermesi bakımından önem taşımaktadır.

Belli özellikleri açısından benzerlik gösteren bölgelerin her alanda benzerlik göstermesi beklenmemelidir. Bu bölge tipi daha çok kuramsal açıdan ele alınır.¹⁴ Ülkemizde homojen bölge tipine en iyi örnek İstanbul ili haricindeki Trakya'dır.¹⁵

1.1.2.1.2. Polarize Bölge

Polarize (kutuplaşmış, nodal) bölgeler, bir yerleşmeler kademelenmesi içinde birbirine bağlı kutuplaşmış yerleşme kümelerini tanımaya yarayan bölgelerdir.¹⁶ Kutuplaşmış yerleşme kümeleri, bir cazibe merkezi ve bu merkezin etkisi altında bulunan daha küçük merkezlerden oluşmaktadır. Bu bölgelerin başlıca özelliği, öğeleri arasında fonksiyonel ilişkiler bulunması ve büyük kent (metropol), bölge özeği, orta büyüklükte kent, kasaba ve köy gibi bir yerleşmeler kademelenmesine sahip olmasıdır.

Bir ülkede, tüm yerleşme merkezleri arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bir başka ifade ile, küçük merkezler (kasabalar) kendilerinden daha büyük yerleşme merkezlerinin (kentlerin) etkisi (cazibesi) altındadır. Benzer biçimde büyük kentler de kendilerinden daha büyük merkezlerin (metropollerin) etkisi altındadır. Bir yerleşme merkezi, kendisinden daha küçük bir ya da birkaç

¹⁴ ERKAN Hüsnü, *Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme-Teorik ve Uygulamalı Bir Yaklaşım-*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1987, s. 56.

¹⁵ TANERİ, a.g.e., s. 24.

¹⁶ KELEŞ, a.g.e., s. 237.

yerleşme merkezini etki alanına alıyorsa, söz konusu merkez bir cazibe merkezi haline gelmiş, yani kutuplaşmıştır. Bir ya da birden çok küçük yerleşme merkezlerini etkisi altına alan cazibe merkezinin, etki alanı ile birlikte kapsadığı alan polarize bölgeyi oluşturur.¹⁷ Polarize bölgenin özellikleri şunlardır:¹⁸

- Merkezi bir yönetici kent vardır.
- Bölgede, büyüklükleri ve gördükleri fonksiyonlara göre kademelenmiş ikinci ve üçüncü derecede merkezler bulunur.
- Uzmanlaşma gelişmiştir.
- Merkezi kentle diğer yerleşmeler arasında fonksiyonel açıdan sosyo-ekonomik ilişki vardır.
- Üretim gücü ve ülke ilişkileri yüksek seviyededir.
- Yaşam standardı gelişmiştir.

Bir bölgenin polarize hale gelişiyle; bu bölge ile olan ilişkileri yoğunlaşan çevrenin veya başka bir polarize bölgenin ortaya çıkışı, çevrenin değişik bir bölge ile ilişkilerinin yoğunlaşması gibi değişik biçimler ortaya çıkmakta ve bir zaman süresi içinde işleyen mekanizma dinamik bir karakter kazanmaktadır. Bu nedenle, homojen bölgelerin tespiti statik bir inceleme ile ortaya çıkmasına rağmen, polarize bölgeler dinamik bir süreç içinde belirlenebilmekte ve dinamik bir incelemeyi gerekli kılmaktadır.¹⁹

¹⁷ DİNLER , a.g.e., ss. 90-91.

¹⁸ TANERİ , a.g.e., s. 24.

¹⁹ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 7.

Tablo 1.1: Türkiye’de Yerleşme Merkezleri Kademeleşmesi Çalışmasına Göre
Saptanan Polarize Bölgeleri

BÖLGE NO’SU	BÖLGE MERKEZİ	MERKEZİN ETKİLEDİĞİ İLLER
Bölge I	İstanbul	Bolu, Çanakkale, Edirne, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ, Zonguldak, Kastamonu
Bölge II	Bursa	
Bölge III	Eskişehir	Bilecik, Kütahya
Bölge IV	İzmir	Afyon, Antalya, Aydın, Burdur, Denizli, Isparta, Manisa, Muğla, Uşak, Balıkesir
Bölge V	Ankara	Çankırı, Çorum, Kırşehir
Bölge VI	Konya	Niğde
Bölge VII	Adana	Hatay, İçel
Bölge VIII	Samsun	Amasya, Giresun, Ordu, Sinop, Tokat
Bölge IX	Kayseri	Nevşehir, Yozgat
Bölge X	Sivas	
Bölge XI	Malatya	
Bölge XII	Gaziantep	Adıyaman, Şanlıurfa, K.Maraş
Bölge XIII	Trabzon	Artvin, Rize, Gümüşhane
Bölge XIV	Erzurum	Erzincan, Ağrı, Kars, Muş
Bölge XV	Elazığ	Bingöl, Tunceli
Bölge XVI	Diyarbakır	Bitlis, Hakkari, Mardin, Siirt, Van

Kaynak: Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989, DPT, Ankara, 1985, ss. 161-162.

Ülkemizde, Devlet Planlama Teşkilatı'nın Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi tarafından polarize bölgelerin saptanması için bir çalışma yapılmış ve bu çalışma sonuçlarının özeti, 1982 yılında iki kitap halinde yayınlanmıştır. Söz konusu çalışmada, polarize bölgelerin saptanması için anket yöntemine başvurulmuştur. Tüm Türkiye'yi kapsayan polarize bölgelerin saptanması çalışmasında, üç grupta toplanabilen anket formları kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, merkez işlevlerini saptama formudur. Yerleşme merkezlerinin işlevlerini saptamaya yönelik bu formda elde edilmeye çalışılan başlıca bilgiler, çeşitli faaliyet alanlarındaki tesislerin ve söz konusu tesislerde çalışanların miktarıdır. Bu bilgiler yardımıyla, yerleşme merkezlerinin hangi işlevlerini yerine getirdiği, hangi işlevler için, o merkezde oturanların, bir üst yerleşme merkezine başvurmak zorunda kaldığı saptanmaktadır. İkinci form ise, imalat sanayinin durumunu saptama formudur. Merkez işlevleri saptama formunun devamı olan bu formda, bulunduğu merkez ve çevre köylerin dışında başka merkezlere (il ve ilçe) satış yapabilen kuruluşlar ele alınmıştır. Bu kuruluşların sayısının, çeşidinin ve çalışan toplam işgücü miktarının saptanmasına çalışılmıştır. Üçüncü grup formlar ise, yerleşme merkezleri arasındaki her türlü sosyo-ekonomik, kültürel, ticari ilişkilerin ve akımın yoğunluğunun saptanmasına yönelik olan etki alanı saptama formudur. Bu çalışmaların sonucunda, 16 adet polarize bölge elde edilmiştir. Bu polarize bölge merkezleri ve bu merkezlerin etki alanını gösteren polarize bölge ayırımı Tablo 1.1'de görülmektedir.²⁰ Bu çalışmaya Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'na kadar başvurulmuş, Altıncı Plan'dan sonra, bölgesel gelişmeyle ilgili hedefler bölümünde söz konusu 16 bölgeyi ayırmadan söz edilmemiştir.²¹

²⁰ Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989, DPT, Ankara, 1985, ss. 161-162.

²¹ DİNLER, a.g.e., s. 96.

1.1.2.1.3. Planlama Bölgesi

Verilen bir sosyo-ekonomik amaca, belirli bir süre içinde erişmek için işleyen bir alet ve uygun coğrafi araçların seçiminde kullanılan bir çözümleme bölgesidir.²² Daha öz bir ifadeyle, bölge planının uygulandığı alanlar bütünüdür.²³

Bu bölgeler daha çok ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve bunlarla ilgili ekonomik kararlar arasında, birlik, bütünlük, uyum ve eşgüdüm sağlamak amacıyla tanımlanmış bölgelerdir. Milli kalkınmayı planlayanlar ve bölge plancıları, plan bölgelerini bir araç olarak kullanırlar.²⁴

Bir mekanda bir sanayi tipinin belirlenmesi ve seçimi, yeni ulaşım yollarının, yeni enerji kaynaklarının kuruluşu söz konusu olduğunda planlama bölgesine başvurulmaktadır. Her değişik sorun kadar planlama bölgesi bulunmaktadır.

Homojen ve polarize bölgelerde; ekonomik yapı, iktisadi faaliyetin şekli, nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri ve bölge ile çevre arasındaki iktisadi faaliyetin yoğunluğu esas alınarak bir sınırlama yapılmaktadır. Planlama bölgesi ise; kalkınma planlarının hazırlanmasına yardımcı olmak, uygulanmasını kolaylaştırmak ve bölgenin milli kalkınmaya katılmasının temini amacıyla tespit edilmiştir.²⁵

Planlama bölgeleri, bölgesel planlama uygulayan ülkedeki planlama anlayışına ve ülkenin bölgesel sorunlarının niteliği ve yoğunluğuna göre, tüm ülkeyi kapsayabildiği gibi, sadece belirli az gelişmiş bölgeleri de kapsayabilir. Bölgesel gelişme sürecinin etkilenmesi ve yönlendirilebilmesi için planlama bölgelerinin oluşturulması zorunludur. Gelişme sürecinin mekan içinde analizi yapılırken polarize bölge yaklaşımı ne kadar kaçınılmaz ise, planlama bölgesi yaklaşımı da o kadar zorunludur.²⁶

²² TANERİ, a.g.e., s. 24.

²³ DİNLER, a.g.e., s. 97.

²⁴ KELEŞ, a.g.e., s. 238.

²⁵ ERKAL, *Bölgelerarası Dengesizlik...*, s. 28.

²⁶ ERKAN, *Sosyo-Ekonomik...*, s. 57.

Ülkemizde planlama bölgelerine; Trakya, Doğu Marmara, Zonguldak, Çukurova, Keban, Antalya ve GAP örnek olarak verilebilir.²⁷

Bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltıcı bir politika izleyebilmek için öncelikle milli kalkınma planının bölgeselleşebilmesi; gelişmenin bölgeler seviyesinde amaçlanıp izlenebilmesi için, planlama bölgelerinin saptanması gerekmektedir. Bunun için çeşitli yörelerin gelişmişlik seviyesini veren istatistiki çalışmalar sonucu homojen bölgeler saptanarak, bölgelerarası gelişmişlik farklarının şiddeti ortaya konmalıdır. Öte yandan yerleşme merkezleri arasındaki ticari ilişkilerin yoğunluklarının saptanması; yörelerin gelişme seyri hakkında bilgi verir. Diğer merkezlerle en fazla ilişki içinde olan merkezler saptanarak, yerleşme merkezleri arasında saptanan kutuplaşma hiyerarşisine dayanarak, polarize bölgeler belirlenir.²⁸

Politikacılar, milli planın bölgeselleşmesi aşamasında, seçmenlerin ya da tesadüflerin etkisiyle değil, gerçekten bölgelerin mevcut gelişmişlik durumuna (homojen bölge ayırımı) ve gelişme potansiyeline (polarize bölge ayırımı) bakarak, planlama bölgelerini saptamalıdır ki, bölgesel düalıteyi azaltmada etkin bir politika oluşturulsun.

1.1.2.2. Ekonomik Gelişme Seviyelerine Göre Bölgeler

Ekonomik yapı özelliklerine göre bölgelerin türlerine ve önemine daha önce değinilmeye çalışılmıştı. Burada ise, bölgelere ekonomik gelişme seviyeleri bakımından değinilecektir. Ekonomik gelişme seviyelerine göre bölgeler ele alınırken, ekonomik yapı özelliklerine göre değerlendirmenin aksine konuya dinamik bir yaklaşımda bulunulacaktır, zira bölgeler, belirli bir gelişme süreci içinde ele alınacaktır.

²⁷ Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay., Ankara, 1993, s. 327.

²⁸ DİNLER, a.g.e., s. 103.

Nasıl ki ülkeler gelişme seviyelerine göre, az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülke şeklinde ayrılmaktadır; aynı biçimde, bu ayırım, bir ülkenin bölgeleri açısından da geçerlidir. Bu durumda bölgeler, gelişmiş bölge ve az gelişmiş bölge olarak iki farklı grupta incelenmektedir.²⁹

1.1.2.2.1. Gelişmiş Bölge

Gelişmiş bölge, gelir seviyesi ve gelir artış hızı itibarıyla ülke ortalamasının üstünde olan bölgedir. Ülkenin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında;

Bu bölgenin gelir seviyesi ve gelir artış hızı yüksek olduğu gibi, sosyal ve kültürel göstergelere göre de, bölge gelişmiş bir özellik taşımaktadır. Nitekim, bölgedeki nüfusun ortalama kültür seviyesi ve eğitim seviyesi yüksektir. Eğitim, sağlık, yol, su ve elektrik gibi sosyal altyapı yatırımları yeterlidir. Sabit sosyal yatırım hizmetlerinin yanı sıra verimli yatırımlar da bölgede bulunmaktadır. Gelişmiş bölgede doktor başına nüfus azdır. Hasta yatak sayıları bölge nüfusuna göre yeterlidir. Sosyal ve kültürel seviyenin yüksekliği dolayısıyla doğum oranları yüksek değildir. Park, otel, yeşil alan, lokanta, sinema, tiyatro gibi sosyo-kültürel ihtiyaçların karşılanma oranları yüksektir. İşgücü içinde sosyal sigortalılar oranı yüksektir.³⁰

1.1.2.2.2. Az Gelişmiş Bölge

Her ülkede, daima oransal olarak, daha az gelişmiş bölge olabilir. Bir ülkede ekonomik gelişmenin belirli bir merkezde başlamasının ardından, söz

²⁹ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 9.

³⁰ A.g.e., s. 9.

konusu merkez giderek kalabalıklaşarak, çevresindeki bölgelerdeki üretim faktörlerini kendine çekmek suretiyle oralardaki gelişme dinamizmini yok etmektedir. Bu biçimde, geleceğin girişimci niteliğini taşıyan aktif elemanlarını gelişmiş bölgeye kaptıran bölgeler, az gelişmiş bölge niteliğinden kurtulamamaktadır.³¹

Az gelişmiş bölge, belirli bir süre içinde sosyal ve ekonomik göstergeler açısından başka bölgelerle karşılaştırıldığında, iktisadi avantajlarının bulunmaması veya sınırlı olmasıyla dikkati çekmektedir.³² Az gelişmiş bölgeler, "gelişme halinde az gelişmiş bölge" ve "potansiyel olarak az gelişmiş bölge" şeklinde iki grupta incelenmektedir.³³

1.1.2.2.2.1. Az Gelişmiş Bölgenin Özellikleri

Gelir seviyesi ve gelir artış hızı, diğer bölgelerin gelir seviyesi ve gelir artış hızlarından düşüktür. Hakim iktisadi faaliyet tarımdır ve makineli tarıma da yeterince geçilememiştir. Modern tarım girdilerinden yeterince faydalanılamamaktadır. Nüfus artış hızı genellikle ülke nüfus artış hızından yüksektir. Ülkenin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında;³⁴

İşgücünün istihdam imkanları sınırlıdır ve sendikalı işçi oranı düşüktür. Bölgenin başka bölgelere verdiği işgücü göç oranı yüksektir. Sabit sosyal alt yapı yatırımları yetersizdir. Bölgeye bundan dolayı verimli yatırımlar çekilememektedir. Genellikle, sosyal ve kültürel göstergeler bakımından da bölge az gelişmiş bir özellik taşımaktadır. Doktor başına düşen nüfus ve yatak başına düşen hasta sayısı fazladır. Park, otel, lokanta, okul, hastane, sinema gibi sosyal ihtiyaçların

³¹ DİNLER, a.g.e., s. 128.

³² A.g.e., s. 128.

³³ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 22.

³⁴ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 11.

karşılandığı yerlerin yeterli olduğu söylenemez. Gelir seviyesi düşük olduğundan tasarruf imkânları da yetersizdir.

Az gelişmiş bölgelerin temel özelliklerinden bahsederken, öncelikle, her ülkenin kendi az gelişmiş bölgesinin sosyal ve ekonomik yapı bakımından farklı olduğuna değinmek gerekmektedir. Az gelişmiş bölgelerle ilgili olarak genelleştirilen temel özellikler bu açıdan düşünülmelidir. Her ülkenin sosyal ve ekonomik yapısı, kısaca, kendine has özellikleri o ülkenin az gelişmiş bölgelerine de yansıyabilmektedir.

Önceki açıklamalarda da özet şeklinde değinilen az gelişmiş bölge özelliklerini ayrıntılı bir biçimde ele almak gerekirse bu bölge türünün özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:³⁵

- Gelir seviyesi ülke gelir seviyesinden düşüktür.
- Tarım sektörü hakim nitelikte fakat geridir.
- Nüfus artış hızı ülke nüfus artış hızından yüksektir.
- Nüfusun bileşimi içinde (0-14) yaş grubunun oranı yüksektir.
- Ücretliler ve işverenlerin oranı ülke ortalamasına göre düşüktür.
- Cinsiyet itibariyle kadın istihdamı yüksektir ve kadın üretici durumdadır.
- İşgücünün sendikalaşma oranı ülke ortalamasının altındadır.
- Tasarruflar düşüktür ve buna bağlı olarak da yatırımların yapılabilmesi için gerekli olan sermaye yetersizdir.
- Sosyal statü, eğitim yoluyla kazanılmanın yanı sıra doğuştan da elde edilmektedir.
- Cemaat tipinde bir sosyal teşkilatlanma ve dışa kapalılık mevcuttur.

³⁵ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 11.

- Mahalli pazar ekonomisi milli pazara yeterince entegre değildir.

- Bölge, diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, alt yapı yatırımlarından daha az pay almaktadır.

- Üretim faktörlerinin marjinal verimlilikleri (üretime en son katılan üretim faktörünün toplam üretim miktarında meydana getireceği değişim³⁶) düşüktür. Özellikle, en önemli üretim faktörü olan işgücü bazında ele alındığında, üretime en son katılan işgücünün toplam üretime katkısı çok düşüktür. Buna neden olarak da, az gelişmiş bölgelerde doğum oranının yüksek olmasına (yani, tarlada çalışacak kişi sayısının sürekli artmasına) karşın, işlenecek tarımsal arazi sayısının artırılmaması gösterilebilir.

- Haberleşme ve ulaştırma ağı yetersizdir.³⁷

- Bölge dışına göç verme oranı yüksektir.

- Kentleşme oranı ülke kentleşme oranının altındadır.

- Çocuk ölümleri oranı ülke ortalamasının üstündedir.

Az gelişmiş bölgenin özelliklerini incelerken dikkat çeken bir nokta, bu özelliklerin az gelişmiş ülkelerin özellikleriyle benzer olduğudur. Bu özellikler dikkate alındığında, ülkemizde Doğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Karadeniz Bölgesi az gelişmiş bölge olarak nitelendirilebilir.³⁸

³⁶ DE SERPA Alan C., *Microeconomic Theory-Issues and Application*, Allyn And Bacon Inc., United States of America, 1988, p. 188.

³⁷ Ülkemizde az gelişmiş bölge olarak gösterilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Güneydoğu Anadolu Projesi'yle birlikte gelişmiş bir haberleşme ve ulaştırma ağına sahip olmuştur.

³⁸ Bu bölümde, gelişmiş bölge ve az gelişmiş bölgelere ilişkin, sadece teorik bilgilere yer verilmiştir. Konu ile ilgili veriler çalışmanın ikinci bölümünde bulunmaktadır.

1.1.2.2.2.2. Gelişme Halinde Az Gelişmiş Bölge

Gelişme halindeki az gelişmiş bölge, gelir seviyesi itibariyle ülke ortalamasının altındadır ve bu bakımdan az gelişmiştir. Fakat gelişme hızı bakımından ülke ortalamasının üstündedir. Bu tür bölgelerin gelişme potansiyeli vardır. Bu bakımdan bu bölgelere " potansiyel gelişme bölgesi " de denilmektedir.³⁹

Bu bölge türüne, Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamındaki illerden Şanlıurfa örnek olarak verilebilir.

Tablo 1.2: Şanlıurfa İli GSYİH'sında Bir Önceki Yıla Göre Yüzde Değişim (1)

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
-4.3	12.4	0.0	12.9	17.8	14.9	-4.9	7.4	22.2	2.5

Kaynak: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s.33.

(1) Sabit Fiyatlarla Hesaplanmıştır.

Şanlıurfa, gelir seviyesi bakımından ülke ortalamasının altında olup (1455 dolar)⁴⁰, son yıllarda, GAP ile birlikte hızlı bir gelişme sağlamıştır.⁴¹

1.1.2.2.2.3. Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge

Potansiyel bakımdan az gelişmiş bölge, gelişme potansiyelini kaybetmiş bir bölge olarak tanımlanabilir. Bu tip bölgelerin kişi başına düşen ortalama gelir

³⁹ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 22.

⁴⁰ Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s. 37.

⁴¹ A.g.e., s. 33.

seviyeleri belli bir zamanda ülke ortalamasının üstünde de bulunabilir. Ancak gelişme hızı, ülke ortalamasının altında bulunduğu için bu bölgeler, gittikçe refah içindeki durumlarını kaybedecekler ve az gelişmiş bölgeler arasına katılabileceklerdir. Bu durumda olan bölgeler, gelişme potansiyellerini yitirdikleri için az gelişmiş bölge haline gelmektedirler. Bu bölge tipine Zonguldak'ı örnek olarak gösterebiliriz. Zira, Zonguldak'ın 1998 yılı GSYİH'sı 3517 dolar olup, Zonguldak ekonomisi 1989-1998 yılları arasında yedi defa negatif büyüme göstermiştir.⁴²

Tablo 1.3: Zonguldak İli GSYİH'sında Bir Önceki Yıla Göre Yüzde Değişim (1)

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
-3.0	6.5	-1.1	-1.1	2.6	-5.1	-0.1	-18.7	6.8	-3.1

Kaynak: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s.33.

(1) Sabit Fiyatlarla Hesaplanmıştır.

1.2. DÜALİTE ve AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE DÜALİTE SORUNU

Düalite kelimesi, iki farklı nitelik veya durum anlamına gelmektedir.⁴³ Daha sonra da değinileceği gibi, gelişmiş ülkelerde de düalite var olmakla birlikte, az gelişmiş ülkelerde daha önemli boyutlara ulaşmaktadır. Az gelişmiş ekonomiler; yapısal, teknolojik, sosyolojik, organizasyonel ve bölgesel açıdan "düal karakterli" (ikili karakterli) ekonomilerdir.

⁴² Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s. 33.

⁴³ WEBSTER Noah, Webster's New Twentieth Century Dictionary, Simon&Schuster, a Division of Gulf&Western Corporation, United States of America, 1979, p. 561.

1.2.1. Yapısal Düalite

Az gelişmiş ülkelerde bir taraftan sanayi ülkelerinin piyasa yapısına, ileri teknolojisine, bankacılık düzenine ve modern organizasyonuna, diğer taraftan geri kalmışlığın tipik özelliği olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel organizasyona rastlanmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde genellikle büyük kentler " piyasa ekonomisi " ni; kırsal bölgeler yani, kasaba ve köyler ise " trampa ekonomisi" ni temsil ederler.⁴⁴

Büyük kentlerde sanayi işletmeleri kurulmuş, gelişmiş ülkelerle telefon, telgraf ve teleks bağlantıları kurulduğu gibi; demir, deniz, hava ve karayolu ulaşımı da sağlanmıştır. Yurtiçi ve yurtdışı ticareti düzenleyen firmalar bu kentlerde toplandığı gibi, banka ve sigortacılık hizmetleri de bu kentlerde yaygınlaşmıştır. Büyük kentler ayrıca sinema, tiyatro, bar ve kulüp gibi sosyal hayatın kurumlarıyla da donanmıştır. Öte yandan ülkenin en iyi öğrenim görmüş, yabancı dil bilen insanları da büyük kentlerde toplanmıştır.

Kırsal bölgeler ise geri ve içine kapalı toplulukları barındırmaktadır. Altyapı yatırımlarının yetersiz olduğu az gelişmiş ülkelerde kırsal bölgeler yol, su, elektrik, okul ve hastane gibi temel hizmetlerden yoksundur. Üretim büyük ölçüde ailenin kendi tüketimi için yapılmakta olup, üretilen ürünlerin pazarlanabilme oranı düşüktür. Dolayısıyla büyük kentlerin " piyasa mekanizması ", kırsal bölgelerde yerini " trampa ekonomisi " ne ve " aile ekonomisi " ne bırakmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak kırsal bölgede sanayi, ticaret, ulaşım sektörleri ile bankacılık ve sigortacılık gibi hizmet sektörleri daha az gelişmiştir. Bu bölgelerde, genel olarak, nüfus içinde öğrenim görenlerin sayısı daha düşüktür.

Büyük kentle kırsal bölge arasındaki yapısal düalite o kadar kesin hatlarla birbirinden ayrılmaktadır ki, aynı ülkenin büyük kentleriyle kırsal bölgesi

⁴⁴ SAVAŞ Vural, *Kalkınma Ekonomisi*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1986, ss. 21-22.

arasındaki fark; büyük kentlerle yabancı ileri sanayi ülkeleri arasında bulunmamaktadır.

1.2.2. Teknolojik Düalite

Az gelişmiş ülkelerin düal karakteri kendini teknolojik yönden de hissettirir. Az gelişmiş ülkelerde teknolojik düalite olduğu fikri ilk defa 1955 yılında R. S. Eckaus tarafından "Faktör Oranları Problemi" olarak ortaya koyulmuştur. Üretim tekniklerinin kullanımı bakımından modern sektör ve geleneksel sektör arasında bir farklılık vardır.⁴⁵ Modern sektör, büyük kapasiteli ekonomik üniteler içerir ve sermaye yoğun teknikler kullanır. Geleneksel sektör ise, aile şirketlerinden oluşan küçük kapasiteli ekonomik üniteler içerir ve emek yoğun teknikler kullanır. Ekonominin bu iki sektörü birbiriyle ticaret yapmaz.⁴⁶ Az gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde petrol, madencilik ve imalat sanayi gibi sektörlerle, "plantasyon" adı verilen geniş tarım işletmeleri bulunmaktadır. Bu ülkelerde modern sektör, gelişmiş makine ve teçhizat ile donatılmış olup, en son teknolojiye uygun üretimde bulunmaktadır. Bu gibi sektörlerde üretim üniteleri, genellikle "şahıs veya aile şirketi" olmaktan çıkmış, "çok ortaklı şirket" tiplerine dönüşmüştür. Bu tip işletmelerin finansmanı, "hisse senedi" (aksiyon) veya "borç senedi" (tahvil=obligasyon) ihracı ile yapılmaktadır. Ayrıca, bu sektörlerde emeğin verimliliği de yükselmiştir.

"Geleneksel sektörler" adı verilen sektörlerde ise makine kullanımı yaygınlaşmamıştır. Küçük tarım işletmeleri ile ayakkabı, kumaş ve yiyecek-giyecek maddesi üreten küçük işletmeler bu türün örnekleridir. Geleneksel sektörlerde, şahıs veya aile şirketi tipi hakim olup, üretimin finansmanı çok sınırlı bir oto-finance dayanmaktadır. İşletmelerin küçük olması istihdam yönünden

⁴⁵ INGHAM Barbara, *Economics and Development*, Mc Graw-Hill Book Company Europe, England, 1995, p. 117.

⁴⁶ KINDLEBERGER Charles P.-HERRICK Bruce, *Economic Development*, International Student Edition, Tosho Printing Co., Ltd.Tokyo, Japan, 1977, p. 215.

de geleneksel sektörün milli ekonomiye katkısını azaltmaktadır. Bu sektörlerde emeğin verimliliği ise, modern teknoloji uygulayan sektörlerle oranla düşüktür.⁴⁷

1.2.3. Sosyolojik Düalite

Az gelişmiş ülkelerde, bir yandan yüksek öğrenim görmüş, yabancı dil öğrenmiş ve ileri ülkelerde bulunmuş kişiler varken diğer yanda; milli dilini bölgesel lehçeden ayıramamış, okuma-yazma bilmeyen ve ilkel toplumun geleneklerine bağlı kişiler de vardır.

Sosyal yönden gelişmiş kişiler, daha çok, büyük kentlerde ve büyük gelirler getiren işlerde toplanırken, diğerleri kasaba ve köylerde geleneksel yaşantılarını sürdürmeye devam ederler. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde kırsal bölgelerden sanayi merkezlerine “emek transferi”, sadece emeğin mesleğini ve yaşadığı yeri değiştirmekten ibaret değildir. Kırsal bölgeden sanayi kentine emek aktarmak, geniş bir kitlenin dilini, görgüsünü, yaşama şeklini baştan aşağı değiştirmek demektir.

1.2.4. Organizasyonel Düalite

Hla Myint, düalitenin; sadece kalkınmışlığın tamamlanamamasından, piyasa yapısından değil, modern sektör ve geleneksel sektör (tarım sektörü) arasındaki organizasyonel yapının bozukluğundan kaynaklandığını ifade eder. Böylece Myint sayesinde yeni ve ilginç bir “Organizasyonel Düalite” kavramı ortaya koyulmuştur.⁴⁸

⁴⁷ SAVAŞ, Kalkınma Ekonomisi, s. 22.

⁴⁸ INGHAM, a.g.e., ss. 119-120.

Ev halkı tamamen bazı malların tüketiminde uzmanlaşır. Firmalar ev halkından emek satın alır. Ev halkı da firmalardan tüketim malları satın alır. Mali kurumlar ev halkından tasarrufları toplar ve onları firmalara nakleder. Hükümet, kamu hizmetleri yapmak karşılığında ev halkı ve firmaları vergilendirir. Tamamen kalkınmış ekonomilerde işletme ve bilgi maliyetleri açısından minimum bir uyumsuzlıkla çalışılır.

Az gelişmiş ekonomilerde organizasyonel düalite vardır. Modern sektör, ev halkı, firmalar, hükümet ve mali kurumlardan oluşur. Bununla beraber, modern sektör, aslen çiftçilik yapan ev halkından oluşan geleneksel sektör ile üstünkörü bir bağlantı içerisinde. Az gelişmiş ülkelerde organizasyonel hatlar arasında bağlantı kopukluğu vardır ve bu durum düaliteye yol açar. Örneğin, özellikle uzak bölgelerdeki köylü ev halkı için yüksek nakliye ve pazarlama maliyetleri söz konusudur. Bu durumda ev halkı öztüketimi artırır. Bu da, modern sektörler ile geleneksel sektörler arasındaki bağlantıyı zayıflatır. Bununla birlikte, geleneksel sektörde, modern sektöre göre daha yüksek faiz oranları olması dolayısıyla finansal düalite de olabilir. Modern sektörden geleneksel sektöre fon akımı, yüksek işletme ve informasyon maliyetleri dolayısıyla sınırlı olmaktadır.

1.2.5. Bölgesel Düalite

Az gelişmiş ülkelerde düalitenin tipik bir örneğini de " Bölgesel Düalite " teşkil eder. Bir ülkede bölgesel düalite, ülkenin çeşitli bölgeleri arasında görülen sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin tümüdür. ⁴⁹ Tüm Avrupa ülkelerinde ve ABD'de bugün görülen bölgesel düalitenin ortaya çıkışı sanayi devrimine rastlamaktadır. Sanayi devrimi hiçbir zaman ülkenin tüm yörelerinde aynı anda başlamamıştır. Sanayi devrimi sonrası, tarımsal üretim alanları ile sanayi merkezleri arasındaki

⁴⁹ KARLUK Rıdvan, Türkiye Ekonomisi, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1997, s. 75.

gelişmişlik farklılıkları açıkça ortaya çıkmış, tarımsal alanlardan sanayileşen merkezlere doğru göçler artmıştır.⁵⁰

Az gelişmiş ülkelerde yüksek öğrenim görmüş kişilerle okuma-yazma bilmeyen kişilerin veya modern petrol işletmesiyle karasabana dayalı tarım işletmesinin yan yana bulunması gibi, modern kentler ve gelişmiş bölgelerle ilkel ve gelişmemiş bölgeler de yan yana bulunabilir. Bu yönden az gelişmiş ülkelerin bir önemli özelliğini de "sanayileşme, kentleşme, tarım, ticaret, hizmet, haberleşme, ulaştırma, sağlık, eğitim, demografik göstergeler ve kişi başına gelir yönünden bölgelerarası dengesizlik" oluşturur. Hemen bütün az gelişmiş ülkelerde; hızla gelişen bir "başkent" veya dışa açık "liman kentleri" yanında, geçmişin bütün özelliklerini aynen koruyan "geri kalmış bölgeler" vardır.⁵¹

Kalkınma çabası içinde bulunan bir ülkede kaynakların yetersiz olması, bütün bölgelerin aynı anda altyapı yatırımlarına kavuşturulmasına, tarımın modernizasyonuna ve bölgelerin aynı anda sanayileştirilmesine imkân vermez.

Milli gelir ister gelişmiş, isterse az gelişmiş olsun, hiçbir ülkede çeşitli bölgelere eşit olarak dağıtılamamaktadır. Bazı coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı belli bölgeler milli gelirden daha çok pay alırken, bazı bölgeler daha az pay almaktadır.⁵² Genellikle iktisaden gelişmiş ülkelerde bölgesel düalitenin boyutu az; az gelişmiş ekonomilerde ise fazladır. Bu durumu doğrulamak üzere basit bir ölçüt ele alınabilir. Genellikle iktisaden gelişmiş ülkelerde, bölge geliri, kişi başına düşen milli gelirin üçte ikisi ile karşılaştırılabilir. Bu karşılaştırmalar yapıldığı zaman, iktisaden kalkınmış ekonomilerde geri kalmış bölgeler içindeki nüfusun yüzde çok düşük bir kısmının, kişi başına düşen milli gelirin üçte ikisinden daha az bir gelire sahip olduğu görülür. Örneğin, İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerde durum böyledir. Fransa ve Norveç'te bu oran yüzde 10, İtalya, İspanya ve Türkiye'de yüzde 30 civarındadır. İktisaden kalkınmış ülkelerde

⁵⁰ DİNLER, a.g.e., s. 127.

⁵¹ SAVAŞ, *Kalkınma Ekonomisi*, s. 23.

⁵² EKER Aytac-ALTAY Asuman-SAKAL Mustafa, *Maliye Politikası*, TakavYay., Ankara, 1994, s. 232.

bölgelerarasındaki kişi başına düşen gelirler arasındaki fark azalmakta, az gelişmiş ülkelerde ise gittikçe artmaktadır.⁵³

Bölgesel düalitenin zaman içindeki gelişimini açıklamakta değişik teorik yaklaşımlarda bulunulmuştur.⁵⁴

1. Bu görüşlerden birincisine göre; bölgesel düalite, büyüme sürecinin kendi varlığının gereğidir ve büyümeye koşul olarak kendiliğinden azalır. Hatta tümüyle ortadan kalkar. Çünkü, kalkınma ile birlikte bütün coğrafi bölgeler bundan kendilerine düşen payı almış olurlar. Böylece, gelişmiş bölgelerle az gelişmiş bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı zaman içerisinde kendiliğinden kapanır. Bu görüş, iyimser bir görüştür. Bu nedenle bölgesel düaliteyi düzeltici politikalara devletin karışması da gereksizdir.

2. İkinci görüş, negatiftir. Kendi başına bırakıldığı takdirde, bölgesel düalitenin azalmak şöyle dursun, artacağını ileri sürer. Devletin müdahale etmemesi durumunda, geri kalmış bölgelerin geri kalmışlıklarını gideremeyeceklerini varsayar. Bu görüşü savunanlar, devletin düzeltici politikalar uygulayarak, bu dengesizliklere karışmasından yanadırlar. Onlara göre, büyük kentlerle gelişmiş bölgeler, ülkenin tüm kaynaklarını kendilerine çekerek, diğer bölgelerin, kentlerin ve kırsal alanların geri kalmışlıklarını sürdürmelerine yol açarlar ve o bölgeleri kendi çıkarları için sömürürler.

3. Üçüncü görüş ise, bu konuda, gelişmiş ülkeler ile geri kalmış ülkeler arasında bir ayırım yapar ve farklılıkların, gelişmiş ülkelerde zamanla azalabileceğini, bununla birlikte, geri kalmış ülkeler için aynı ölçüde umutlu olunamayacağını ileri sürer.

Çok büyük kentler ve gelişmiş bölgeler, kırsal alanlarla az gelişmiş bölgelerdeki genç ve yetenekli insan gücünü emerek dengesizliği artırmakta ve bu nedenle toplumsal adaleti bozmaktadır.⁵⁵ Özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş

⁵³ TÜRK İsmail, Maliye Politikası, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1998, ss. 307-308.

⁵⁴ KELEŞ, a.g.e., s. 236.

⁵⁵ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 35.

Ülkelerin bölgeleri arasında sosyo-ekonomik farklılıklar daha çok gözükmekte ve bu dengesizliği znmek önemli bir problem olmaktadır.

1.2.5.1. Bölgesel Daltenin Faydaları

Bir ülkede ekonomik gelişme, hiç bir zaman ülkenin tüm bölgelerinde aynı anda başlamamakta, bazı bölgeler, diğer bölgelerden daha önce gelişmektedir. O halde, gelişmek isteyen her ülkede bölgelerarası sosyo-ekonomik gelişmişlik farkları yaşanmaktadır.

Bir ülkede, bölgesel düalite, ekonomik gelişme için karşılaşılabilecek bir etaptır ve ekonomik gelişme sürecinde bir takım faydalar sağlamaktadır. Ekonomik gelişme ayrıcalıklı, belirli noktalarda başlamakta ve burada yoğunlaşmaktadır. Gelişen bölgelerin avantajlarından faydalanmak isteyen evre bölgelerdeki girişimci olmaya aday dinamik elemanlar ve artan talep karşısında, gizli işsizler ile sermaye bu bölgeye göçerken, ülkede toplam üretim seviyesi ve milli gelir artacak, ülke kalkınma yolunda mesafe katetmeye başlayacaktır.

Görüldüğü gibi, hiçbir ekonomik canlılığın olmadığı bir ülkede, belirli bölgelerde ortaya çıkan gelişme, sonuçta ülkenin gelişmesi için ilk adım olmaktadır. Gelişen bölgede ortaya çıkan dışsal ekonomiler, hem o yörede faaliyete geçen işletmelere, hem de o yörede yaşayan insanlara büyük avantajlar sağlamakla kalmamakta, ülkenin diğer bölgelerindeki atıl kaynakların da harekete geçmesini, onları emerek sağlamaktadır.⁵⁶

⁵⁶ DİNLER, a.g.e., s. 130.

1.2.5.2. Bölgesel Düalitenin Sakıncaları

Bölgesel düalitenin sakıncaları ekonomik ve sosyo-politik sakıncalar olmak üzere iki başlık altında toplanabilir.

1.2.5.2.1. Ekonomik Sakıncaları

Hangi ekonomik sistem uygulanırsa uygulansın, her ekonominin çözümünü sağlamak zorunda olduğu temel ekonomik sorunlardan birincisi, ülkedeki üretim faktörlerinin (kaynakların) tam kullanımının yani tam istihdamın sağlanmasıdır. Bir ülkedeki kaynakların tam kullanımı, geniş anlamda tüm üretim faktörlerinin üretime katılması anlamına gelmekle birlikte, dar anlamda sadece ülkedeki tüm işgücünün (çalışmak isteyen aktif nüfusun) üretimde görev almasıdır. Bir iktisadi düzenin iyi işleyip işlemediği, cari ücret karşılığında çalışmak isteyen herkese iş bulunup bulunmamasıyla ölçülür. Herkese iş temin edememek, bir iktisadi düzenin en büyük kusurudur.⁵⁷ İster geniş, ister dar anlamda ele alınsın, eğer bir ülkenin bünyesindeki bölgelerarası gelişmişlik farkları önemli boyutlara ulaşıyorsa, geri kalmış bölgelerdeki üretim faktörlerinin bir kısmı üretime katılmıyorsa, yani atılsa, eksik istihdam hali söz konusudur.

O halde, geri kalmış bölgede işsizlerin varlığı, o ülkede eksik istihdam halinin varlığını ifade eder. Eğer bir ülkede eksik istihdam varsa, söz konusu ülkede toplam üretim hacmi ve dolayısıyla refah seviyesi, ulaşılabilecek seviyenin altında gerçekleşiyor demektir.

Geri kalmış bölgelerin karşılaştıkları sorunların başında gizli ve açık işsizlik gelmektedir. Bir ülkenin geri kalmış bölgelerinde işsizliğin varlığı, o ülkede eksik istihdamın söz konusu olduğunun ve dolayısıyla refah kaybının göstergesidir.

⁵⁷ DÜĞER İsmail Hakkı, *İktisada Giriş*, Emre Ltd.Şti, Kütahya, 1998, s. 369.

1.2.5.2.2. Sosyo-Politik Sakıncaları

Bir ülkenin bünyesindeki bölgeler arasında, kökeni daha çok ekonomik nedenlere bağlı olan sosyal dengesizlikler, büyük huzursuzlukların da kaynağı olur. Ülkenin bazı bölgeleri giderek hareketlenip daha da zenginleşirken, bazı bölgelerinin giderek sönükleşmesi, gelişmiş bölgeler ile geri kalmış bölgeler arasındaki benzerliklerin azalmasına ve giderek bu bölgelerin birbirine yabancılaşmalarına kadar varabilir. Din, mezhep ve ırk farklılıkları gibi, aslında ekonomik gelişmişlik seviyesi yüksek olan ülke ve bölgelerde birlikte yaşayan insanların önemsemedikleri, hatta kültür zenginliği olarak gördükleri faktörler, geri kalmış ülkelerde ön plana çıkabilir ve huzursuzluk kaynağı olmaya başlayabilir. Etnik farklılıklar ya da mezhep farklılıkları nedeniyle bölgenin ihmal edildiği ve bu nedenlerle geri bırakıldığı inancı, bölge halkı arasında taraftar bulmaya başlar. Bu durum da ülkeye sosyo-ekonomik açıdan üstesinden gelinmesi zor maliyetler yükler. Örneğin, Türkiye’de bölgelerin tümünde farklı din, mezhep ve ırktan insanlar yaşamaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, terörün diğer bölgelerimize oranla daha yoğun olmasında, bu bölgelerimizin gelir ve refah seviyelerinin daha düşük olması etkili olabilmektedir (Bu bölgelerimizde de terör, bölgenin diğer illerine oranla gelir seviyesi daha düşük olan illerde yoğunlaşmaktadır. Örneğin, gelir seviyesi, Gaziantep, Şanlıurfa, Malatya gibi illerde daha yüksek olup, Hakkari, Şırnak gibi illerde daha düşüktür).

Gelişmiş ülkelerin de hemen hepsinde, bazı bölgeler, diğerlerinden önce gelişmiştir. Unutulmaması gereken konu, başlangıçta hoş görülen, hatta zorunlu sayılan bölgesel düalienin kısa bir sürede giderilmesi gerektiğidir. Çünkü geri kalmış bölgeler, kısa zamanda diğer bölgelerin seviyesine çıkarılmazsa, geri kalmışlık bu bölgelerde “ kronik bir hastalık “ halini alır. Bu gibi ülkelerde yapısal, teknolojik, sosyolojik ve organizasyonel düalite şiddetle artar ve siyasal huzursuzluklar da süreklilik kazanır.⁵⁸

⁵⁸ SAVAŞ, Kalkınma Ekonomisi, s. 23.

1.3. BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEMeye YÖNELİK MODELLER

Gerek gelişmiş ülkelerde, gerekse az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını gidermeye yönelik başvurulmuş başlıca modeller dengeli ve dengesiz kalkınma modelleridir.

1.3.1. Dengeli Kalkınma Modeli

Bir ekonomide, tüm sektörler ve bölgelere yatırım yapılmasıdır. Dengeli kalkınma, plan esasına dayanır ve planlı kalkınmayla özdeşleşmiştir.⁵⁹ Dengeli kalkınma teorisinin öncüsü Paul .N. Rosenstein Rodan'dır. Rodan, 1943'de yayımlanan makalesinde ülkelerin dengeli kalkınma modeli ile kalkınmayı sağlayabileceğini ve bu suretle sektörlerarası ve bölgelerarası dengelere ulaşabileceğini belirtmiştir. Bu modele göre, sektörlerin aynı büyüme hızına ulaşması amaçlanır (Büyük İtiş Modeli).⁶⁰

Rodan'a göre az gelişmiş ülkelerde, bireylerin satın alma güçlerinin düşük olması nedeniyle piyasa sınırlıdır. Yeni yatırımlar sonucu gerçekleştirilen ek üretimin piyasada talep bulma olanağı çok kısıtlıdır. Kalkınma iktisatçılarından Nurkse de dengeli kalkınma modelini savunmuş, yatırımların değişik endüstri kollarına yapılmasını önermiş, ve bunun sonucunda, piyasa bulma güçlüklerinin ortadan kalkabileceğini söylemiştir. Bunun için, yatırımların birbirini tamamlayan türde olması (ikâme olmayacak) gereklidir. Az sayıda sektöre yapılan yatırımlar, üretilen ürünlerin talep bulabilme olasılığını düşürür. Aynı anda bir çok sektörde yatırım hamlelerine girişmek, ortaya çıkacak dışsal ekonomiler nedeniyle gelişme sürecini hızlandıracaktır. Nurkse'e göre, dengesiz kalkınma modelinde, herhangi bir sektörde karşılaşılabilecek gelişme sonucu elde edilecek gelir artışı, çok sayıda

⁵⁹ İNGHAM, a.g.e., s. 168.

⁶⁰ HIGGINS Benjamin, *Economic Development-Problems, Principles & Policies*, W.W.Norton & Company, Inc., New York, 1959, p. 341.

yatırım yapmakla elde edilecek gelir artışından daha küçük olduğu için dengeli kalkınma modeli, az gelişmiş ülkelerde kaynak dağılımında rasyonelliği sağlamak ve kalkınma hızını artırmak açısından daha uygun bir modeldir.⁶¹

Rosenstein-Rodan, konuyu daha iyi açıklamak için şu örneği vermiştir;⁶²

Ekonomide gizli işsiz (marjinal verimliliğin sıfıra eşit olduğu) durumunda olan 1 milyon kişiyi düşünelim. Bu kişilerin tümü ayakkabı sektöründe istihdam edilsin. Bu işçiler, yeni işlerinde önceki işlerinden aldıkları oldukça düşük olan ücretlerinden daha yüksek ücret alırlar. Şayet, söz konusu işçiler tüm ücretlerini ayakkabı alımı için harcarsa, piyasada satılmayan mal olmayacak, piyasadaki genişlemeye rağmen, talep yetersizliği olmayacaktır. Böylece (yüzde 10 kâr varsayımı altında) sorunun yüzde 90'ı çözümlenmiş olacaktır. Tüm sorun, işçilerin büyük ücretlerini ayakkabı için harcamayacaklarıdır. Bunun yerine, bu 1 milyon işçi, tek bir endüstriye değil de, işçilerin talep edecekleri bir seri mal üreten endüstriler grubuna yerleştirilmiş olursa, ayakkabı endüstrisi için ortaya çıkacağı belirtilen aksaklık ortadan kalkmış olacaktır. Bu şekilde, tüketici istekleri göz önüne alınarak çeşitli alanlarda yatırıma gidilmesi ile talep yetersizliği ortadan kalkmış olacaktır. Böylece, farklı endüstri kollarındaki girişimlerin her biri piyasanın hacmini genişleterek, ekonomideki işletmeler için dışsal ekonomiler yaratmış olacaktır.

Bir diğer kalkınma iktisatçısı Fleming'e göre ise, dengeli kalkınmanın başarılı olabilmesi ancak belli durumlarda mümkün olabilmektedir. Büyük çaplı üretimle birlikte, bir sektörde maliyetlerin ve satış fiyatının düşmesi, tüketicilerin gelirlerini artırıcı yönde etkide bulunacağı için, diğer sektörlerin mallarına olan talep artar. Buna karşın, üretim faktörlerinin arzının da artması gerekir ki, sorun buradadır. Eğer bir ülke, dengeli kalkınmayı gerçekleştirmek için, gerekli kaynakları bir araya getirecek olanaklara sahip ise, artık o ülke az gelişmiş bir ülke olmaktan çıkmıştır. Sonuçta, dengeli kalkınma, az gelişmişlik kısır döngüsünün kırılmasına yardım etmez. Kısacası, dengeli kalkınma ancak gelişmiş ülkelerin

⁶¹ INGHAM, a.g.e., s. 168.

⁶² HIGGINS, a.g.e., s. 329.

koşullarına uygun düşmektedir.⁶³ Bununla beraber, dengeli kalkınma kaçınılmaz da değildir. Zaten, tarih de buna ilişkin örneklerle doludur. Örneğin, Amerika, ilk önce tarımsal ihracatta uzmanlaşmak suretiyle gelişmiştir. Belçika, ilk önce cam ve yün üretiminde uzmanlaşarak gelişmiştir.⁶⁴

1.3.2. Dengesiz Kalkınma Modeli ve Kalkınma Kutupları

Dengeli kalkınma teorisini eleştiren Hirschmann'a göre; bu teori, az gelişmiş ülkelerin kapasite ve olanaklarına uygun değildir. Ona göre, az sayıda sektör veya yörenin önce gelişmesi gerekmektedir. Dengeli kalkınma yaklaşımında, sektörler arasında ve bölgeler arasında öncelik yoktur. Öncelik yerine denge vardır. Dengesiz kalkınma modelinde ise, belirli sektörlerle ve bölgelere öncelik tanınır, bu bölge ve sektörler kalkınmanın motoru olarak saptanır.

Kaynakların sınırlı olması, az gelişmiş ülkelerde çok sayıda sektörün ve bölgenin birden gelişmesine imkân vermez. Bazı sektörler, bir ekonomide daha fazla gelişme potansiyeline sahiptir. Sürükleyici bir sektör seçilip, bu sektörün gelişmesine öncelik verilirse, ekonomiye bir dinamizm gelecektir. Bir endüstriye yapılan yatırımlar, dışsal ekonomi yaratarak yeni yatırımları uyaracak, uyarılmış olan yeni yatırımlar da ayrıca ekonomide yeni dışsal ekonomiler yaratacaktır. Bunun için, yatırım yapılacak sektörün (sürükleyici birim) önsel ve gerisel bağlantı katsayılarının (itış gücü) yüksek olması gerekmektedir. Bu sayede, itış gücü yüksek olan bir endüstride, yatırım yapılması sonucu;⁶⁵

1. Yatırım yapılan endüstride kullanılan aramalı üreten başka bir endüstride gelişme olur (gerisel bağlantı).

⁶³ DİNLER, a.g.e., s. 396.

⁶⁴ SAMUELSON Paul A., *Economics*, Mc Graw-Hill Book Company, United States of America, 1976, p. 768.

⁶⁵ HIGGINS, a.g.e., s. 341.

2. Ürünü, nihai kullanım bakımından yatırım yaptığımız endüstri ürünüyle tamamlayıcı mal olan endüstrilerde gelişmeye yol açar (önsel bağlantı).

3. Ürünü, yatırım yaptığımız endüstrinin gelişmesiyle geliri artanlar tarafından tüketilen malları üreten bir endüstride, kârlara ve gelişmeye yol açar.

Sonuçta, itiş gücü olan bir ya da birkaç sektöre ağırlık verildiğinde, sektörler arasındaki ilişkiler, diğer sektörün de gelişmesine olanak sağlar. Karşılıklı ilişki sonucu gelişme sürecine giren sektörler ise, yatırım yapılan sektörün kendilerine yaptığı etki sonucu kazandığı gelişme ile diğer sektörleri ve dolayısıyla yeniden, yatırım yaptığımız endüstriyi etkiler.

Dengesiz kalkınmayı gerçekleştirmek için en önemli husus, hangi bölgelere ve bu bölgelerde hangi sektörlerle öncelik verileceği konusundadır. Gelişmesi amaçlanan bölge seçilip, söz konusu bölgede sektörlerarası önsel ve gerisel bağlantıları en yüksek olan sektörlerle ağırlık verilmelidir.

KALKINMA KUTUPLARI

Ekonomik kalkınma, yatırımların tüm ülke çapında yapılması şeklinde bir politika ile sağlanamaz. Kalkınma hamlesinin başlangıcındaki her ülke, ekonomik faaliyetleri belirli sayıdaki gelişme potansiyeline sahip noktalara yığmak zorundadır. Bu durumda sağlanan gelişme, ekonominin tümüne yayılır. Kalkınma kutupları, dengesiz kalkınma görüşünü tamamlamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmeyi başlatmak, geri kalmış bölgeleri kalkındırmak amacıyla belirli yörelerde kalkınma kutbu adı verilen gelişme merkezleri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Kalkınma kutbundan, gelişmiş ülkeler de geri kalmış bölgelerini kalkındırmak amacıyla yararlanırlar.⁶⁶

Kalkınma kutbunda, en önemli faktörlerden bir tanesi ekonomik gelişmeyi başlatacak sürükleyici birimi seçmektir. Kalkınma kutuplarının ortaya çıkmasında hareket noktası sürükleyici ya da motor denilen birimlerdir. Sürükleyici birim, bir büyük işletme olabileceği gibi, bir çok birimin iç içe bir arada bulunmasıyla ortaya

⁶⁶ DİNLER, a.g.e., s. 401.

çıkan bir endüstriyel kompleks de olabilir. Belirli bir yörede faaliyetlerini sürdüren sürükleyici işletme, söz konusu yöredeki toplam girdi ve çıktılarının önemli bir kısmını tüketir ve üretir. Bu şekilde faaliyette bulunduğu yörede önemli bir yere sahip olan sürükleyici endüstri, satın aldığı girdiler ve piyasaya sunduğu çıktılar göz önüne alındığında, gelişmeyi harekete geçiren, sürükleyen bir motor görevine sahip olmaktadır. Sürükleyici endüstriyi saptamada alınan ölçüt, bir endüstrinin girdilerini ve dolayısıyla çıktılarını artırdığı zaman, başka bir ya da bir çok endüstrinin de satışlarını artırmalarıdır.

SÜRÜKLEYİCİ BİRİMİN ÖZELLİKLERİ

1. Sürükleyici endüstrinin, kendisi gelişirken, mümkün olduğu kadar çok sektörü de beraberinde geliştirebilme özelliğine sahip olması gerekmektedir.
2. Bir endüstri ancak belirli bir zaman için sürükleyici olabilir. Sürükleyici etkiler sürekli olarak devam etmez, yavaş ya da hızlı, mutlaka azalır.
3. Sürükleyici özelliği gösteren birimin, faaliyette bulunduğu yöre ile sıkı bir ilişki içinde olması gerekmektedir. Bir endüstri bir yörede sürükleyici iken, başka bir yörede bu özelliğe sahip olmayabilir.

1.4. BAZI GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE BÖLGESEL DÜALİTE SORUNU VE BU SORUNU ÖNLEME ÇABALARI

Bölgesel düalite, az gelişmiş ülkelere has bir özellik değildir. Daha önce de değinildiği gibi, gerek az gelişmiş ülkelerde, gerekse gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde az gelişmiş bölgelere ve bölgesel düaliteye rastlanmaktadır. Günümüzde, ister kapitalist, ister sosyalist, isterse karma ekonomi uygulansın, bütün ülkelerde bölgelerarası sosyal ve ekonomik dengesizlikler ortaya çıkabilmektedir. Yine ülkeler ister demokrasi ile yönetilsin, ister monarşi hakim bulunsun, ister komünist düzen yürürlükte olsun, durum değişmemektedir.

Özellikle, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Eski Federal Almanya, Fransa, Norveç, İngiltere, İrlanda, Eski Sovyetler Birliği, Japonya, İsviçre gibi ülkeler; gelişmiş yörelerine kıyasla geri kalmış yörelerinin gelişmesini ve ülke ekonomisine katkısını sağlamak üzere çeşitli bölgesel kalkınma politikaları uygulamışlardır. Başlangıçta oldukça yoksul olan bu yöreler, uygulanan başarılı politikalar sonucu, gelişmiş ve komşu yörelere kaynak transferi yapacak seviyeye ulaşmışlardır.⁶⁷ Bu konuda dünyada adından en çok bahsedilen iki ülke Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya'dır. Amerika'nın " Tennessee Vadisi " ve İtalya'nın " Mezzogiorno " su örnek politikalarıdır.⁶⁸

1.4.1. Amerika Birleşik Devletleri "Tennessee Vadisi" Kalkınma Politikası

Amerika Birleşik Devletleri'nde "Tennessee Valley Authority" (TVA) projesinde bölgesel düalliteyi önleme fikri, devletin, üzerinde önemle durduğu bir sorun idi.⁶⁹ 1930'lu yılların başlarında Tennessee Vadisi, ülkenin diğer yörelerine göre oldukça yoksul idi. Kişi başına gelir seviyesi, okuma-yazma ve nitelikli işgücü oranı çok düşük olan vadi nüfusunun yarısından fazlası köylerde yaşamakta olup, bu köylerin ancak yüzde 3'ü elektrikleştirilmişti. Düzensiz yağışlar ve şiddetli toprak erozyonu sebebiyle tarımsal gelir gittikçe azalmaktaydı.

Federal hükümet, Birinci Dünya Savaşı sırasında, patlayıcı imalatında kullanılması için nitrat üretmek amacıyla Tennessee Nehri üzerinde Muscle Shoals'da iki tesis yapılmasına karar verildi. Bu tesisler için elektrik enerjisini temin etmek amacıyla Wilson Barajı yapılması kararlaştırıldı ve yaklaşık 145 milyon dolarlık hükümet yatırımı gerçekleştirilerek 1925'de baraj tamamlandı.⁷⁰

⁶⁷ ERKAL Mustafa, *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*, s. 31.

⁶⁸ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., ss. 397-398.

⁶⁹ TÜRKDOĞAN Orhan, *Doğu ve İnsan Sorunu*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s. 35.

⁷⁰ FAULKNER Harold Underwood, *American Economic History*, Harper & Row Publishers, New York, Evarston and London, 1960, p. 669.

Roosevelt yönetiminin en çok ulaşmak istediği ve en önemli eserlerinden biri, kamu faydası yaratmak yanında tarım, sanayi ve diğer ekonomik sektörlerin kalkınmasını sağlamak için Tennessee Kalkınma Projesi'nin gerçekleştirilmesiydi. Bu proje, Tennessee Valley Authority olarak bilinen üç üyeli bir kurul tarafından gerçekleştirilmiştir. Projenin amaçları; Tennessee Vadisi'nde tarım ve sanayinin kalkınmasının sağlanması, milli savunmaya fayda sağlanması, nehirdeki su baskınlarının kontrol altına alınması, elektrik üretiminin artırılması, bataklıkların kurutulması, toprak erozyonunun önlenmesi, orman yangınlarının önüne geçilerek yeni orman alanlarının açılması, bölge halkının ekonomik ve sosyal refahının yükseltilmesi için doğal kaynakların geliştirilmesi ve korunması, Tennessee nehrinin kollarında direnaj çalışmaları yapılarak bu nehirden azami faydanın sağlanması (taşımacılık, sulama, hidroelektrik, balıkçılık, turizm gibi) ve uygun planlar yapılarak özel teşebbüsün teşvik edilmesi idi.

Elektrik üretim ve dağıtımında yetkili kılınan TVA'ya devlet arazileri parasız olarak verilmiştir. Görevlerinin yerine getirilebilmesi için TVA'nın bütçesi güçlendirilmiştir. Bir yandan mevcut sermayesi artırılırken, diğer yandan da Federal Finans Bankası ile devlet hazinesinden borç alması sağlanmıştır. Ayrıca önemli projelerin finansmanı da devlet bütçesinden desteklenmiştir. Yatırımlara kamu öncülük etmiş, çeşitli teşviklerle özel sektör de vadiye çekilmiştir.⁷¹

Tennessee Valley Authority, gelişen sanayinin ihtiyacı olan teknik personel ve nitelikli işgücünün vadiye gelmesi ve bunların eğitimi için çeşitli yardımlar yapmış ve bu konuda özel sektör ile üniversitenin işbirliği de sağlanmıştır. 10 yıl içinde TVA'nın tüm amaçlarına ulaşılmıştır. Bu proje, bir ekonomi için temel teşkil eden bölgesel kalkınmanın sağlanması ve az gelişmiş bölgelerin canlandırılmasında önemli bir örnektir.⁷² Bugün 50 civarında baraja ve çeşitli nükleer santrallere sahip olan TVA'nın elektrik üretimi hızla artmış ve TVA, komşu eyaletlere elektrik enerjisi verir duruma girmiştir. Elektrik, bu yörede yaşayanlara ve sanayicilere ucuz olarak verilmiştir.

⁷¹ AÇMA Bülent, *Sanayileşme Perspektifinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Projesi*, Anadolu Üniversitesi Yay, Eskişehir, 1991, s. 66.

⁷² FAULKNER, a.g.e., s. 670.

Gübre araştırma ve geliştirme konusunda dünyada önemli bir yeri olan "Milli Gübre Gelişme Merkezi " ile birlikte kurulan gübre tesisleri, hem bu yöreye, hem de diğer yörelere önemli katkılarda bulunmaktadır. Teknolojik gelişmeler takip edilerek çiftçilere zaman zaman eğitim programları düzenlenmekte ve bu yöre yanında eyaletlere ucuz gübre dağıtımı yapılmaktadır.

Tennessee nehri ve kollarında yapılan ıslah ile su yolu taşımacılığı geliştirilmiş ve taşımacılık ucuz hale getirilmiştir. Üretim faaliyetinde önemli bir maliyet unsuru olan taşımacılığın ucuzluğu, enerji ve gübrenin ucuz bir biçimde elde edilmesi ve sunulması; tarım ve sanayide yatırım yapacakları bu yöreye çekmektedir.

Ağaçlandırma, bataklıkların kurutulması ve benzeri faaliyetlerin yoğun bir biçimde sürdürülmesi sebebiyle önceleri orman bakımından yoksul olan yöre, zengin orman alanlarına kavuşmuştur. Buna dayalı olarak bu yörede, orman ürünleri sanayi ve kağıt sanayi gelişmiştir. Ayrıca balıkçılık ve turizm konularında yapılan çalışmalar da semeresini vermiştir.⁷³

1.4.2. İtalya Mezzogiorno'yu Kalkındırma Politikası

İtalya'nın Kuzeyi ile Güneyi arasındaki gelişmişlik farkı, 1861'de İtalyan Birliği kurulurken oldukça önemliydi. Bu fark yıllar geçtikçe daha da artmış, bölgeler artık birbirine yabancılaşmıştı. Kuzey ve güney arasındaki dengesizliği azaltmak için 1950 yılında faaliyete geçilmiş ve Cass Per il Mezzogiorno (Mezzogiorno Sandığı veya Güney Sandığı) kurulmuştur. İtalya nüfusunun yüzde 37'sine ve İtalya'nın toplam yüzölçümünün yüzde 41'ine sahip bulunan Mezzogiorno bölgesinin sosyal ve ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek üzere kurulan Güney Sandığı'nın faaliyetleri üç dönem altında incelenebilir: ⁷⁴

⁷³ Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model, T.O.B.B., Ankara, 1989, s.55.

⁷⁴ AÇMA , Sanayileşme Perspektifinde ..., s. 68.

Birinci dönemde tarım sektörü kalkındırılmaya çalışılmış, altyapı çalışmalarına önem verilmiştir. Bu dönemde sınai faaliyetlere yer verilmediğinden uygulanan politika ekonomik kalkınmayı başlatacak niteliklerden uzak kalmıştır.

1957 yılından sonra, sınai gelişmeye yönelik önlemlerin alınmaya başlanması ile ikinci döneme girilmiştir. Bu dönemde, bölgeye kamu kuruluşları gönderilmiş, özel sektör yatırımlarını teşvik edici önlemler alınmış; hükümet, sanayiciler ve ticari kesim tarafından kalkınma kutupları ve merkezleri belirlenmiştir.⁷⁵ Sekiz yıl süren bu ikinci dönemde Mezzogiorno'da 4000 yeni birim yaratılmış olmasına rağmen, Kuzey İtalya seviyesinde bir kalkınmayı gerçekleştirmenin oldukça güç olduğu görülmüştür.

Üçüncü dönem, 1965 yılında Mezzogiorno Sandığı'nın faaliyet süresinin yeniden uzatılmasıyla (1980 yılına kadar) başlamıştır. Hızlı sanayileşme dönemi de denilen ve günümüze kadar süren bu son dönemde Mezzogiorno'da belirli merkezlerde başlatılan ekonomik faaliyetlerin kalkınma kutupları oluşturacak biçimde geliştirilmesine çalışılmış ve oldukça başarılı sonuçlar alınmıştır. Bu başarıda sürükleyici sektörler ile yardımcı sektörlerin isabetli seçimi yanında, Mezzogiorno Sandığı'nın sağlam kaynaklara sahip olmasının, bu kaynakların tahsisinde izlenen politikanın ve getirilen teşvik sisteminin büyük bir önemi bulunmaktadır.

Güney İtalya'ya özel sektörü çekmek için uygulanan teşvik sisteminde uzun vadeli krediler, vergi muafiyetleri, vergi iadeleri ve yardımlarının yeri oldukça önemlidir. Bununla birlikte, Güney İtalya'da yatırım yapan kurumlar 10 yıl süre ile yüzde 100 kurumlar vergisi ve mahalli vergiden muaf tutulmuştur. Kurumlar vergisinin indirim oranı izleyen 5 yıl için yüzde 50 olarak uygulanmıştır. Ayrıca 1991 yılına kadar makine ve teçhizat yatırımlarında yüzde 4 KDV iade edilmiştir.

Sonuçta, İtalya'da bölgesel düalliteyi önlemeye yönelik kararlı çalışmalar yapılmış, oluşturulan yasalarla kamu ekonomik girişimlerin, yatırımların yüzde

⁷⁵ YILMAZ Zeki, *AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 1995, s. 169.

40'ının Güney bölgelerinde yapılması yönünde karar kılınmıştır.⁷⁶ Güney İtalya'nın bu denli gelişmesinde, Avrupa Topluluğu'ndan sağlanan yardım ve kredilerin önemi de yadsınamaz.

1.4.3. İngiltere'de Bölgesel Düalliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar

1929'daki büyük ekonomik kriz, İngiltere'deki az gelişmiş bölgelerin daha da gerilemesine ve işsizliğin büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Bu bölgelerde işsizliğe çare bulabilmek için bölgesel kalkınma politikaları uygulanmıştır. 1934'de kalkınmada öncelik tanınmış bölgeler saptanarak bu bölgelerde sanayileşmeyi sağlamak için teşvik önlemleri öngörülmüştür.⁷⁷

1960 yılına kadar devam eden uygulamalar yetersiz kalmıştır. 1960 yılında yeni bir yasayla az gelişmiş yöreler görüşü benimsenmiştir. Bu uygulamayla da, bir çok teşvik önlemlerine rağmen özel sektör az gelişmiş yörelere çekilememiş; bunun üzerine az gelişmiş yöre fikri de terkedilerek tüm imkanların belirli merkezlere yöneltilmesiyle kalkınma kutupları oluşturma çabasına girilmiştir. Bu kutuplar, ya mevcut kentlerden birinde kurulacak ya da yeni kentler oluşturulacaktı. Böylece, gelişme vadeden bölgelere yöneltilen hükümet imkanlarıyla belirli merkezler yaratılmış, bu kutuplar çeşitli önlemlerle cazip hale dönüştürülmüştür. 1966'da az gelişmiş bölge olarak nitelendirilen alan geniş tutularak, az gelişmiş bölgeler anlayışı benimsenmiştir. Bu bölgelerde kurulacak sanayi kuruluşları için bina, makine ve kredi avantajı yanında işçilerin eğitimleri için de mali yardımlar yapılmış, yatırımları kuzey ve kuzeybatı bölgelerine çekebilmek için bölge fonları ve bölgesel kalkınma şirketleri kurulmuş, yeni yerleşme merkezleri kurularak nüfusun dengeli yayılmasına çalışılmıştır.⁷⁸

⁷⁶ KELEŞ , a.g.e., s. 230.

⁷⁷ AÇMA, Sanayileşme Perspektifinde..., s. 72.

⁷⁸ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 34.

1.4.4. Japonya'da Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar

Japonya'da 1950'lerden sonra, sanayileşmenin büyük ölçülerde belirli merkezlerde (Tokyo, Osaka, Napoya ve hiterlandları) toplanması sonucunda, başta doğal çevrenin tahribi olmak üzere, birçok sorun ortaya çıkmıştır. Sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölgelerde aşırı bir nüfus yığılması olurken, bu bölgelere göç veren diğer bölgeler dinamik nüfusunu kaybederek tenhalaşırken, yalnız yaşlıların bulunduğu yerler haline dönüşmüştür.

Bu dengesiz gelişme karşısında 1960'larda Japon hükümeti, milli, bölgesel ve alt bölgesel kalkınma programları hazırlamak zorunda kalmıştır. Nüfusu azalan geri kalmış bölgelerde sanayi faaliyetlerinin yeşertilmesi sağlanarak, göçün azaltılması yolları aranmaya başlanmıştır. Bu amaçla 1962'de tüm ülkeyi kapsayan, bölgesel alanlarda çalışma alanları yaratmak suretiyle göçü azaltmaya ve yeni sanayi kentlerinin kurulmasına yönelik Milli Kalkınma Projesi ve bununla ilgili yasa çıkartılarak uygulanmaya başlanmıştır. Birinci Kalkınma Planı 5 Ekim 1962'de hükümetçe onaylanmıştır. Bu dönemde kentsel ve bölgesel gelir dağılımında çarpıcı farklılıklar bulunmaktaydı ve bu hususlar dikkate alınmıştı. Hızlı ekonomik kalkınmanın başlangıcı bu dönemde olmuştur. Bu plan döneminde milli gelirin ikiye katlanması öngörülmüştür. Ana amaç; dengeli bölgesel kalkınma, temel strateji; büyüme odakları olarak belirlenmiştir.⁷⁹

Japonya'da izlenen kararlı politikalar sonucunda, 1970'li yıllarda büyük kentlerin nüfus artış hızının yavaşladığı, buna rağmen 200-290 bin nüfuslu orta büyüklükteki kentlerin nüfuslarında hızlı artışlar olduğu görülmüştür. Buna rağmen büyük kentlerin nüfusunun artması ülkede daha etkili bir bölgesel kalkınma politikasını gerekli kılmıştır.⁸⁰

⁷⁹ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 408.

⁸⁰ KUYUCUKLU Nazif, *Üretim Güçleri ve Üretimin Dağılışı*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1977, s. 138.

1.4.5. Fransa'da Bölgesel Kalkınma Politikası

Fransa'da, sanayi devriminden önce bölgelerarası farklılık o kadar önemli değildi. Sanayi devrimiyle birlikte, modern kaynaklar ve toprak şartları sanayilerin kuruluş yerlerini etkileyerek, Güney Fransa'ya oranla Kuzey Fransa'nın gelişmesine neden olmuştur. Kişi başına GSYİH Güney ve Batı bölgelerinde, Kuzey ve Doğu bölgelerinin yarısı kadardı ve ekonomik faaliyetler küçük aile tarımı ve el sanatlarıyla sınırlı kalmıştı.⁸¹ Kuzey ile Güney Fransa arasındaki farklılık, İtalya'nın Mezzogiorno ile Po Vadisi arasındaki farklılık kadar şiddetli olmasa bile, önemli boyutlara ulaşmıştı.⁸²

Bölgelerarası ekonomik farklılık, sosyal ve siyasal sorunlara da yol açmıştır. Ülke çapında bir tehlike hali alan bu farklılığın azaltılması için, Provence, Aşağı Languedoc, Korsika ve Gaskonya gibi bölgelerde, bölgesel kalkınma politikaları uygulanmıştır. Bu politikalarda uzun dönemli amaçlar, hem milli kalkınma, hem de Avrupa Topluluğu (AT) perspektifi açısından ele alınarak belirlenmiş ve buna uygun programlar seçilmiştir. Öncelikle, sanayinin Paris ve civarında yoğunlaşmasını önlemek için inşaat ruhsatlarının sınırlandırılmasına gidilmiştir. Sanayi kuruluşlarına Paris bölgesi dışında kuruluş izni verilmiştir.⁸³

Bölgesel kalkınmanın ön şartı ve başlama noktasını oluşturan sulama ve drenaj çalışmaları gibi genel kolaylıklar yanında; kentleşme, haberleşme, sağlık ve eğitim konularında da yoğun çaba harcanmış, sektörler arasında bütünleşmiş ve uyumlu faaliyetlere aynı anda girilmiş ve çeşitli yardım programları uygulanmıştır. Çiftliklerin yeniden organizasyonu yapılmış, bunlara teknik yardım yanında gerekli araç, gereç ve uzun vadeli kredi imkânları sağlanmıştır. Depolama, paketleme ve satış kuruluşlarının kurulmasına ve yönetimine destek verilmiştir.

⁸¹ YILMAZ, a.g.e., s. 169.

⁸² Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 401.

⁸³ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 36.

Bölgesel kalkınmanın başarısında önemli rolü olduğundan, bölge halkının bölgesel teşkilatlanma içinde yer alması teşvik edilmiştir. Bütün bu faaliyetlerin yürütülmesi, devlet kuruluşları ve mahalli idarelerle koordineli çalışan ve doğrudan başbakana karşı sorumlu olan karma ekonomi şirketlerine devredilmiştir.

Özel sektörün esnekliğine ve idari etkinliğine sahip olan, kamu faydasını ön planda tutan ve kanunun kabul ettiği program çerçevesinde faaliyetlerini sürdüren şirketler, gerekli altyapı hizmetlerini yaparak geri kalmış yörelerde özel girişimin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Özel kesimin ve kamu kesiminin karşılıklı etkileşimi, Fransa'nın Güney ve Batı bölgelerini geliştirmiş, dolayısıyla karma ekonomi şirketleri başarılı olmuşlardır. İtalya örneğinde olduğu gibi, bu başarıda AT fonlarının da önemli bir payı vardır.

1.4.6. Eski Federal Almanya'da Bölgesel Kalkınma Politikası

İtalya ve Fransa'nın temel yapısal dengesizlik özelliği Eski Federal Almanya'da söz konusu olmadığı gibi, gelişmiş ve gelişmemiş bölgeler arasındaki farklılıklar da o kadar kuvvetli değildi. Ülkenin bir bütün olarak genel refahına rağmen, zayıf ekonomik yapıya sahip ve geliri düşük bazı bölgeleri de vardı. Ekonomik olarak zayıf bölgeler, kırsal tarımsal özelliğe sahip, sanayileşme derecesi ve kamu hizmetleri düşük yerlerdi. Bunlar eski sanayi bölgeleriydi ve buralarda kömür madenciliği, demir ve çelik sanayi ile tekstil sanayi hakim durumdaydı. Bu bölgeler üç gruba ayrılmaktaydı;

- Doğudaki sınır bölgeleri ile Batı Berlin,
- Kömür madenciliğinin yer aldığı Ruhr ve Saar gibi mahaller,

- Alternatif istihdam imkânları bulunmayan ve düşük olan gelirini tarımdan sağlayan alanlar.

Eski Federal Almanya'da 1951'den itibaren çeşitli bölgesel politikalar uygulanmıştır. Bunlardan birincisi, tarımsal bölgelerde altyapının geliştirilmesi için 1951 yılında uygulanan " olağanüstü programlar " dır. İkincisi, Almanya'yı Doğu ve Batı olarak ikiye ayıran sınır boyunda uygulanan politikalardır. Sınır bölgelerini geliştirmek için kabul edilen kanunla tercihli uygulama başlatılmış ve en yüksek tercihin yöneltildiği bu bölgeye sınai ve ticari yatırımlar için özel amortisman indirimleri gibi imkânlar tanınmıştır.

Bölgesel kalkınmada üçüncü uygulama, kırsal yörelerde rastgele bir sınai kalkınmanın önlenmesi ve daha fazla ekonomik büyüme elde etmede gerekli şartların meydana getirilmesi için "Federal Büyüme Merkezleri" nin oluşturulmasıdır. Çevresine katkı sağlayacak en uygun yerler merkez olarak seçilmiş ve mali yardım yapılarak geliştirilmiştir. Daha fazla yardım yapmanın gerekli görülmediği noktada yardım kesilmiştir. "Federal Büyüme Merkezleri" bölgesel faaliyet programında tarif edilen ve daha sonraları ortaya çıkan ağırlık, sanayi noktalarının öncüsü olmuştur.⁸⁴

Çeşitli yörelerde uygulanan bölgesel politikalar, bir yandan bu bölgelerin gelişmesini sağlamış, bir yandan da bütçeden bu bölgelere ayrılan payı artırmıştır. Bölgesel kalkınma politikalarında caydırıcı değil, teşvik edici önlemler uygulanmıştır. İlke olarak "eşit hayat standardı" gibi sosyal bir amaç benimsenmiştir. Eşit hayat standardının sağlanması için ayrılan bütçenin yeterli gelmemesi karşısında, çeşitli özel fonlarla ilave yardımlar getirilmiştir. Bu yardımlarla sınai siteler geliştirilmiş, haberleşme ağı genişletilmiş, enerji ve su hizmetleri artırılmış, atıkları değerlendirecek fabrikalar yapılmış; turizm ve eğitim konularında kamu kurumları yanında, geliştirilmesi öngörülen bölgeyi cazip hale getirmek için yüzme havuzu ve oyun alanı gibi sosyal tesisler de kurulmuştur.

Sanayiye doğrudan teşvik eden araçlar, her zaman bölgesel kalkınma politikasının esas aracı olmuş, fakat teşviklerin tipi aynı kalmamış, değişmiştir.

⁸⁴ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 403.

Ticaret ve sanayinin kredilerle teşviki yerini hibelere bırakmıştır. Yatırım indirimi, kredi ve yardım yanında şu araçlar da kullanılmıştır.⁸⁵

- Sınır bölgesinde navlun yardımları,
- Yatırımlar için özel amortisman planları,
- Ulaştırma vergisinde yüzde 50 indirim,
- Düşük faiz uygulaması.

Eski Federal Almanya'da, hemen her şeyi her yerde teşvik eden eski uygulama, yerini önceliklerin ön planda tutulduğu seçici politikalara bırakmıştır.

1.4.7. Norveç'te Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası

Coğrafi durumu, düşük nüfus yoğunluğu ve haberleşme zorlukları sebebiyle Kuzey Norveç, ülkenin büyük problemleri olan bölgesidir. Burası, savaşın tahribatına uğrayan yerlerden biridir. Bölgenin büyük kısmında büyük sanayiler hakimdir. Bu sebeplerden dolayı bölgesel politikada Kuzey Norveç'e öncelik verilmiştir.⁸⁶ Ülkenin diğer kısımları, özellikle dar vadiler ve bir çok kıyı bölgeleri de aşağı yukarı benzer problemlerle karşı karşıyadır. Ekonomik yapı, esas itibariyle doğal kaynaklara dayanmaktadır; yani tarım, ormancılık ve balıkçılık önemli bir rol oynamaktadır. Alternatif istihdam imkânları sınırlıdır.

Bölgesel politikanın temel amacı, farklı bölgeler arasında ve bölge içinde daha dengeli bir kalkınmanın sağlanmasıdır. İş, gelir, sosyal ve kültürel faaliyetler konusunda, kişilere fırsat eşitliğinin verilmesi düşünülmüştür.

⁸⁵ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 405.

⁸⁶ A.g.e., s. 405.

Ademi merkeziyetçi yoğunlaşma fikri, Norveç bölgesel kalkınma politikasında önemli rol oynamıştır. Bu sebeple mahalli büyüme merkezlerinin kuvvetlendirilmesi esas alınmıştır.

Kuzey Norveç’de bölgesel kalkınma politikası 1952’de uygulanmaya başlanmıştır. Bu politika, devletin altyapı yatırımlarını yapması, özel kalkınma fonu, vergi teşvikleri gibi önlemlerle uygulanmıştır. Devlet, doğrudan kamu yatırımlarıyla demir-çelik, alüminyum sanayileri kurmuş, kömür madenciliğini bizzat işletmiştir.

Daha sonra “Bölgesel Kalkınma Fonu” kurulmuş, az gelişmiş yörelerde sanayi potansiyelleri araştırılarak istihdam imkânı meydana getirilmeye çalışılmıştır. Vergi teşvikleri ve ulaştırma yardımları önemli teşviklerdendir. Devlet, ayrıca bazı yörelerde sınai binalar inşa etmiş ve bunları sanayi işletmelerine devretmiş veya satmıştır. Kalkınma yörelerindeki mahalli idarelere doğrudan yardım yapılmıştır.

Uygulanan kalkınma politikaları başarıya ulaşmış ve Norveç’in gelişme bölgelerinin çehresini değiştirmiştir.

1.4.8. Eski S.S.C.B’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası

Az gelişmiş bölgelerin ekonomik maliyetine katlanamayan Eski Sovyetler Birliği, yabancı sermaye çekerek az gelişmiş bölgelerini kalkındırmaya çalışmıştır. Özellikle, Sibiry’a’da faaliyet gösteren Batılı firmalar ve Batı sermayesi buna örnektir.⁸⁷

⁸⁷ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 34.

1.4.9. İrlanda'da Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası

İrlanda, Avrupa Topluluğu'na Ocak 1973'de Danimarka ve İngiltere ile birlikte tam üye olarak girmiştir. Avrupa Topluluğu'nun bölgesel kalkınma politikasının amacı olan; üye ülkeler ile bu ülkelerin çeşitli bölgeleri arasındaki ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklarını en aza indirme amacı gereği, İrlanda'nın gelişmesi için Topluluk tarafından çeşitli fonlar adı altında sürekli yardım yapılmıştır.

Avrupa Birliği (AB), 1987 tarihli Avrupa Tek Senedi ile zengin ve yoksul bölgeleri arasında sosyal ve ekonomik uyumun sağlanması amacını gütmüştür. Bu amaçla, AB'nin en yoksul dört ülkesinden biri olan İrlanda'nın kalkınması⁸⁸, Maastricht Antlaşması uyarınca kurulan Kaynaşma Fonu'yla güvence altına alınmıştır.⁸⁹ Söz konusu fon AB bünyesinde Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ERDF), Avrupa Sosyal Fonu (ESF) ve Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu (FEOGA) aracılığıyla oluşan dayanışma temeline oturmaktadır.⁹⁰

1.4.10. İsviçre'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası

6,5 milyon nüfuslu ve 41.000 km² büyüklüğündeki İsviçre 26 kantona bölünmüştür. Gelişimleri ve mali güçleri yönünden, İsviçre'nin federatif bir devlet statüsündeki kantonları üç gruba ayrılmaktadır.⁹¹

⁸⁸ AB'nin diğer dört yoksul ülkesinden üçü Yunanistan, Portekiz ve İspanya'dır.

⁸⁹ Tek Pazar, Bölgelerarasında Dengenin Kurulması, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara, 1998, s. 14.

⁹⁰ GÜRAN Nevzat-AKTÜRK İsmail, Uluslararası İktisadi Kuruluşlar, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1995, s. 250.

⁹¹ AÇMA Bülent, Gelişmiş Ülkelerin Az Gelişmiş Bölgelerini Geliştirmeyi Amaçlayan Politikalarının İncelenmesi ve GAP Örneği, İTO Yay.No:1991-7, İstanbul, 1991, ss. 51-54.

a. Çok gelişmiş ve bu nedenle mali gücü yüksek kantonlar: Basel şehri ve çevresi, Cenevre, Zug, Zürih.

b. Oransal olarak az gelişmiş ve mali gücü az olan kantonlar: Uri, Fribourg, Appenzell, Innerhoden, Wallis, Obwalden, Jura.

c. Normal gelişmiş kantonlar: Schaffhausen, Nidwalden, Neuchatel, St.Gallen, Solothurn, Bern, Luzern gibi 15 kanton bu gruptadır.

Bu kantonlar içerisinde de bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları mevcuttur. Ancak, İsviçre'deki bölgesel ekonomik farklılıkların önemli boyutlarda olduğu söylenemez. Zug, Cenevre, Zürih ve Basel gibi çok sayıda yabancı firma merkezinin bulunduğu ticaret kentleri daha fazla gelişmiştir. Az gelişmiş kantonların ülkenin ortalama milli gelirinden azami ve asgari sapması sırasıyla yüzde 20,4 ve yüzde 22,8'dir. Dolayısıyla İsviçre genelinde az gelişmiş bölgelerden bahsedilmesi ya da gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki anlamda böyle bir kavramın ele alınması mümkün bulunmamaktadır. Bu sebeple bazı bölgelerin geliştirilmesi için alınan önlemlerin az gelişmiş ülkelere uyarlanması zordur. İsviçre'nin az gelişmiş bölgelerinde altyapı sorunu bulunmamaktadır. Gelir seviyesi ancak zengin ülkelerle karşılaştırılabilir derecede yüksektir.

İsviçre'de oransal olarak az geliştiği kabul edilen bölgelerde alınmaya çalışılan önlemlerin başında, nüfusun sadece yüzde 7'sinin çalıştığı tarım sektörünün korunması, yüksek maliyetlere rağmen ülke beslenmesinin bunalım dönemleri için güven altına alınması gelmektedir. İsviçre'de tarımı desteklemek için üreticiye doğrudan sübvansiyon yapılmaktadır. Sübvansiyonların önemli bir kısmı da dağlık bölgelerdeki çiftçiye yapılmaktadır. Diğerleri ise, mevcut yerleşim sisteminin korunması ve az gelişmiş bölgelerde işsizliğin önlenmeye çalışılması olarak ifade edilebilir.

1.4.11. Çin’de Bölgesel Düaliteyi Önlemeye Yönelik Politikalar

Çin’de, kıyı kesimi ve iç kesim (merkez bölgesi ve batı bölgesi) arasında öteden beri önemli sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıkları bulunmaktadır. Kıyı kesimi, özellikle coğrafi konumu, nitelikli işgücü ve işletmelerin teknoloji düzeyi bakımından iç kesimlere göre daha gelişmiş idi. Çin’de bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını önlemeye yönelik politikalar iki dönemde incelenmektedir. 1953-1978 yılları arası Maoist dönemdir ve bu dönemde, Çin’in sanayileşme çabalarında Maoist strateji hakim olmuştur. 1978 sonrası dönem ise Post-Maoist dönemdir.⁹²

MAOİST BÖLGESEL KALKINMA STRATEJİSİ

1949’da, Çin komünist liderliği tarafından ele geçirilen sanayi, sadece savaşta mahvolmuş ve gelişmemiş değil, aynı zamanda aşırı derecede de dengesiz idi. Sanayinin ve üretimin yüzde 70’den fazlası kıyı bölgesinde yoğunlaşmaktaydı. Aynı zamanda kıyı kesiminde de modern sanayi üretimi birkaç şehirde yoğunlaşmaktaydı. Sadece 8 şehir (Beijing, Tianjin, Shanghai, Shenyang, Anshan, Benxi, Dalian, Fushun) kıyı kesimindeki sanayi çıktısının gayri safi değerinin yüzde 55’ini oluşturmaktaydı. Böylece Çin, düal bir ekonomiye sahip bir ülke görünümünde idi.

Çin liderliği, 1950’lerin başlarında sanayileşme çabalarına başladığında, bölgesel kalkınmaya ilişkin üç hususa dikkat çekmiştir. İlk olarak, sanayi üretim bölgesi olan kıyı kesimi, enerji, hammadde ve iç bölge piyasasından oldukça uzaktı. Bu durum, sadece büyük ulaşım maliyetleri getirmekle kalmayıp, zaten Çin’in gelişmemiş olan ulaşım sistemi için de irrasyoneldi. İkinci olarak, iç bölgedeki zengin kaynaklar verimli bir biçimde kullanılmıyordu. Üçüncü olarak, kıyı kesimi, yabancı askeri güçler tarafından kolayca tehdit edilebildiği için,

⁹² YANG Dali, “Patterns of China’s Regional Development Strategy”, *The Political Economy of East Asia 2, China, Korea and Taiwan Volume II*, Edited By John Ravenhill, Edward Elgar Publishing Limited, 1995, pp. 394-395.

II.Dünya Savaşı esnasında sanayinin kıyı bölgelerinde yoğunlaşması ulusal açıdan bir risk teşkil etmekteydi.

Bölgesel düalıteyi ortadan kaldırmak için, Çin liderliği, yatırımların daha çok iç bölgeye yönlendirilmesine karar vermiştir. I.Beş Yıllık Plan süresince (1953-1957) büyük projelerin (özellikle de demir ve çelik sanayi) yaklaşık üçte ikisi iç bölgelerde yer almıştır. Maoist dönemde, iç kesimlere yapılan yatırımlar önemli derecede artmıştır.⁹³ Bu dönemde, iç kesimler lehine yatırım politikalarına rağmen, kıyı kesiminde sanayi çıktısının gayri safi değeri, iç kesiminkinden yüksek olmuştur (yüzde 60'a yüzde 40). Yani kıyı kesimi, daha az yatırım ile Çin'in sanayi çıktısının çoğunu üretmekte idi. Bu da, iki faktörden kaynaklanıyordu. İç bölge ile karşılaştırıldığında, kıyı bölgesinde nitelikli işgücü daha çoktu ve işletme yönetim düzeyi daha kaliteliydi. Sonuçta, aradaki gelişmişlik farkını belirleyen verimlilik idi.

POST-MAOİST BÖLGESEL KALKINMA STRATEJİSİ

Post-Maoist bölgesel kalkınma stratejisi, kıyı bölgelerinin daha da geliştirilmesine yönelik idi. Yani, kıyı bölgeleri lehine dengesiz kalkınma politikası izlenmiştir. Yeni strateji 4 unsurdan oluşmaktaydı. 1. Yeni strateji, her bölgenin faktör donanımına veya karşılaştırmalı avantajlarına göre özel bir rol belirleyecektir. 2. Kıyı bölgesinin, bazı yatırımları kapsayan ileri teknoloji ve yönetim seviyesi ile birlikte, çoğu yabancı yatırım için cazibe merkezi olmasını mümkün kılan bir dizi tercihli politika uygulanacaktır. 3. Daha fakir bölgelere uygulanacak olan merkezi hükümet politikası, onların kendi kendisini besleyebilmesini mümkün kılan daha pragmatik amaca yöneliktir. 4. Büyüme, nihayetinde kıyı bölgelerden iç bölgelere doğru yayılacaktır.

Stratejiye göre, her bölgenin uzmanlaşabileceği bir alan vardır. Geri kalmış bölgeler; tarımı, hayvancılığı, ormancılığı, balıkçılığı vb. geliştirmek suretiyle güçlerini tamamen kullanmalıdır. Bununla beraber, geri kalmış bölgelere, kendi işyerlerini açmaları için kalkınma fonu adında düşük faizli krediler verilmiştir. Üstelik, bu bölgeler gelir vergisinden de muaf tutulmuştur.

⁹³ YANG, a.g.e., ss. 396-397.

Çin'in açık kapı politikası, yabancı yatırımları ülkeye çekmiştir. Kıyı bölgesi, coğrafi konumu ve iş çevresi nedeniyle bundan yararlanmıştır. Yabancı yatırımlar sadece parasal açıdan değil, aynı zamanda Çin'in arzu ettiği yönetsel beceri açısından da önemlidir. Bu da, açıkça kıyı bölgesi lehine olmuştur.

Post-Maoist dönemde, merkezi hükümet, hem kıyı bölgesinin yatırımlardan aldığı payı artırarak, hem de bu bölgenin daha çok gelir sağlayabilmesine yönelik bir politik iskelet oluşturarak, yatırımların iç bölgenin dışına, kıyı bölgesine yapılmasını mümkün kılmıştır.

Merdiven Basamağı Doktrini

Çin ekonomistleri son yıllarda, bölgesel kalkınma ile ilgili iki farklı görüşe sahiptir: "Merdiven basamağı doktrini" ve "Anti-Merdiven basamağı doktrini". Merdiven basamağı doktrinine göre; farklı bölgeler, bir merdivendeki basamaklar gibidir ve kıyı bölgeleri daha yüksek basamaktadır. Bölgelerin gelişmişliği, altyapı, sermaye, teknik seviye, yönetim seviyesi ve ekonomik etkinlik açısından önemli derecede farklı olduğu için, kalkınma stratejisi, ilk önce bu özellikleri taşıyan bölgelerin kalkınmasında yoğunlaşmalıdır. Kısaca, merdiven basamağı doktrini, kalkınmanın merkezden çevreye derece derece yayılmasını öngören bir doktrindir. Çoğu gelişmiş kıyı şehri, daha sonra tüm ülke için ekonomik kalkınmanın yolu yani büyümenin motoru ya da kalkınma kutbu olacaktır. Doktrin, kısa dönemde kıyı bölgesinin kalkınmasını vurgularken, uzun dönemde kalkınmanın iç bölgelere yayılmasını öngörür.

Merdiven basamağı doktrinine karşı olan iktisatçı ve politikacılara göre; iç bölgelere de kıyı bölgeler gibi aynı önem verilmelidir. Çünkü, sadece bu şekilde iç bölgeler enerjisini ve diğer kaynaklarını tamamen kullanabilecek, kıyı bölgesinin dışa yönelik ekonomi stratejisini destekleyebileceklerdir. Bununla birlikte, belki de daha önemlisi, iç bölgeler zaten kalkınmışlık seviyesi bakımından kıyı kesimine göre geridir. İlk önce kıyı bölgesi desteklenerek bu bölgeye çeşitli özel ayrıcalıklar verildiğinden, kıyı kesim-iç kesim kalkınmışlık açığı daha da genişleyecektir. Daha büyük açık, hem iç kesimin, hem de kıyı kesiminin çıkarlarına zarar verecektir, çünkü iç bölgenin, hammadde ve enerjisi ile kıyı bölgeyi destekleme kabiliyeti

sınırlanacaktır. Merdiven basamağı doktrininin arkasında saklı olan, iç bölgenin sonsuza dek kalkınamayacağıdır.

Post-Maoist dönemde, kıyı bölgesi lehine uygulanan dengesiz kalkınma stratejisi ve merdiven basamağı doktrini ile beraber, kıyı bölgesinde hem yurt içi, hem de uluslararası yatırımlar çarpıcı bir biçimde artmıştır. Yatırım artışına ilaveten, daha ileri teknoloji ve yönetim seviyesi, ar-ge ve diğer unsurlarla beraber, kıyı kesiminde sanayi çıktısının gayri safi değerindeki payı artmıştır. Sonuçta, Çin’de bölgesel gelişmişlik farklılıkları da artmıştır.⁹⁴

1.4.12. Eski Yugoslavya’da Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikası

Yugoslavya’da, uzun vadeli, düşük faizli kredi verilerek az gelişmiş bölge ve yörelerin kalkındırılmasına çalışılmıştır. Örneğin, Kosova bölgesi az gelişmiş bölgelerden birisidir. Kurulmuş bulunan “Federal Fon” da 1976 ve 1980 yılları arasında her yıl gayri safi milli hasılanın yüzde 2’sinin toplanması planlanmış ve bunun kredi olarak verilmesi kabul edilmiştir. Bunun yanısıra, federal hükümetçe garanti altındaki yabancı sermayenin az gelişmiş bölgelere çekilmesine de çalışılmıştır. Yugoslavya’da, az gelişmiş her bölgenin gelişmesinin bölge seviyesinde hazırlanacak planlarla yürütülmesi kalkınma planlarının ana amaçları arasındadır. Ancak, bu ülkede az gelişmiş bütün bölgelerin aynı zamanda (eş-zamanlı yatırımlarla) ele alınmadığı da görülmektedir. Bu ülkede, dengesiz kalkınma politikası uygulanarak, kaynaklardan en yüksek verimi sağlayabilmek için yatırımların ilk önce az gelişmiş bölgelere yapılması amaçlanmıştır. Federal hükümetin her cumhuriyetteki az gelişmiş yörenin kalkınmasına olan katkısı, bölgenin genişliğine ve nüfus yoğunluğuna göre şekil almıştır. Her cumhuriyetin geri kalmış yöresi ile ilgili bir kalkınma planı hazırlanmış ve bu planın, federal planın ilkelerine uyması hedeflenmiştir. Cumhuriyetlerin hazırladığı yatırım

⁹⁴ YANG, a.g.e., s. 421.

projelerinin toplam maliyetinin en az yüzde 30'unu ilgili cumhuriyet karşılamış, Federal hükümet de, özel federal fonundan yardımcı olmuştur.⁹⁵

⁹⁵ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., ss. 406-407.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL DÜALİTENİN TÜRKİYE'DEKİ BOYUTU

Sınırlarının uzunluğu 2.753 kilometreyi, kıyılarının uzunluğu 8.333 kilometreyi bulan ve 779.452 kilometrekarelik alana yayılan Türkiye'nin bölgesinden bölgesine, ilinden iline farklılık bulunmaktadır.

Tablo 2.1: Türkiye'de Yıllara Göre GSMH Büyüme Hızları

YILLAR	BÜYÜME HIZI (%)
1990	9.4
1991	0.3
1992	6.4
1993	8.0
1994	-6.1
1995	8.0
1996	7.9
1997	8.0
1998	3.8
1999	-6.4

Kaynak: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE,
Ocak 2000, s. 1

Türkiye ekonomisi son 10 yılda yaklaşık yüzde 4 oranında büyümüştür.⁹⁶ Ekonomik büyüme istenilen bir durumdur, fakat büyümenin, akabinde kalkınmayı getirmesi, kalkınmanın da yurdun dört bir yanına yayılmış olması gerekmektedir. Aksi takdirde, ekonomik büyüme, yoksulluğu ortadan kaldırmaz; yoksulluk sadece yer değiştirir.⁹⁷ Büyümenin en önemli niteliklerinden birisi denge boyutudur. Büyümede, sektörlerarası ve bölgelerarası olmak üzere iki boyutlu dengeden söz edilebilir. Türkiye’de özellikle bölgelerarası dengelerde gözlenen bozukluk gözardı edilemeyecek kadar büyüktür.⁹⁸

Ülkemizin Batısı ve Doğusu arasında gerek ekonomik, gerek demografik, toplumsal, kültürel, teknolojik yönlerden Doğu bölgeleri aleyhine olmak üzere önemli boyutlara ulaşmış farklılıklar bulunmaktadır. Batı bölgelerimiz ve bu bölgeler içindeki kentler, Doğu bölgelerimize göre daha gelişmiş durumdadırlar.⁹⁹

2.1. TÜRKİYE’DE BÖLGESEL YAPI ÖZELLİKLERİ ve BÖLGESEL DÜALİTEYİ DOĞURAN FAKTÖRLER

Türkiye’de bölgesel yapı farklılık arz etmekte, her bölge kendine özgü özellikler göstermekte ve bir çok faktörün etkisiyle bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkmaktadır.

⁹⁶ Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s. 1.

⁹⁷ SİMONNET Dominique, Çevrecilik, (Çev: Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 32.

⁹⁸ SORAL Erdoğan, “Ekonomik Büyüme ve Türkiye”, Yeni Türkiye, Y:4, S:23-24, (Eylül-Aralık, 1998), s. 3346.

⁹⁹ AKGÜR Zeynep Gökçe, Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik, T.C.Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s. 96.

2.1.1. Türkiye’de Bölgesel Yapı Özellikleri

Ülkemizde bölgesel yapı, nüfus, gelir seviyesi, iktisadi faaliyet kolları bakımından incelendiğinde bazı belirgin özellikler ortaya çıkmaktadır:¹⁰⁰

1. Bazı bölgelerde bulunan büyük kent merkezlerinin nüfusları fazla olduğu için bölgelerin toplam nüfus içindeki payları büyük farklılıklar göstermekte ve genellikle nüfus artışları hızlı olmaktadır.
2. Gelir seviyesi düşük bölgeler göç vermekte, gelişmemiş bölgelerden gelişmiş bölgelere, özellikle, metropoliten alanlara doğru göç izlenmektedir.
3. Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde kentleşme oranları diğer bölgelere göre düşüktür.
4. Bölgeler arasındaki gelirde büyük farklılıklar vardır.
5. Az gelişmiş bölgelerde imalat sanayide çalışanların oranı gelişmiş bölgelere göre düşük düzeyde kalmaktadır.
6. Hizmetler sektöründe, özellikle ticarete çalışanların oranı metropoliten alanların bulunduğu bölgelerde yüksek değere ulaşmaktadır.
7. Büyük sanayi kuruluşlarının belirli bölgelerde, özellikle İstanbul’un bulunduğu Marmara Bölgesi’nde yığıldığı görülmektedir.
8. Bazı bölgelerde bütün sektörlerin gelişme göstermesine rağmen, birçok bölgede sınırlı sayıda sektörün gelişebildiği belirlenmektedir.
9. Organize sanayi bölgelerinin yer seçiminde belirli bir kıstas uygulanmadığından, bölgelerin gelişmesinde büyük bir faktör olan bu araçtan yeterince faydalanılmadığı görülmektedir.

¹⁰⁰ TANERİ, a.g.e., ss. 27-28.

10. Sosyal hizmetlerin bölgelere dengeli bir biçimde dağıtılamadığı; özellikle sağlık bakımından büyük farklılıklar gösterdiği izlenmektedir.

11. Ülkenin batısında yer alan Marmara, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri'ni oransal olarak gelişmiş; Doğu Anadolu, Karadeniz'in dağlık bölgesi ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı yörelerini gelişmemiş sayabiliriz.¹⁰¹

2.1.2. Türkiye'de Bölgesel Düaliteyi Doğuran Faktörler

Türkiye'de bölgesel düaliteyi doğuran faktörler olarak; doğal, ekonomik, teknik, demografik, siyasal, sosyal, yapısal ve tarihsel faktörlerden söz edebilir, bunlara bölgesel düaliteyi hızlandıran bir faktör olarak da küreselleşme olgusunu ekleyebiliriz.

2.1.2.1. Doğal Faktörler

Doğal faktörler deyince; yer altı ve yer üstü kaynaklar, iklim durumu, toprak yapısı, ürün cinsi, bitki örtüsü vb. akla gelir.¹⁰² Örneğin Doğu bölgelerimiz, bu kaynaklar bakımından son derece yoksuldur. Üstelik, mevcut imkânlar ve hammaddeler de yeteri derecede ve verimli olarak kullanılamamaktadır. Bu durum, fazla çalışma olanağı bulamayan işgücünün, büyük kentlere doğru göç etmesine yol açan faktörler arasında gösterilebilir.

¹⁰¹ İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması(1996), DPT, Ankara, 1996, ss.7-8.

¹⁰² ÖZGÜVEN Ali, İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988, s. 191.

Diğer yandan, coğrafi durumun elverişsiz oluşu ve kötü iklim şartları, ulaşım ve haberleşme imkânlarını da kısıtlamaktadır. Böyle bir durum alt yapı yatırımlarını da olumsuz yönde etkilemektedir.

Coğrafi dengesizlik, ekonomik açıdan dengesizliğin ortaya çıkmasına yol açabilir.¹⁰³ Örneğin maden bölgelerinin yoğunlukta olduğu bir bölge diğer bölgelere göre ekonomik açıdan daha fazla gelişmiş olabilir. Türkiye’de tüm coğrafi faktörlerin bölgelerarası dağılımı incelendiğinde, Doğu Anadolu’nun diğer yörelere göre daha dezavantajlı olduğu görülmektedir.¹⁰⁴

Oldukça yüksek ve dağlık bir bölge olan Doğu Anadolu’da, iklimin de çok sert olması, bölgenin bitki örtüsü bakımından oldukça yoksul kalması sonucunu doğurmuştur. Yüksekliğin fazla olduğu yörelerde ormanların oluşması mümkün olmamakta, yüksekliği daha az olan yöreler ise steplerle kaplı bulunmaktadır. Bölgenin büyük bir kısmı ekime elverişli değildir ve otlaklarla kaplıdır.

Sonuç olarak, Zonguldak ve Gaziantep arasında çekilebilecek hayali bir çizginin batısında kalan yerlerin ovalar ve verimli topraklarla kaplı, doğusunda kalan yerlerin ise, daha çok dağlar ve yüksek yaylalarla kaplı olduğu söylenebilir.

2.1.2.2. Ekonomik Faktörler

Aynı üretim faktörlerinin ülke içinde ayrı pazarlar bulması¹⁰⁵, sermayenin daha gelişmiş, daha kârlı ve daha güven verici faaliyet alanlarına transferi ekonomik faktörlerle açıklanır.¹⁰⁶

¹⁰³ ERKAL, *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*, s. 33.

¹⁰⁴ DİNLER, a.g.e., s. 171.

¹⁰⁵ TANERİ, a.g.e., s. 26.

¹⁰⁶ ÖZGÜVEN, a.g.e., s. 190.

Sermaye azalınca yatırımlar azalıp, gelir seviyeleri düşebilir ve böylece bölge durgunluğa girebilir. Üstelik, banka ve kredi kurumlarının azlığı ve faaliyetleri canlandıracak kadar kredi açamamaları da yatırımları kısılabilmektedir.

Tablo 2.2: Türkiye'de Bölgelere Göre Toplam Banka Kredileri (1)

(1996)

(1997)

BÖLGELER	Toplam (milyar TL)	Kişi Başına (TL)	Toplam (milyar TL)	Kişi Başına (TL)
Marmara	4.878.144	306.172.903	6.075.638	375.348.139
İç Anadolu	3.078.663	290.602.124	3.750.448	354.462.641
Ege	1.199.059	140.618.849	1.430.978	169.304.742
Akdeniz	667.321	82.855.243	781.600	96.992.989
Karadeniz	375.045	46.558.838	456.757	58.230.320
G.Doğu And.	143.232	23.389.497	206.411	33.677.861
Doğu And.	106.497	19.684.677	125.317	22.318.591
TÜRKİYE	10.447.961	166.642.117	12.827.147	204.040.887

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 66.

(1) 1998 Yılı Fiyatlarıyla

Banka ve kredi kurumları, daha çok ekonomik faaliyetlerin hızlandığı yerlerde kurulurlar ve diğer bölgelerin sermayelerini çekerler. Tablo 2.2'de, ülkemizde bölgelere göre banka kredilerine baktığımızda, en az payı alan bölgelerimizin Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz olduğu görülecektir. Bu da, söz konusu bölgelerimizde yatırımların daha az yapılmasında etkili olabilmektedir.

2.1.2.3. Teknik Faktörler

Sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen teknik teçhizat, genellikle; ulaşım, altyapı, ihracat ve sanayileşme imkânlarının bulunduğu yerlerde kurulur ve faaliyete geçer. Başka bölgelere uygun ve elverişli olmayan bu yeni teknik cihazlar, eski dengeyi bozarak, bazı üretim faktörlerini (emek gibi) çeker. Bazen de bu faaliyetler dış ülkelerde tamamlama niteliğinde olabilir. Aslında teknolojik gelişmeler için ortamın hazır olması gerekir. Örneğin, Doğu bölgemizin böyle bir ortama sahip olmadığı söylenebilir.

2.1.2.4. Demografik Faktörler

Demografik faktörler, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarına yol açabilen en önemli faktörlerden birisidir.¹⁰⁷ Türkiye’de, Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri’nde doğurganlık hızı, diğer bölgelerdekine göre yüksektir.¹⁰⁸ Bu bölgelerimizde, özellikle tarım kesiminde bulunan aktif nüfus oranı¹⁰⁹, diğer kesimlerdekinden daha yüksektir. Bu durum gizli işsizlik yaratmakta ve bölgenin yarattığı katma değerde bir artışa yol açamamaktadır.

¹⁰⁷ ÖZGÜVEN, a.g.e., s.190.

¹⁰⁸ Konuyla ilgili istatistiki veriler ve ayrıntılı açıklamalar, “Çeşitli Göstergeler Bakımından Türkiye’nin Doğusu ve Batısı” başlığı altında verilmektedir.

¹⁰⁹ Aktif nüfus, bir ülkedeki nüfusun üretici durumda bulunan kısmıdır ve 15 yaşından yukarı ve çalışabilir durumdaki kişileri kapsar.

2.1.2.5. Siyasal Faktörler

Siyasal faktörlerden amaç, siyasal iktidarın kendi iktisat politikasına göre, bazı bölgelere kalkınmada öncelik tanınması ve bu bölgeleri teşvik önlemleri ile cazip hale getirmesidir.¹¹⁰ Türkiye’de, bazı iller, Kalkınmada Öncelikli Yöre uygulaması ile birlikte diğer illere göre daha cazip hale getirilmek için, KÖY kapsamına alınmaktadır. Bu uygulamanın, son yıllarda amacından saptığı görülmektedir. Ülkemizde, 81 ilden, 50 adedi KÖY kapsamındadır. 81 adet ilin yarısından fazlasının teşvik kapsamına alınması, zaten yetersiz olan kaynakların etkin bir şekilde dağıtılamamasına, kaynak ihtiyacı daha çok olan illerin, bu kaynaklardan yeteri kadar yararlanamamasına yol açmaktadır. Bu da, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını artırıcı yönde etkide bulunmaktadır.

2.1.2.6. Sosyal Faktörler

Bölgelerde yaşayan insanların faydalandıkları sosyal altyapının ve hizmetlerin nicelik ve nitelikleri de bölgelerarasında bazı farklar doğurabilmektedir.¹¹¹ Bu farklar, sosyal dengesizlik içinde düşünülebilen eğitim, kültür ve sağlık hizmetleri alanında ortaya çıkabilir.¹¹² Az gelişmiş bölgelerde okuma-yazma oranı, yüksek okulu bitirme oranı, nitelikli işgücü oranı diğer bölgelerle karşılaştırıldığında daha düşüktür. Nitelikli işgücünün ekonomik yönden daha canlı olan bölgelere göç ettiğini de düşündüğümüzde, bu bölgeler önemli derecede nitelikli eleman açığı ile karşı karşıyadır. Yine bu bölgelerde sağlık yatırımları oransal olarak diğer bölgelerimize yapılan yatırımlardan nitelik ve

¹¹⁰ ÖZGÜVEN, a.g.e., s.190.

¹¹¹ TANERİ, a.g.e., s. 26.

¹¹² ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, s. 34.

nicelik açısından düşüktür.¹¹³ Bu durumda, bu bölgelerimiz, sosyal alanda da geri kalmış olmaktadır.

2.1.2.7. Yapısal Faktörler

Katı, sert yapıların ve zihniyetin kolayca değiştirilemediği bölgeler, yenilikleri pek benimsemeyen, mevcut durumu sürdürmeye çalışan bölgelerdir. Bu bölgelerin pazarları da dardır, küçüktür.¹¹⁴ Piyasanın dar olması hem talep, hem de arzın kısıtlı olduğu anlamına gelmektedir. Örneğin, piyasada talep düzeyinin düşük olması, mal ve hizmetlerin üretiminin de düşük olması sonucunu doğurabilir, bu da, bölgede katma değer düşük olmasına yani bölge gelir düzeyinin düşük olmasına neden olabilir. Bölgede arz düzeyinin kısıtlı olmasından yola çıktığımızda da, bu durum, bölge gelir düzeyinin düşük olması sonucunu doğurabilir, üretilen mal ve hizmetlere olan talep düzeyi düşebilir. Dar ve küçük pazarların üretim ve verimi artıramamaları, kısır döngüyü ortadan kaldıramamaları, bölgenin diğer bölgelerden geri kalmasına neden olabilir.

2.1.2.8. Tarihsel Faktörler

Türkiye’de, Doğunun ekonomik ve sosyal yönden geri kalmışlığını incelerken, dikkati çeken bir nokta, Anadolu’nun yalnız Batısında değil, Doğusunda da çok parlak uygarlıkların geçmişte hüküm sürmüş olduğudur. Eski terkedilmiş yollar, köprüler, hanlar, kervansaraylar ve özellikle büyük kent harabeleri bunu açıkça göstermektedir. Bu uygarlıklar, birbirini izleyerek Sanayi Devrimi’nin patlak verdiği 18. yüzyıla kadar gelmektedir. Osmanlı

¹¹³ Konuyla ilgili istatistiki veriler ve ayrıntılı açıklamalar, “Çeşitli Göstergeler Bakımından Türkiye’nin Doğusu ve Batısı” başlığı altında verilmektedir.

¹¹⁴ ÖZGÜVEN, a.g.e., s. 192.

İmparatorluğu'nun gerilemesi ile birlikte, yine yalnız Doğu Anadolu'da değil, Anadolu'nun her yanında bu geri kalmışlık oransal olarak kendisini göstermektedir.¹¹⁵

Türkiye'nin Doğusu ile Batısı arasındaki gelişmişlik farklılıkları, Osmanlılar döneminde başlamış, gelişmiş, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, dengesizliğin azaltılmasına yönelik politikalar izlenmeye devam edilmiştir.

2.1.2.8.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bölgesel Düalitenin Ortaya Çıkış Süreci

Anadolu'nun çeşitli bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklılıkları, Osmanlıların 19. Yüzyıl'da başta İngiltere olmak üzere daha gelişmiş olan devletlerle yaptığı ticarete paralel olarak, dışa bağlı yerleşme yapısının oluşmaya başlamasıyla ve mir'i arazi rejiminin bozulmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ekonomisinin temeli tarımsal üretime dayanan toplumlarda, çiftçi ailelerinin, işlettikleri toprağın sahibi olmaları, üretimin artışı ve sosyal huzurun devamı için gerçekleştirilmesi zorunlu olan bir unsurdur.¹¹⁶ Osmanlılar, 16. Yüzyıl sonlarına kadar, mir'i arazi rejimini başarıyla uygulayarak, hem tarımsal üretimi en iyi biçimde organize etmeyi başarmış, hem de bu arazi rejimine dayalı olarak büyük ve güçlü bir ordu (eyalet askeri) çıkararak, zaferden zafere koşarken, topraklarını sürekli genişletmiştir.

Osmanlılarda, yeni fethedilen topraklar, fetihle aktif rol oynayan komutan ve gazilere devlet namına işletilmesi için verilmekte; bu topraklara çeşitli teşvik tedbirleri ve iskan politikalarıyla getirilip yetiştirilen köylüler de bu toprağı devlet

¹¹⁵ DİNLER, a.g.e., s. 172.

¹¹⁶ CİN Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1992, s. 399.

namına işletmekteydi.¹¹⁷ Mir'i topraklar; has, zeamet ve tımar olarak sınıflandırılmıştı. Yıllık geliri 100 bin akçe ile 1 milyon 200 bin akçe olan topraklar has (en büyüğü vezir-i âzama ait olmak üzere vezirlere, beylerbeyine, sancak beylerine verilirdi), 20 bin ile 100 bin akçe olan topraklar zeamet (devlet ve ordu ileri gelenlerine hizmet karşılığı verilirdi), 1000 ile 19 bin akçe olan topraklar tımar (devlet ve milletin bekâsı namına yapılan bir görevin karşılığı olarak, Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil eden sipahilere verilirdi, bu sipahilere tımarlı sipahiler denirdi) idi. Aslında tımarlı sipahi, toprağın asıl sahibi olmayıp, Devlet namına mir'i toprakların kiraya verilmesine ve idaresine nezaret eden ve hizmeti karşılığında devlete ait vergilerden bir kısmını kendi hesabına toplayan bir memur askerdi. Köylü, sipahiden toprağı geçici bir tapu ile alır ve toprağın mülkiyeti de köylüye ait olurdu. Köylü ölürse veya sakatlanırsa mülkiyet oğluna geçerdi. Devlet de köylüye tarım araçları ve tohum yardımında bulunurdu. Bu toprak sisteminde Osmanlıların, feodal beylerle yerli halk arasında yüzyıllardan beri devam eden toprak davasını halkın lehine halletmiş olduğu ve bu suretle çiftçi halk yığınlarına yeni haklar kazandırmış olduğu söylenebilir.¹¹⁸

Batı'daki sanayileşme, savaş tekniğinde ateşli silahlar lehine büyük değişiklikler getirmiştir. Osmanlı yöneticileri, Avrupalıların ateşli silahlarla donanmış ordusu karşısında etkili olamadıklarını farketmiştir. Avrupa'da değişen savaş teknolojisi Osmanlıları tımar düzenine dayanan sipahi ordusunu bir kenara iterek ağırlığı sürekli maaşlı, daha düzenli eğitim gören merkez ordusuna kaydırmaya zorluyordu. Bu zorunluluklar karşısında Osmanlı merkez ordusundaki sürekli maaşlı kapıkulu askerlerinin, bir başka deyişle Yeniçerilerin sayısı 13 binden 38 bine yükselmiştir. Tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan dirliklerin vergi gelirleri sipahilerin eline geçtiği sürece, merkezi hazine sürekli maaş alan merkez ordusu için gerekli parasal kaynakları yaratamayacaktı. Ordunun maddi temelini oluşturan tımar düzeninin artık merkezi devletin gereksinimlerine çözüm

¹¹⁷ SEVİNÇ Necdet, *Osmanlılar'da Sosyo-Ekonomik Yapı*, Cilt 1, Kutsun Yay., İstanbul, 1978, ss. 42-45.

¹¹⁸ BARKAN Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, ss. 404-405.

getirmediği anlaşılmıştı.¹¹⁹ Bu gelişme, eyalet askerlerine dayalı mir'i arazi rejiminin bozulmasına, toprakların sipahilere değil de, belirli vergi karşılığı mültezimlere verilmesine yol açmıştır. Mir'i arazi rejiminin bozulmasıyla, toprakta çalışan ve büyük güvence altında olan köylü (reaya), her geçen gün daha kötü duruma düşmüştür. Bu düzen değiştirilince toplumdaki tüm dengeler yerinden oynamıştır. Büyük toprak sahipleri, ağalar, beyler, ayanlar ve güçlü devlet memurları Doğu ve Güneydoğu'da köylüyü üzerinde ekip biçtiği arazi ile birlikte sahiplenmişlerdir. Bunun sonucunda köylü "maraba" durumuna düşmüştür.¹²⁰ Böylece Doğu ve Güneydoğu'da farklı bir ekonomik ve sosyal yapı oluşmuştur.¹²¹

Osmanlılar, onyedinci ve onsekizinci yüzyılda, Orta ve Batı Anadolu'daki feodal yapıyı yıkarak, bu bölgelerde sosyo-ekonomik yapıların bir eşdüzenlilik içine sokulmasını sağlayabilmişti fakat Doğuda aşiret yapıları varlığını sürdürmüştü.¹²² Ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu, batı devletlerinin isteklerine uymak, Avrupa ile girilecek ticari ilişkiler için kalıbına uygun bir alan yaratmak amacıyla, gözünü doğuya çevirmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı girişilen askeri sefer, doğudaki aşiretler üzerindeki bir baskı hareketiyle birlikte yürütülmüştür. Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı fırsat bilinerek 1840 yıllarına doğru başlatılan bu baskı hareketi, doğudaki aşiret reislerinin gücünü zayıflatmak amacıyla ondokuzuncu yüzyıl boyunca sürdürülmüştür. İmparatorluğun baskısı sonucu aşiret reislerinin iktidarı yıkılmıştır fakat onların yerine, hem padişaha, hem de özel şahıslara ait vakıfların yöneticisi olan şeyhler, yani uygulamada, üretim faktörü olarak toprağın tasarruf sahibi durumunda bulunan şeyhler ortaya çıkarak nöbeti devralmıştır. Şeyhler de, doğuda egemenliği, aşiret altyapısını olduğu gibi korumuştur.¹²³

Kökeni Avrupa'da uygulanan merkantalist politikaya dayanan büyük fiyat yükselişleri ve ortaya çıkan nüfus patlaması gibi tüm bu olumsuz gelişmeler,

¹¹⁹ PAMUK Şevket, 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, Gerçek Yay., İstanbul, 1988, ss. 124-125.

¹²⁰ KARLUK, Türkiye Ekonomisi, s. 158.

¹²¹ CİN, a.g.e., s. 399.

¹²² YERASİMOS Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye -3-I.Dünya Savaşından 1971'e, Gözlem Yay., İstanbul, 1976, ss. 1533-1534.

¹²³ YERASİMOS, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye-3-I.Dünya..., ss. 1537-1538.

Celali İsyancı'nın patlak vermesine neden olmuştur. Batı Avrupa'da başlayan fiyat hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'na uzun mesafeli ticaret yoluyla yayılmıştır. Batı Avrupa'da genel fiyat seviyesinin yükselmeye başlaması ve bu arada tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması sonucunda Akdeniz'in Batı ve Doğu havzalarındaki fiyat seviyeleri arasında önemli bir farklılık oluşmaya başlamıştı. Bu durumda, Avrupalı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek hem buğday gibi gıda maddelerini, hem de loncaların kullandığı maddeleri daha yüksek fiyatlar vererek satın almaya ve Batıya göndermeye başlamışlardır. Ortaya çıkan fiyat farkı nedeniyle, Doğu havzası mal ihraç ederken, batı havzası da ödemelerini Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşle yapmış, böylece Osmanlı ülkesine büyük miktarlarda değerli maden girmiştir. Dolaşımdaki altın ve gümüş miktarının artması da fiyat artışlarına süreklilik kazandırmıştır.¹²⁴

Nüfusun da hızla artması, Anadolu'nun kimi yörelerinde ekilebilir toprakların sınıra ulaşmasına yol açmış, topraksız ailelerin sayısı artmaya başlamıştı. Öte yandan, devletin mali bunalımı köylüler üzerinde vergi yükünü arttırmıştı. Devletin sürekli vergi talep etmesi, vergilerin artan bir bölümünün para olarak ve sipahi yerine doğrudan devlet tarafından toplanması yalnızca reayayı değil, sipahileri de güç duruma düşürmüştü. Tarımsal ürün fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı yükselmesi karşısında genç ve topraksız reaya ve yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk etmeye başlamıştı. Kentlere göç eden reayanın bir bölümü kentte iş bulabilirse çalışmayı, bir bölümü ise medreselere öğrenci olarak yazılmayı tercih etmişti. Bir bölümünün önündeki seçenek ise, paralı asker olmaktı. Ümera olarak adlandırılan taşradaki valiler ve diğer yüksek devlet memurları da kendi silahlı birliklerini oluşturuyor ve bu birliklere ücretli asker alıyorlardı. İşsiz reaya yığınlarının artmasıyla bu kuvvetler hızla genişlemeye başlamıştı. Bu birlikler, yerel halktan çeşitli taleplerde bulunuyor, onları soyarak hem ümerayı zengin ediyor, hem de geçimlerini sağlıyorlardı. Oluşturdukları birliklere katılan paralı asker sayısı arttıkça, valiler ve yerel beyler, savaşlar nedeniyle zaten Anadolu'nun iç güvenliğiyle uğraşmakta güçlük çeken merkezi devlete karşı ayaklanmaya başlamıştır. 17. Yüzyıl başında Anadolu'da

¹²⁴ PAMUK, 100 Soruda..., s. 124.

başlayan ve 35 yıl süren bu isyanlarda köyler basılmış ve soyulmuştur. Bu isyanlar köylüleri o denli bunaltmıştır ki, “büyük kaçkun” denilen olayla halk, evlerini ve köylerini terkederek, eşkiyanın ve mültezimin kendilerini bulamayacağı ücra yörelere, tarıma daha az elverişli alanlara yerleşmiş, yoksulluğu seçerek, kendini korumaya çalışmıştır.¹²⁵

Toprak düzeninde bozulmayla birlikte, uzaklara kaçamayan köylülerin bir kısmı da topraklarını terkederek başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere göç etmiştir. Kırdan kente göç, İstanbul yanında diğer bölge merkezlerine de yönelmiştir.

17. ve 18. Yüzyılda, köylüler köylerini terkederek ya ıssız yerlere çekilmişler, ya da bölge merkezlerine göç ederek büyük işsiz kitleleri oluşturmaya başlamışlardır. Bu gelişmeler sonunda, merkez ile bölgeler arasındaki ve ayrıca her bölgenin içindeki hiyerarşik yapı çözülmeye yüz tutmuştur.

19. Yüzyılda, Batı Avrupa artık sanayileşmiş ve hammaddeler satın alıp, işlenmiş mamulleri satacağı pazarlar aramaya başlamıştır. Özellikle İngiltere’nin dış ticaretinde, 1819’dan 1935 yılına kadar varan dönemde durgunluk baş göstermeye başlamıştı. Bu durum, İngiltere’nin genç sanayisini ağır zararlara uğratabileceği için, derhal tedbir alınmış ve malların sürülebileceği pazarlar aranmaya başlanmıştır. O zamandaki muhtemel pazarlardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu idi ve Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 1838 yılında ticaret antlaşması (Balta Limanı Antlaşması) yapılmıştır.¹²⁶ Antlaşma ile, Osmanlı İmparatorluğu, kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı ilke olarak kabul etmiştir. 19. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, hacmi hızla büyüyen ithal mallarının rekabetinden yerli mallar (özellikle de Anadolu’daki iplik eğirme, kumaş dokuma gibi el tezgâhları) olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.¹²⁷ Osmanlı topraklarında Batılıların fabrikasyon ürünleri hiçbir kısıtlamaya tabi olmadan satılırken, Osmanlı kentlerinde daha önce varolan ekonomik faaliyetler kısa bir

¹²⁵ PAMUK, 100 Soruda..., ss. 130-136.

¹²⁶ YERASİMOS Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye -1-Bizans Tazminatı*, Gözlem Yay., İstanbul, 1977, ss. 547,552.

¹²⁷ PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, ss. 18,20.

süre içinde sönmüştür. Geleneksel sanayileri bu biçimde çökerken, Osmanlı kentleri, o zamana kadar üstlendikleri üretim fonksiyonlarını kaybetmiş ve Batı ile yapılan ticarete “dağıtma ve toplama” fonksiyonlarını üstlenen birimler haline dönüşmüşlerdir.¹²⁸

Dışa bağımlı olarak oluşan bu yeni düzende, bazı kentler önemlerini kaybedip, mevcut nüfuslarını koruyamazken, sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle ulaşım bağlantısı sağlayan kentler ön plana çıkarak kalabalıklaşmaya başlamışlardır. Bu gelişmeden en karlı çıkan kentler, öncelikle İstanbul, Trabzon, Tekirdağ ve İzmir gibi önemli liman kentleri olmuştur.¹²⁹ Böylece, bölgesel düalete, Batı Anadolu'daki ve deniz kıyısındaki kentlerin daha da canlanması, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu kentlerinin önemlerinin azalması sonucu ortaya çıkmaya başlamıştır.

Özellikle, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerileme ve çöküş dönemlerini de içine alan İmparatorluğun son dönemlerinde ekonomide birkaç merkez etrafında oluşan kutuplaşma dikkati çeker hale gelmiştir. İstanbul ve İzmir gibi geniş bir alanı etkileyen kentlerde gerek yerli, gerekse yabancı şirketlerin yatırımları görülmüştür.¹³⁰ 1915 yılında yapılan sanayi sayımında, sayıma konu olan sınai işletmelerin yüzde 55'i İstanbul ve çevresinde, yüzde 22'si İzmir'de, geriye kalan yüzde 23'ü diğer bölgelerde bulunmakta idi. Bu durumda var olan sanayinin Türkiye'nin Batısı'nda yoğunlaşmış olduğu gözden kaçmamaktadır.¹³¹

¹²⁸ Bursa'da 18. Yüzyıl'da 2000 ipek tezgahı varken, bu tezgah sayısı 1847'de 70'e düşmüştür. İstanbul'daki kumaşçı tezgahları 35-40 yıl içinde 2750'den 25'e düşmüştür. Ankara'da yılda 20 bin balyadan fazla yün işlenip ihraç edilirken, bu rakam 1936'da 5 bin balyanın altına düşmüştür.

¹²⁹ DOĞRU Halime, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Anadolu Üniversitesi Yay.No:872, Eskişehir, 1995, ss. 130-132.

¹³⁰ ERKAL, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, ss. 56-57.

¹³¹ ATALAY İbrahim, Türkiye Coğrafyası, Yeniçağ Yay., Ankara, 1991, ss. 373-374.

2.1.2.8.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bölgesel Düalite

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik durumu son derece kötüydü. Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarını takiben kurtuluş mücadelesi yapan Anadolu halkı bitkin, yorgun ve perişandı. Anadolu'daki tüm ekonomik faaliyetler durmuştu. Genç Cumhuriyet idaresi, Osmanlıların borçlarını da devralmıştı. Batı Avrupa ile ticari ilişki içine girme şansını daha önce de değinildiği gibi coğrafi konumu ve doğal zenginliği ile elde eden Batı Anadolu, bu avantajlara sahip olmayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya oranla daha gelişmiş duruma gelmişti.¹³²

Cumhuriyet döneminde yapılan ilk nüfus sayımına göre¹³³ bir milyonun üzerinde bir nüfusa sahip olan İstanbul ve yüz binin üzerinde bir nüfusa sahip olan İzmir dışında kentsel fonksiyona sahip kent yok idi. Yabancı sermaye tarafından yaptırılmış, en gelişmiş ulaşım sistemi olan demiryollarının büyük kısmı Batı Anadolu'da bulunuyordu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hem topraklar verimsizdi, hem de yapılan tarım diğer bölgelere göre daha geriydi. Bu dönemde Anadolu'daki tüm işyerlerinin yüzde 70'i Batı Anadolu'da İstanbul ve İzmir'de bulunuyordu. 1927 yılında Doğu ve Güneydoğu'daki sınai işletmeler, Türkiye'deki mevcut işletmelerin yüzde 17.8'ini oluştururken, Marmara Bölgesi'nde ise bu oran yüzde 29.6 idi.

Cumhuriyetin ilk on yılında, sanayinin gelişmesi çok sınırlı kalmış, bu nedenle Doğuda, herhangi bir sanayi hamlesi yapılamamıştır. Bu dönemde sanayi, tarımdan daha geri kalmış, vergi afları, ithal edilen makinelerden gümrük vergisi almamak gibi önlemler alınmaya çalışıldıysa da daha sonraki savaş yıllarında hedefe ulaşamamıştır.¹³⁴

¹³² DİNLER, a.g.e., s. 175.

¹³³ Cumhuriyetin ilânından sonra ilk sayım, 28 Ekim 1927'de olmuş ve 13.648.270 kişi sayılmıştır.

¹³⁴ SHAW Stanford J.-SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, 1983, ss. 461-462.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan beri bir yandan büyümeyi amaçlarken, diğer yandan ekonomide yapı değişikliği yoluna gitmiştir. Gelenekçi ekonomik yapının değişmesi ihtiyacı daha Cumhuriyetin ilk yıllarında başlamıştır. Nitekim Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde ekonominin tarıma dayalı gelenekçi sektörlerden kurtarılarak, sanayi sektörüne doğru kaydırılması milli bir politika olarak benimsenmiştir. 1933-1938 yılları arasında Birinci, 1939-1944 yılları arasında da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları hazırlanmıştır.¹³⁵

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda esas olarak sanayinin ülke çapında yaygınlaştırılması benimsenmesine rağmen, bu dönemde sanayi yatırımları daha çok Batı ve Orta Anadolu'ya yapılmıştır. Bunda, Batıdaki ulaşım ağının Doğuya oranla daha geniş olması ve sanayinin bu bölgelerde kurulmasının daha az çaba ve masraf gerektiriyor olması etken olmuştur. İkinci Sanayi Planı'nda, Birinci Plan'a göre, sanayiye geliştirme ve Türkiye'nin Doğusuna yaymaya yönelik madencilik, elektrifikasyon, ağır makine fabrikaları kurulması vurgulanmaktaydı. Doğuda; iplik, çimento, şeker ve et ürünleri fabrikaları kurulması öngörülmekteydi. Planın gerçekleşmesine başlandığı sırada İkinci Dünya Savaşı patlak verdi ve plan gerçekleştirilemedi.¹³⁶

Cumhuriyet döneminde Ankara'nın başkent olarak seçilmesinde özellikle ekonomik ve sosyal gelişmeyi İç Anadolu'ya çekme özlemi rol oynamıştır. Buna göre, sosyo-ekonomik kalkınmanın artan bir oranda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya kayması beklenmişti. Oysa planlı gelişme dönemine kadar bunun yeterli bir ölçüde gerçekleştiğini söylemek zordur. Gerçekten bölgesel düalitenin en keskin bir biçimde görüldüğü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, İmparatorluk döneminden kalma feodal mülkiyet yapısından ve geleneksel üretim ilişkilerinden, Cumhuriyet döneminde kayda değer ölçüde kurtulamamıştır.¹³⁷

¹³⁵ ÖZER Ahmet, *Modernleşme ve Güneydoğu*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998, ss. 233-236.

¹³⁶ SHAW Stanford J.-SHAW Ezel Kural, *a.g.e.*, ss. 463-465.

¹³⁷ YALÇINTAŞ Nevzat-EKİN Nusret, "Sosyal Meseleler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yay., İstanbul, 1980, ss. 685-686.

2.1.2.9. Küreselleşme Olgusu

Küreselleşme olgusu, sadece dünya ülkelerini etkilemeyip, ülkelerin de kendi içinde sosyo-ekonomik farklılaşmaların meydana gelmesine yol açmaktadır. Küreselleşmenin belli kesimlere getirdiği nimetler kadar belli kesimlere getirdiği külfetler de vardır.¹³⁸ Küreselleşme süreci, kum fırtınası sonrası çölde yaşanan değişiklikler gibi, yeni haritalar, yeni coğrafyalar yaratmaktadır. Azami kâr ve sermaye birikimi amacı, sektörel ayıklamalar, işgücü ayıklamaları yapmakla kalmamakta, coğrafyaları da seçmekte ya da dışlamaktadır. Rakam ve istatistiklerle kanıtlamak güç olsa da, 1980 sonrası dünya kapitalizmiyle daha çok entegre olan Türkiye kapitalizminin coğrafyasının da küreselleşme rüzgarından etkilendiği söylenebilir.

Küreselleşme adı verilen süreç, daha önce de değinildiği gibi, her seviyede bir ayıklama yaparak ilerlemektedir. Ancak belli sektörler, belli işgüçleri, belli hayat tarzları bu süreçte hayat hakkı bulabilirken bunlara ek olarak belli bölgeler, ülkeler revaçta, seçilmeyenler marjda, kenarda kalmaktadır. Böylece, dünya ölçeğindeki sermaye birikimine en uygun ülkeler ve hatta ülkelerin bölgeleri "gözde" alanlar olarak seçilmekte, diğerleri gelişme halkasının dışında kalmaktadır. Gelişme halkasının dışında kalan olgu, bölge, kent olarak görünmekle beraber, aslında o bölgedeki insanlar, onların işgüçleri, üretme yetenekleri ve potansiyelleri olmaktadır. Gelişemeyen bölgenin işgücü, birikmiş serveti, gelişme şansı olan bölgeye göç edince de, zaten geri kalmış olan bölge iyice yoksullaşıp ıssızlaşmaktadır.

Sonuç olarak, küreselleşme rüzgarı, bölgesel ayıklama yaparken tercihini hep kâr ve sermaye birikimine en uygun bölgelerden yana yapmaktadır. 1990'ların Türkiye'sinde, yatırım için daha çok, Marmara ve Ege Bölgeleri tercih edilmektedir. GAP projesi ve bunun dışında kalan bir kaç istisnanın katkısına

¹³⁸ SÖNMEZ, Bölgesel Eşitsizlik, Alan Yay., İstanbul, 1998, s. 140.

rağmen, Türkiye'nin Doğusu ile gelişen Marmara ve Batı Anadolu arasındaki gelişmişlik farkı büyümektedir.

2.2. TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DÜALİTE SORUNUNUN ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER BAZINDA İNCELENMESİ

Türkiye, Doğu ve Batı bölgeleri arasında gelişmişlik farklarının, dengesizliklerin büyük çapta hissedildiği bir ülkedir. Türkiye'nin Batısı; ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik açıdan gelişmiş, küreselleşme rüzgarından da pozitif yönde etkilenmiştir. Ülkemizin Doğusu ise hangi kalkınmışlık göstergesine bakılırsa bakılsın Batıya göre önemli ölçülerde geri kalmış, günümüze kadar aradaki fark bir türlü kapatılamamış, aksine bu fark gittikçe açılmıştır.

Ülkemizin sanayileşmiş, kentleşme düzeyleri yüksek, kalkınmış ve çeşitli zenginliklere sahip büyük kentleri çoğunlukla, hatta tümüyle Batı bölgelerimizde bulunmaktadır. İstanbul, İzmir, Bursa, Kocaeli, İçel, Ankara, Adana, Antalya ve diğer gelişmiş kentler büyük ticaret, sanayi, turizm ve kültür merkezleridir. Dolayısıyla bu illeri kapsamına alan Marmara, Ege, İç Anadolu ve Güney bölgelerimiz söz konusu kentlerin olumlu etkilerine bağlı olarak daha gelişmiş bölgelerimizdir. Doğu bölgelerimizde de gelişme sürecinde olan ya da Batı ölçeğinde olmamakla birlikte gelişmiş olarak nitelenebilecek bazı kentler vardır. Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Şanlıurfa doğunun kalkınamamışlığı ve bu az gelişmişliği bağlamında gelecek için umut vaat eden kentlerdir.

2.2.1. Türkiye’de Bölgesel Düalitenin Artmasında Etkili Olan Faktörler

Türkiye’de bölgesel düalitenin artmasında etkili olan başlıca faktörler arasında, Doğu bölgelerinde toprak dağılımındaki adaletsizlik, yatırım teşviklerindeki rasyonallikten uzaklık ve Doğudan Batıya doğru olan iç göçler gelmektedir.

2.2.1.1. Toprak Adaletsizliği

Doğunun en büyük sorunlarından birisi de feodal ilişkilerin tasfiye edilememiş olmasıdır. Hâlâ kişi ya da aile malı köylerin olduğu Güneydoğu’da ağalık düzeni hakimdir. Toprak dağılımındaki eşitsizliğin, GAP ’ın tamamlanmasıyla, gelir eşitsizliğini katlayacağından endişe edilmektedir.¹³⁹

Güneydoğu Anadolu, Türkiye’de toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgedir. Bölgede çiftçi ailelerin %38’i topraksız durumdadır. Bu oran, toprak temerküzünün en yoğun olduğu Urfa’da %48’e, Diyarbakır’da %45’e kadar çıkmaktadır. Ailelerin %5’lik azınlığı, toprakların %65’ine sahipken, %70’lik çoğunluk toprakların %10’uyla geçinmektedir. Örneğin sadece Harran Ovası’nda mevcut 24 bin çiftçi ailesinin yüzde 48’i, Şanlıurfa’ya bağlı 689 köyde yaşayan 73.579 çiftçi ailesinin yüzde 42.3 yani 31.145 aile topraksızdır.¹⁴⁰ Toprak dağılımındaki bu eşitsizlik, beraberinde gelir eşitsizliğini de getirmektedir. Böyle bir ortamda büyük bir umut olarak bahsedilen GAP’ın, sorunların çözümünde ne kadar katkısının olacağı da tartışmalı olmaktadır.¹⁴¹

¹³⁹ Power, “Türkiye’nin Doğu Sorunu”, (Ekim, 1997), s. 25.

¹⁴⁰ ÖZER, a.g.e., s. 256.

¹⁴¹ DİNÇ M.Şefik, “Güneydoğu’da Özel Sektör Devleti Solladı”, *Macro Economy*, N:38, (Aralık, 1997), ss.47-48.

GAP ile birlikte yörede yaşanan değişim gerçekten de büyüktür, fakat sorunlar da o denli büyümektedir. Yakın zamana kadar üzerinde ot bitmeyen topraklar bugün birer ürün deposu haline gelince toprak zengini olanlar da büyük kazançlar sağlamaya başlamıştır. Bu gelişme yörede ekonomik dengesizliği daha büyük boyutlara taşımaktadır. Halkın önemli bir bölümünü oluşturan topraksız köylü, GAP'ın önüne serdiği nimetlerden üretici olduğu için değil, tüketici ve işçi olduğu için ancak düşük bir oranda faydalanabilmektedir. Bu nedenle yöre halkı, bölgede ekonomik dengeyi getirecek, refahın daha geniş bir tabana ve eşit olarak yayılmasını sağlayacak toprak reformunu bir an önce istemektedir.¹⁴²

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, toplumsal örgütlenme yönünden ülkemizin diğer bölgelerine göre farklı bir yapı arz etmektedir. Bu örgütlenme, özellikle göçebe ve yarı göçebe bir hayat tarzı sürdüren geleneksel topluluklarda "aşiret" düzeniyle temsil edilir. Feodal mülkiyet ilişkileri dolayısıyla bölgede ağalık ve şeyhlik müesseseseleşmiş durumdadır. Nitekim kamuoyuna yansıyan toprak reformuyla ilgili tartışmalar, bu hususu pek çok yönleriyle ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Kır nüfusu; devlet tarafından yerine getirilmesi gereken bir takım hizmet ve görevleri, ağalardan veya feodal mülkiyet ilişkilerini din açısından destekleyerek çıkar sağlayan şeyhlerden beklemektedir.¹⁴³

Ülkemizin doğal kaynaklarında ve toprak varlığında büyük bir üretim potansiyeli mevcut olmasına, şimdikinden daha fazla nüfusa daha yüksek bir hayat seviyesi temin edecek imkânların da bulunmasına ve nihayet kalkınma gayretlerimize milletimizin de topyekün katılmasına rağmen; ekonomik, sosyal, teknik, hukuki ve politik noksan ve aksaklıklar ve bunlara ait sorunlar hem bugün, hem de yakın gelecekte tarım sektöründeki bozuklukların en kısa zamanda düzeltilmesini zorunlu kılmaktadır.

¹⁴² **Ekonomik Trend**, Y:7, S:23, (31 Mayıs-6 Haziran 1998), ss. 14-16.

¹⁴³ **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri(Erzurum, 22-25 Ekim 1973)**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1973, s. 175.

Tablo 2.3: GAP Bölgesinde Toprak Dağılımı (%)

İller	Topraksız Aile	1-20 H	20-50 H	50-100 H	100+ H
Adıyaman	21.2	75.0	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	51.6	2.1	0.7	0.5
Mardin	41.3	56.3	1.6	0.5	0.3
Siirt	44.6	53.8	1.0	0.5	0.1
Şanlıurfa	48.1	50.2	5.1	1.9	0.7

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000..

H: Hektar Topraklı Aile

Güneydoğu'da tarım nüfusunun fazlalığı ve çoğunluğunun az topraklı veya topraksız olması, tarım yapısının çağdaş üretim tekniğine uygun olmaması, hukuki ihtilafların doğurduğu huzursuzluğun varolması, hayvan başına ve birim alana isabet eden verimin düşük olması ve toprak kaynaklarının tahribi toprak reformunun yapılmasını gerektirmektedir.¹⁴⁴

Özellikle tarım içerisindeki bazı yapısal bozukluklar ve işletmelerdeki arazi mülkiyet dağılımının dengesiz olması, yöre köylülerinin ekonomik yönden çok kötü şartlar altında yaşamasını ve çalışmasını zorunlu hale getirmekte, bu durum ise, tarımsal faaliyetlerin oldukça dar sınırlar içinde kalmasına ve beklenen tarımsal üretim artışının sağlanamamasına yol açmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Toprak ve Tarım Reformu Hakkında Görüşler, Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971, s. 11.

¹⁴⁵ Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Tasarısı Hakkında Görüşler, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay., Ankara, 1971, s. 16.

Bu nedenle, I.BYKP'dan itibaren toprak reformu konusu, sosyo-ekonomik ve politik açılardan ülkemizin önemli bir sorunu olarak hayatiyet kazanmakta fakat bir türlü çözümlenememektedir.

Sonuç olarak, bölgede feodalizmdeki serf (köylü) ile bey (ağa) ilişkisi göze çarpmakta; ağalık, feodalite, seytlik, şeyhlik gibi egemen gruplar yörenin geri kalmışlığında rol oynamakta,¹⁴⁶ bu sayede bölgede toprak dağılımında ve sonuçta gelir dağılımında adaletsizlik meydana gelmektedir.

2.2.1.2. Yatırım Teşviklerinin Durumu

İktisat politikasının amaçlarından bir tanesi, sektörel veya bölgesel öncelikleri belirlemektir. Devlet, bazı bölgelerin kalkınmasını hızlandırmak amacıyla bir takım politikalara başvurma gereği duyar. Örneğin yatırımlara vergi muafiyeti vb. politikalar bu amaca hizmet eder.¹⁴⁷

Doğu ile ilgili en önemli sorunlardan bir tanesi teşviklere ilişkindir. Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere az gelişmiş yörelerde yatırımları artırmak için hükümetin deklare ettiği teşviklerin işe yarayıp yaramayacağı tartışılardursun, benzerleri önceden de uygulanan bir dizi vergi muafiyeti, ucuz kredi, ithalat kolaylığı gibi teşviklere rağmen yatırımcı, az gelişmiş yörelere, özellikle de Doğuya yeterince çekilememekte, yatırımlar, büyük sanayi kentlerinde yoğunlaşmaktadır.¹⁴⁸ Özel sektör, ne kadar teşvik verilirse verilsin, yatırım yapmak için bazı bölgeleri seçmemektedir. Bunun, piyasa ekonomisi kuralları ve kuruluş yerini etkileyen faktörler çerçevesinde mantıklı bir açıklaması vardır. Bir yatırımın, yatırım yerinin fonksiyonu olarak ne kadar kârlı olacağının hesaplanması oldukça zordur. Bu nedenle, yatırım sahibi, doğrudan kârı

¹⁴⁶ SİLİER Oya, *Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ Yay., Ankara, 1976, s. 34.

¹⁴⁷ SAVAŞ Vural, *Politik İktisat*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1998, s. 48.

¹⁴⁸ Power, (Ekim, 1997), s. 25.

hesaplamak yerine, kârı etkileyen kuruluş yeri faktörlerini ayrı ayrı değerlendirir ve bu değerlendirmelerin bir sentezini yaparak, kuruluş yeri seçimi kararını sonuçlandırır. Bu bağlamda, özel sektörün bir bölgeye yatırım yapmasını etkileyebilecek faktörler şunlardır:¹⁴⁹

1. Ulaştırma: Pazara ve hammadde kaynaklarına olan mesafeler, ulaştırma imkânları (güvenilirliği) ve maliyeti.
2. Finansman: Arazi fiyatları, inşaat tesis maliyetleri, kredi faizleri, vergiler, teşvikler vb.
3. İşgücü Arzı: Yatırımın her safhasında gereken niteliklere sahip işgücü arzı, işgücü arzının istikrarı ve maliyeti.
4. Risk faktörleri: Güvenlik, asayiş.

Teşvikler, özellikle Türkiye’de halen uygulandıkları şekli ile, bir yerin yatırım yapılacak yer olarak dezavantajlarını daha çok ikinci faktör, yani finansman faktörü ile ortadan kaldırmaya yöneliktir. Teşvikler, bir yerin ulaştırma faktörü ile ilgili dezavantajlarını da bir ölçüde ortadan kaldırabilir. Ancak teşviklerin, hangi miktar veya oranda olursa olsun, işgücü arzı ve asayiş, istikrar faktörleri ile ilgili dezavantajları ortadan kaldırabilmesi oldukça zordur. Bu nedenle de, özel sektör, eğer bir yörede fabrikasını çalıştıracak personel bulamayacağına veya yatırımın o yörede güvencede olamayacağına kanaat getirirse, ticaret mantığına uygun olarak ne kadar teşvik verilirse verilsin orada yatırım yapmaz.

Gelişmekte olan pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de bölgesel düalizite varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle, konu bugünkü ve yakın geçmişteki bütün hükümetlerin politika ve icraat gündemini işgal etmiş bulunmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan bir çok ülkede istihdamı artırmak, teknolojik gelişmeyi

¹⁴⁹ SAYIN, Bülent, “GAP’ın Türkiye Ekonomisine Beklenen Katkıları”, İş ve İşçi Bulma Kurumu Sempozyumu-GAP Yöresinde Gelecekteki Vasıflı İşgücü Sorunu ve Çözüm Önerileri, Şanlıurfa, (10-11 Nisan 1990), s. 15.

hızlandırmak, bölgesel düalliteyi gidermek ve nihai amaç olarak ekonomik gelişmeyi hızlandırmak için yatırımlara ileri seviyede teşvik verilmektedir.¹⁵⁰

Söz konusu gelişmişlik açığının zaman içinde azaltılarak kapatılmasının tek aracı tahsis edilecek kaynaklardır. 1950'li yıllardan bu yana Devlet kaynaklarının tahsisinde bu konu hassasiyetle göz önünde bulundurulmuştur. Bu uygulamanın sonucu olarak Kalkınmada Öncelikli Yörelerde temel ekonomik ve sosyal altyapı ile birlikte imalat sanayi yatırımlarında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ancak benzer gelişme özel sektör kesiminde de görülmediğinden gelişmişlik farkı ortadan kaldırılamamıştır.¹⁵¹

Türkiye'de 1980'li yıllarda başlayan, 1990'lı yılların ilk yarısında uygulanan yatırımları teşvik sistemi; nakit destek ve hibeler, vergi teşvikleri, kredi teşvikleri ağırlıklı bir nitelik taşımıştır. Bu çerçevede, teşviklerin oran veya miktarlarında yapılan düzenlemelerle sektörel tercihler yapılmış, bölgesel kalkınmışlık farklarının giderilmesi yönünde çaba harcanmıştır.¹⁵²

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde, öngörülen ya da amaçlanan tüm teşvik politikalarına rağmen sanayileşme süreçlerinde (daha önce sayılan nedenlerden dolayı) önemli bir dönüşüm ve gelişimin gerçekleşmediği görülmektedir. Başka bir anlatımla, her iki bölgemizin diğer bölgelerimize, özellikle sanayileşmenin kutuplaştığı Marmara ve Ege Bölgeleri'ne oranla çok geri bir seviyede kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁵³

Türkiye'de teşvik önlemlerinin ana amacı bölgesel dengesizlikleri hafifletmektir ve bu ana amaç doğrultusunda üç adet yan amaçtan bahsedilebilir.

- Yatırım maliyetini düşürmek,

¹⁵⁰ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu- Sanayileşme Politikaları, DPT, Ankara, 1996, s.21.

¹⁵¹ Kalkınmada Öncelikli Yörelerde Yatırımları Teşvik Mevzuatı, DPT Kalkınmada Öncelikli Yöreler Başkanlığı, Ankara, 1987, s. 1.

¹⁵² KARLUK Rıdvan, Gümrük Birliği Dönemecinde Türkiye, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1997, s. 316.

¹⁵³ SEVGİ Cezmi, Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1994, s. 164.

- Finansman ihtiyacını hafifletmek,
- Karlılığı artırmak.

Bu doğrultuda teşvik rejimimizin en önemli özelliği teşviklerin bölgelere göre farklılaştırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle, gelişmiş bölgelerden gelişmemiş bölgelere (Kalkınmakta Öncelikli Yörelere) doğru gidildikçe teşvik oranları ve tanınan avantajlar yükselmektedir.¹⁵⁴

Teşvik belgesi düzenlenen yatırımlar içinde KÖY'in payı, 1996'da yüzde 13.3 iken 1997'de 12.6'ya gerilemiştir. 1997 yılında düzenlenen yatırım belgelerinden 748'i KÖY'de yatırımı öngörmektedir.¹⁵⁵ KÖY'de devletin ve kamu sektörünün stratejik tercihleri büyük önem taşımaktadır. Bu stratejik tercihler, bu bölgelere aktarılan fonların bir sübvansiyon değil, bir zorunluluk olduğu kabulüne dayanmaktadır.¹⁵⁶

1990-1996 döneminde verilen teşvik belgelerinin öngördüğü yatırımlar 138 milyon doları bulmaktadır. Aynı dönemde bu yatırımlardan İstanbul'un yüzde 16.5 ile ilk sırayı aldığı, Bursa'nın yüzde 11.1 ile ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Üçüncü sırayı Tekirdağ yüzde 9.1'lik payla alırken dördüncü sırada Kahramanmaraş bulunmaktadır. Beşinci sırada Ankara, altıncı sırada Gaziantep, yedinci sırada Adana ve sekizinci sırada İzmir bulunmaktadır. Yüzyılların merkezi İstanbul ve çevresi 1990'lı yıllarda da yatırımcıların en çok rağbet ettiği bölge durumundadır. Özellikle İstanbul, yüksek arsa fiyatları, maliyetli işgücü gibi yatırımcıları caydırabilecek unsurlara rağmen, bir küresel kent olarak çeşitli yatırımlar için tercih edilmektedir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ KARAKOYUNLU Erdoğan, "Türkiye'de Yatırımlara Tanınan Teşvikler ve Etkinliği", Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği, İstanbul, 1985, s. 8.

¹⁵⁵ KENDİR E.T. uğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000.

¹⁵⁶ Şanlıurfa Ekonomik Yapısı ve Uygun Yatırım Alanları, TOBB, Ankara, 1997, s. 3.

¹⁵⁷ SÖNMEZ, Bölgesel Eşitsizlik, s. 63.

Tablo 2.4: Özel Sektör Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Dağılımı (1997)

(Cari Fiyatlarla, Milyon TL.)

BÖLGELER	Belge Adedi	Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)
Marmara	1.882	1.459.983.927	110.314
Ege	887	488.206.084	52.013
İç Anadolu	835	448.157.974	55.292
Akdeniz	619	428.401.109	41.001
Güneydoğu And.	414	235.467.902	19.380
Karadeniz	368	123.403.384	41.557
Doğu Anadolu	120	61.870.001	8.547

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 48.

1997 Yılına ilişkin teşvik belgelerinin bölgesel dağılımına baktığımızda, hem belge adedi ve yatırım tutarı, hem de yaratılan istihdam açısından Marmara Bölgesi'nin açık farkla birinci sırada olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi ise bu kategoride son sırada yer almaktadır. Marmara Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, belge adedi bakımından 15 kat, yaratılan istihdam bakımından 13 kat, yatırım tutarı açısından da 24 kat üstündedir.¹⁵⁸

Yıllardır terör ortamında yaşayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi için 1990 yılından beri 10 adet paket açılmış, fakat bunların hiçbirisi uygulamaya konulmamıştır. Çünkü bu bölgede güvenlik sağlanamamış, projeler için sağlam kaynak öngörülmemiştir. Terörün büyük ölçüde önlendiği kabul edilirse, önemli sorun kaynak sorunudur.

¹⁵⁸ İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 48.

Tablo 2.5: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Teşvikler (1998,1999)

SAGLANAN TEŞVİKLER	AÇIKLAMALAR
1. Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi İstisnası	- 1.1.1998-31.12.2000 tarihleri arasında işe başlamış olacak - 10 veya daha fazla işçi çalıştıracak - İşe başlama tarihinden itibaren 5 yıl istisna
2. Çalışanlardan Kesilen Vergilerin Ertelenmesi	- 1.2.1998-31.12.2002 tarihleri arasında işe başlamış olacak - İşçilerin ücretlerinden kesilen ve beyan edilerek tahakkuk edilen gelir ve damga vergileri beyanname verme süresini izleyen 2.yılın aynı döneminde ödenecek
3. Diğer Vergi, Resim ve Harç İstisnaları	- 31.12.2002 tarihine kadar uygulanacak - Veraset ve intikal vergisi, damga vergisi, banka ve sigorta muameleleri vergisi, emlak vergisi ve harçlar.
4. Hazineye Ait Arazi ve Arsaların Bedelsiz Devri	- Organize Sanayi Bölgeleri Öncelikli - En az 10 kişilik istihdam
5. Elektrik Enerjisinde İndirim Kararı	- Üç yıl tüketilecek elektrik enerjisi bedeli; 1.Yıl..... %50 indirim 2.Yıl..... %40 indirim 3.Yıl..... %25 indirim
6. Gümrük Vergisi İstisnası	- Yatırım teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizat alımları Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonundan istisnadır.
7. Yatırım İndirimi	- KÖY'lerde ve OSB'lerde yapılacak yatırımlarda %100 - Ülkemize rekabet gücü kazandıracak, ileri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirlerini ve istihdamı artırıcı özelliklerden en az ikisini içeren 250 milyon ABD doları aşan sınai yatırımlarda %250
8. KDV İstisnası	- 1.8.1998 tarihinden itibaren makine ve teçhizat ithal ve teslimleri

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler, DPT, Ankara, Ağustos 1999, s. 1-38.

24 Ekim 1997 tarihinde Doğu ve Güneydoğu'da Olağanüstü Hal Bölgesi illerinde yatırım yapacaklar için bir kararname çıkarılmıştır. Çıkarılan bu kararname ile Olağanüstü Hal Bölge illerinde yatırım yapacak girişimcilerin, kullanacakları enerjiyi daha ucuz alabilmeleri mümkün kılınmıştır. Söz konusu enerji sübvansiyonu yüzde 50 olarak belirlenmiştir. Yani 100 liralık enerji harcayan yatırımcı, bunun 50 lirasını devletten geri alacaktır. Ayrıca bu teşvikler bununla da kalmamaktadır. Sağlanan teşvikler şunlardır:¹⁵⁹

- Gümrük vergisi ve fon muafiyetinin sağlanması,
- Yatırım indiriminin yapılması,
- İthalattan alınan KDV'nin ertelenmesi,
- Yerli makine ve teçhizat alımına KDV desteğinin verilmesi,
- Vergi, resim ve harç istisnası getirilmesi,
- Kredi kullanımında garanti desteğinin verilmesi,
- Arsa tahsisi.

Devlet, Doğu ve Güneydoğu'da yatırımların teşviki için 1998 ve 1999 yıllarında da yasalar çıkarmıştır (örneğin 4325 ve 4369 sayılı yasalar). Bu yasalar ile Kalkınmada Öncelikli Yörelere çeşitli teşvikler verilmesi öngörülmüştür.¹⁶⁰

Bütün bu teşviklere rağmen yatırımcılar hâlâ Doğu ve Güneydoğu'ya sıcak bakmamakta, yatırımlarını Batı bölgelerine yapmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde, yatırımcılar için altyapı yetersizliği, sosyal problemler ve güvenlik konuları önemini korumaktadır. Bu nedenle özel sektör yatırımlarında beklenen seviyede bir gelişme sağlanamamıştır.¹⁶¹

¹⁵⁹ ERKÖK Nebahat, "Yatırımcıya Yeni Bir Umut", *Ekonomik Trend*, Y:6, S:9, (22-28 Şubat 1998), ss. 30-32.

¹⁶⁰ Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler, DPT, Ankara, Ağustos 1999, s. 1-38.

¹⁶¹ DAĞ, a.g.e., s. 25.

Sonuç olarak, Türkiye’de bölgesel dengesizliği gidermek amacıyla uygulanan teşviklere rağmen dengesizlik giderek artmakta¹⁶², devletin Kalkınmada Öncelikli Yörelerde yatırım yapacaklara yönelik teşviklerine rağmen özel sektör, yatırımda isteksiz davranmaktadır. KÖY’de yatırım yapacaklar için bedava arsa tahsisinin de içinde bulunduğu teşvikler bile işe yaramamıştır. Uygulamanın ilk on aylık döneminde Doğu ve Güneydoğu’da yapılacak sadece 28 yatırım projesi için devletten arazi talebinde bulunulurken, Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Hakkari, Kars, Şırnak ve Van’a yönelik tek bir yatırım talebi olmamıştır.¹⁶³ Şu anda Güneydoğu’ya yatırım yapmanın Batıya yatırım yapmaya göre yüzde 54 ucuz olmasına rağmen özel sektörün, özellikle de özel sektör devlerinin Doğuya yatırım yapmaktan çekinmesi dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Son 20 yıllık yatırım teşvik uygulamaları değerlendirildiğinde, özellikle KÖY’e özel sektör yatırımları için önemli miktarda kaynak aktarılmıştır. Sağlanan cazip teşvikler sayesinde potansiyelini harekete geçiren yöreler olmakla beraber, topyekün bir bölgesel gelişme olduğu söylenemez.¹⁶⁵ Doğu ve Güneydoğu’ya verilen teşvikler yıllar itibariyle daha da artırılmakta, fakat istenilen seviyeye bir türlü ulaşamamaktadır. Optimal bir teşvik politikasının uygulanması için, bölgelerin kendilerine özgü potansiyellerini dikkate almadan gelişigüzel ve genel teşvikler vermek yerine, daha seçici ve bölgesel özellikleri dikkate alan yaklaşımlar daha isabetli olacaktır.¹⁶⁶ Teşvikler her üretim faktörü için aynı, fakat diğer yörelere kıyasla avantajlı bir ortamda yaratılmalıdır ki kaynaklar faktör donanımına göre rasyonel kullanılabilsin.

¹⁶² ALKANER, a.g.m., s. 12.

¹⁶³ Akşam, 20 Şubat 1999, s. 5.

¹⁶⁴ Türkiye, 20 Şubat 1999, s. 5.

¹⁶⁵ DURAN Mustafa, “Türkiye’de KÖY Uygulamasına İlişkin Bir Değerlendirme”, Dünya, 28 Nisan 1999, s. 13.

¹⁶⁶ SÖNMEZ Mustafa, Ekonomik Forum, Y:3, S:4, (15 Nisan 1996), s. 4.

2.2.1.3. İç Göçler

Nüfus kesiminin doğdukları yer ile son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun yurt içi göçlerini gösterir.¹⁶⁷ Türkiye’de iç göçün en önemli özelliği; kırdan kente, Doğu ve Güneydoğu’dan Batı bölgelerine doğru olması¹⁶⁸ ve İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropoliten merkezlerin bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmasıdır.¹⁶⁹ Türkiye’de yaşayan 60 milyon küsur nüfusun dörtte biri doğduğu yeri terketmiş, başka illeri mekan tutmuştur. Ülkemizde bu sosyal hareketlilik yüzde 25 civarında olup, gelişmiş ülkelerde yüzde 5’i geçmemektedir.¹⁷⁰

Gelişmiş bölgelerin güçlü olduğu ülkelerde, az gelişmiş bölgeler, genellikle kalkınmanın nimetlerinden faydalanma olanağına kavuşamamakta, her çeşit kaynak gibi, insan gücü de gelişmiş bölgelere kaçmaktadır.¹⁷¹

İç göç, özellikle son yıllarda yoğunlaşmış bulunmaktadır. Doğunun kuzeyindeki iller için göçün temelinde ekonomik şartlar, güneydeki Doğu illeri için ise ekonomiye ek olarak can güvenliği sorunu bulunmaktadır. 1965’de Doğu ve Güneydoğu’daki 19 il Türkiye milli gelirinin yüzde 10.6’sını yaratmaktaydı. 1979’da bu pay yüzde 8.6’ya düşmüş, 1995’e gelindiğinde ise bu pay yüzde 7.4’e kadar gerilemiştir. Devlet yatırımları azalmış, KİT’lerin azgelişmişliği dengeleyici rolü törpülenmiş, hayvancılık gerilemiş ve göç kervanı her geçen yıl daha da kalabalıklaşmıştır. Güneydoğu’da GAP yatırımları bazı il merkezlerine bir miktar canlılık getirmiş, yapılan askeri harcamalar, koruculuk düzeni, “askersel” bir iş hacmi yaratmıştır. Ama Körfez Savaşı sonucu petrol boru hattının kapanması, bölgedeki sıcak savaş ortamı gibi olumsuz faktörler geçimi güçleştirmiş, buna ek olarak can güvenliğinin sağlanamaması, Batıya göçü kamçılamıştır. Doğu ile Batı arasındaki yaşam seviyeleri arasındaki farkın artması da Doğulu insanı göçe

¹⁶⁷ Bir ülke içinde yaşayanların ülkenin bir yerinden diğer bir yerine çalışmak ve yerleşmek amacıyla gitmeleridir.

¹⁶⁸ ÖZER, a.g.e., s. 179.

¹⁶⁹ BAŞOL Koray, *Demografi*, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s. 99.

¹⁷⁰ SÖNMEZ, *Bölgesel Eşitsizlik*, s. 175.

¹⁷¹ KELEŞ, a.g.e., s. 236.

zorlamıştır.¹⁷² İç göçte Türkiye ortalamasının üstünde 37 il bulunmaktadır ve bunların çoğu Doğu ve Güneydoğu ili olup, tümü ekonomik olarak geri kalmıştır.

Bölgelerarası net göçler, beş bölge üzerinden, bölge içi göçler hariç tutularak incelendiğinde; sosyal ve ekonomik bakımdan durumları gelişmiş olan bölgelerin daha çok göçe maruz kaldığı görülmektedir. Gelişmiş bölgelerin net göç oranları pozitif, az gelişmiş bölgelerin ise negatif çıkmaktadır. Marmara ve Ege Bölgeleri en yüksek pozitif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ise en yüksek negatif göç oranlı bölgelerdir.¹⁷³ Doğu Anadolu Bölgesi, net göç oranı binde eksi 82 ile en fazla göç veren bölgemizdir. Diğer göç veren bölgeler sırasıyla Karadeniz, Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgeleri'dir. Doğu Anadolu Bölgesi illerinin tümü göç vermektedir. İnsanların refah seviyelerindeki gerilemenin yanı sıra, oransal olarak gelir düzeyi artanların yüksek kalitede hizmet talepleri, yaşanan ortamdan hoşnutsuzluğu artırmakta, dolayısıyla devlet ilgisinin, fırsatların ve imkânların çok olduğu kabul edilen büyük kentlere göçü özendirmektedir.¹⁷⁴ Bu bölgelerde nüfus yaygın bir göç eğiliminde olup, göçün temel nedenleri; işsizlik, coğrafi şartlar ve daha iyi bir yaşam ve eğitim standardından faydalanma arzudur.¹⁷⁵ Özellikle işsizlik, Doğudan Batıya göçün en önemli sebebidir.¹⁷⁶ Türkiye'de nüfus artışının hızlı olması da dengesiz iç göçlere yol açmaktadır.¹⁷⁷ Hızlı nüfus artışı sonucu az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere göçün hızlanması ve gelişmiş bölgelerde kurulan sanayilerin yeterli istihdam yaratamaması, bu bölgelere göç eden az gelişmiş bölge insanının dışlanması sonucunu doğurmaktadır.¹⁷⁸

¹⁷² SÖNMEZ, Bölgesel Eşitsizlik, s. 172.

¹⁷³ BULUTAY Tuncer, TC Başbakanlık DİE Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi- Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam, Ankara, 1996, ss. 59,63.

¹⁷⁴ ALKANER, a.g.m., s. 12.

¹⁷⁵ GÜVENEN, a.g.m., s. 7.

¹⁷⁶ Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu- Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, TOBB, Ankara, 1995, s. 46.

¹⁷⁷ CİLLOV Haluk, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri "Nüfus Artışının İktisadi Gelişme İle Münasebeti", İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1971, s. 567.

¹⁷⁸ BAŞKAYA Fikret, Azgelişmişliğin Sürekliliği, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994, s. 122.

Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri kentlerinden Batıya göç 3 kategoride incelenebilir:¹⁷⁹

- Sermaye Göçü
- Beyin Göçü
- Kentli Nüfus Göçü

Sanayi ve diğer yatırımlar için gerekli altyapıyı ve güvenceyi görmeyen sermaye kesimi Batıya göçmektedir. Biraz zengin olan insanların, geleceklerini güvence altına almak ve sermayelerini geliştirmek düşüncesi ve kaygısıyla Batıya gittikleri görülmektedir. Bunun nedenleri, hem siyasi istikrar ortamının olmayışı, hem de ekonomik ve sosyal altyapıların eksik olmasıdır.

Beyin göçü ise, okuyan, üniversite bitiren doktor, hukukçu, mühendis vb. kariyer yapmış aydınların bir yolunu bulunca Batıya göçmeleri olayıdır. Bu kesim toplumun öncüleri durumundadır. Kendi çevrelerinin ve toplumun umudu olmuşlardır. Bu kesimin giderek artan ölçülerde göç etmesi toplumun dönüşümünü ve gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Bir diğer önemli göç eden kesim ise kentli nüfus göçüdür. Kentli nüfus çeşitli sebeplerle (sosyal, ekonomik, eğitim yönünden) Batı kentlerine göç etmektedir. Kentli nüfusu meydana getirenler, kırdan gelen nüfusun kentlileşmesine katkıda bulunacak olan kesimdir. Çünkü köyden gelen nüfusun kentlileşmesi için hem model olacak, hem de onu kentlileşmeye zorlayacak bir nitelik taşımaktadır. Oysa kentli nüfusun göçü ile kent adeta içi boşaltılmış bir kabuğa dönüşmektedir. Dolayısıyla kırdan gelenlerin kentlileşmesi yerine kentler her gün biraz daha köyleşmekte, köyden gelenler kentin varoşlarına sürüklenerek gecekondulaşma sürecini her gün biraz daha hızlandırmaktadır. Böylece altyapısı ve modern kentsel yapıları olan çağdaş kentler yerine nüfusu hızla büyüyen ama çarpık, mutsuz ve stresli insanların koşuşturduğu insan kalabalıkları oluşmaktadır.

¹⁷⁹ ÖZER, a.g.e., s. 181.

Türkiye’de, her şeye rağmen yatırımlar İstanbul’da yoğunlaşmakta, bu da Doğudan Batıya göçü teşvik etmektedir. Her yıl bir Çorum, bir Çankırı’nın nüfusu kadar Doğu insanı, İstanbul, Ankara ve İzmir’e göç etmektedir.¹⁸⁰ Bölgesel düallite ve iç göç sorunu, Türkiye’de yaşanan en önemli sorunlardan birisi olmayı sürdürmekte, ülkenin Doğu ve Güneydoğusu ile Batısı arasındaki farklılık her geçen gün azalmak yerine artmaktadır. Düallite nedeniyle, az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere hem insangücü hem de servet göçü artarak devam ederken, aradaki denge az gelişmiş bölgeler aleyhine daha da büyümektedir.¹⁸¹ Sonuçta, bir bölge gelişmeye başlayıp diğer bölgelerden göç alırken, göç veren bölgeler mevcut canlılıklarını da koruyamamaktadırlar. Göç veren bölgede istihdam imkânlarının ve hizmetlerinin azalması yeni göçlere neden olmakta ve belirli bir süre sonra her göç, yeni göçleri uyarmaktadır.¹⁸²

2.2.2. Türkiye’de Coğrafi Bölgelere ve İllere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Refah seviyesini gösteren ana belirleyici değişken tüketim miktarı ve onu doğuran gelir yapısıdır. Bu iki göstergenin belki birey bazında bir anlamı ya da yeterliliği vardır. Ancak, bir topluluğun, daha geniş bir nüfus kesiminin gelişmişlik seviyesi, salt gelir ya da tüketim miktarı ile ölçülmemekte, toplumun yaşamdaki yönelimlerini, renkliliğini betimleyen daha farklı göstergelere ve bu göstergelerin seviyesine başvurulmaktadır. Örnek vermek gerekirse; doktor başına hasta sayısı, okullaşma sayısı, il nüfusuna göre yüksekokul mezunu, istihdam, kentleşme oranı, tarımsal krediler, nüfus başına sınıai katma değer payı, nüfus başına ileri sanayi (yatırım malı) katma değer payı gibi farklı sektör imkânları dikkate alınmaktadır.¹⁸³

¹⁸⁰ ÖZER, a.g.e., s. 231.

¹⁸¹ SÖNMEZ, a.g.m., s. 4.

¹⁸² DİNLER, a.g.e., s. 280.

¹⁸³ DAĞ Rıfat, Doğu Ekonomisi, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995, s. 48.

Bu gibi göstergelerin dikkate alınmasıyla bölgelerin ve illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesi ve insani gelişme endeksi düzenlenmektedir.

2.2.2.1. Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Rakamlarına Göre İller

Bölgesel düallite sorunu ile karşı karşıya bulunan ülkemizde, zaman içinde, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere hemen tüm bölgeler Marmara-Ege Bölgesi lehine önemli pay düşüşleri göstermektedir. Türkiye'nin zaten düşük olan kişi başına düşen milli geliri Doğu bölgelerimizde giderek azalmaktadır.

Batı illerinde kişi başına düşen milli gelir 8 bin dolara yaklaşırken, bu oran Doğuda bazı illerde 800 dolara kadar inmiş bulunmaktadır.¹⁸⁴ Kişi başına düşen gelirin en yüksek olduğu Kocaeli ile en son sıradaki Ağrı arasındaki fark neredeyse 1'e 10'dur. Oysa, Türkiye'nin tam üyesi olmaya çalıştığı Avrupa Birliği'nde bu oran 1'e 3'ü geçmemektedir. Yani Avrupa Birliği'nin en yüksek gelirli bölgesi ile en düşük gelirli bölgesi arasındaki fark 1'e 3, bizde ise 1'e 10'dur.

Burada, bölgelerin nüfus ve hane halkları da farklı durumdadır. Sonra her bölgenin doğal kaynak ve alan büyüklükleri de farklıdır. Bu nedenle gelişmişlik ölçütü olarak kişi başına düşen gelir doğru bir ölçüt olacaktır.¹⁸⁵

Tablo 2.6'da görüldüğü gibi, gelişmiş Batıda kişi başına düşen gelir yüksektir ve Doğuya doğru azalış göstermektedir. Sanayi üssü olması nedeniyle Kocaeli'nin ekonomide yarattığı katma değeri yüksektir.¹⁸⁶ Kocaeli'de kişi başına gelir 7501 dolar gibi yüksek seviyelerdedir. Onu 4769 dolarla Yalova, 4658 dolarla İstanbul, 4585 dolarla Kırklareli ve 4375 dolarla İzmir izlemektedir. Ağrı ve Muş gibi yoksul yörelerde kişi başına gelir 827 ve 828 dolardır.

¹⁸⁴ SÖNMEZ Mutlu Güneş, "Doğu'da Yeni Bir Döneme Doğru Adım Atılıyor", *Macro Economy*, N:53, (Mart, 1999), s. 7.

¹⁸⁵ KUYUCUKLU Nazif, *Türkiye İktisadı*, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1993, s. 31.

¹⁸⁶ ATEŞ M.Rauf, "76 İlin Ekonomik Nabızı", *Capital*, Y:5, S:2, (Şubat, 1997), s. 59.

Tablo 2.6: Türkiye'de İller İtibariyle Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (1998)

İLLER	\$	İLLER	\$	İLLER	\$	İLLER	\$
Adana	3707	Diyarbakır	1875	Kocaeli	7501	Trabzon	2272
Adıyaman	1198	Edirne	4253	Konya	2592	Tunceli	2397
Afyon	1934	Elazığ	2621	Kütahya	2395	Şanlıurfa	1455
Ağrı	827	Erzincan	2247	Malatya	1972	Uşak	2304
Amasya	2621	Erzurum	1448	Manisa	3804	Van	1212
Ankara	3917	Eskişehir	3781	K.Maraş	1869	Yozgat	1511
Antalya	3547	Gaziantep	2280	Mardin	1523	Zonguldak	3517
Artvin	3096	Giresun	2799	Muğla	4736	Aksaray	1815
Aydın	3340	Gümüşhane	1622	Muş	828	Bayburt	1275
Balıkesir	3156	Hakkari	1181	Nevşehir	3529	Karaman	3692
Bilecik	3993	Hatay	2637	Niğde	3203	Kırıkkale	3093
Bingöl	1221	Isparta	2537	Ordu	1659	Batman	1698
Bitlis	1075	İçel	3579	Rize	2477	Şırnak	1121
Bolu	3758	İstanbul	4658	Sakarya	3199	Bartın	1403
Burdur	3153	İzmir	4375	Samsun	2531	Ardahan	1228
Bursa	3706	Kars	1290	Siirt	1401	Iğdır	1341
Çanakkale	3892	Kastamonu	2868	Sinop	2210	Yalova	4769
Çankırı	1899	Kayseri	2486	Sivas	1945	Karabük	2724
Çorum	2569	Kırklareli	4585	Tekirdağ	3742	Kilis	2454
Denizli	3089	Kırşehir	2247	Tokat	2333	Osmaniye	1547

Kaynak: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, ss. 36-37.

2.2.2.2. Türkiye’de Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Seviyesi

Türkiye’de, bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesine bakıldığında; Batı bölgelerinin gelişmiş, Doğu bölgelerinin ise geri kalmış olduğu göze çarpmaktadır.

Grafik 2.1, DPT’nin 1996 yılında yaptırdığı “İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması” nı göstermektedir. Grafikte görüldüğü gibi, Marmara Bölgesi, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesini gösteren 1,69436’lık endeks değeriyle, ülke genelinde yer alan yedi bölge içerisinde ilk sırada yer almıştır. Bölgenin sosyo-ekonomik gelişmişliğinin temel belirleyeni, geleneksel olarak ülkenin en önemli kutbu olan İstanbul’un mevcut durumunda da bu özelliğini sürdürmesidir.

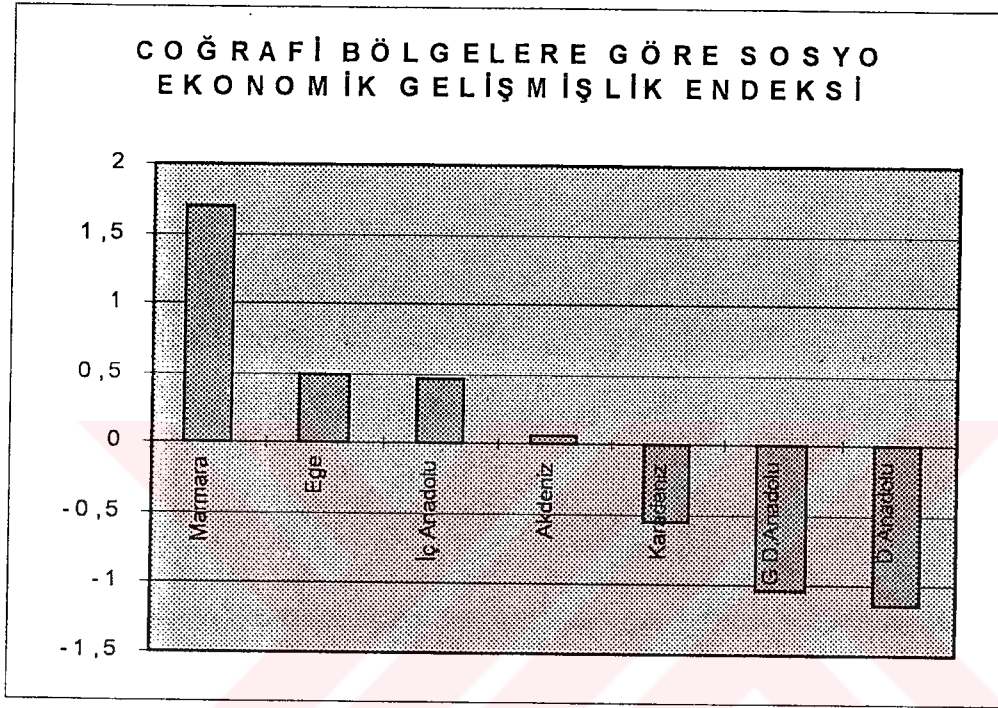
Ülkenin katma değer oluşumunu biçimleyen sanayi ve ticari faaliyetlerin İstanbul’da yoğunlaşması; hem ilin, hem de bölgenin hızlı bir gelişme temposu izlemesinin temel nedenidir. Sanayi ve ticari faaliyetler İstanbul’dan zamanla tüm bölgeye yayılarak Marmara’yı, ülkenin en dinamik gelişme odağı ve çekim bölgesi yapmıştır. Bölge içinde İstanbul ile diğer iller arasında farklılıklar olsa da, bir bütün olarak Marmara, homojenleşme eğilimi göstermektedir.¹⁸⁷

Marmara Bölgesi’ni, 0,50073’lük endeks değeriyle, Ege Bölgesi izlemektedir. Marmara ve Ege Bölgesi’nin sahip olduğu endeks değerlerinde, yaklaşık üçte iki oranında bir fark vardır. Marmara’dan sonra ülkenin en gelişmiş bölgesi olan Ege Bölgesi’nde de, Marmara’da gözlenen mekansal gelişme eğilimleri yaşanmaktadır. Zira, gelişme faaliyetleri, bölgenin doğal gelişme merkezi olan İzmir’den, zamanla tüm bölgeye yayılmaya başlamıştır. Ana iktisadi faaliyetler; zengin tarımsal potansiyellere dayalı entansif tarım, tarıma dayalı sanayiler ve özellikle 1980’ler sonrasında gelişen turizmdir. Başlangıçta tarıma dayalı olarak gelişen sanayi faaliyetleri, zamanla çeşitlilik göstermeye başlamıştır.

¹⁸⁷ DPT, *İllerin Sosyo-Ekonomik...*, ss. 70-73.

Bölge, sektörel olarak çeşitli, aynı zamanda mekansal olarak dengeli bir gelişme içerisinde.

Grafik 2.1: Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996), DPT, Ankara, 1996, s. 71.

Üçüncü sırada, 0,46045'lik endeks değeriyle İç Anadolu Bölgesi bulunmaktadır. Ege Bölgesi ile İç Anadolu Bölgesi'nin endeks değerleri birbirine oldukça yakındır. Ege ve İç Anadolu Bölgeleri genel olarak benzer sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip olduğu söylenebilir. İç Anadolu Bölgesi'nde de başta tahıl üretimi olmak üzere, tarımsal faaliyetler önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, hızlı bir gelişme sürecine giren Konya, Eskişehir ve Kayseri gibi yeni sanayi odaklarıyla, bölgede sanayi faaliyetleri de yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca, gelişen sanayi ile birlikte, bölgenin ticaret merkezi konumundaki Ankara, İç Anadolu Bölgesi'nin ekonomik ve sosyal tüm göstergelerini yükseltmektedir.

Bölgesel sıralamada ilk üç sırada bulunan Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgeleri illerinden İstanbul, İzmir ve Ankara, bulundukları bölgelerin hem çekim, hem de yayılma merkezleri konumundadır. Bu üç il, bulundukları bölgelerde bölge merkezleri statüsünde iken, aynı zamanda ülkenin en büyük metropolü niteliği kazanmış illeridir.

Bölgesel sıralamada İç Anadolu Bölgesi'ni, 0,06154 endeks değeriyle, dördüncü sırada yer alan Akdeniz Bölgesi izlemektedir. Akdeniz Bölgesi, sahip olduğu endeks değeriyle ülke ortalamasını en iyi yansıtan bölge konumundadır. Akdeniz Bölgesi'nde; tarım, sanayi ve hizmetler sektörü hızlı bir gelişme süreci içerisinde. Tarımda, sanayi bitkileri üretiminde uzmanlaşmış Çukurova ve tüm bölgede yaygınlaşmış seracılık faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Sanayide de, tarımsal sanayiler yanında, demir-çelik ve petro-kimya gibi ana sanayi dalları bölge ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Bölgede yer alan uluslararası limanlar ve serbest bölgeler, ticari faaliyetlerin gelişmesine önemli katkı yapmıştır. Ayrıca, hızla gelişen turizm faaliyetleri, bölgenin iktisadi yapısını daha da çeşitlendirmiştir. Bölgede mekansal düzeyde tek bir kutba dayalı gelişme gözlenmemektedir. Bölgede yer alan illerin çoğu, başlı başına birer kutup niteliği taşımaya başlamışlardır.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesini gösteren endeks değerleriyle ülke ortalamasının altında kalan bölgeler ise; Karadeniz, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dur. Bunlardan, -0,54364 endeks değeriyle Karadeniz Bölgesi, beşinci sırada yer almaktadır.

Altıncı ve yedinci sırada yer alan Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerimizin endeks değerleri de, Ege ve İç Anadolu'da olduğu gibi birbirine yakındır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, -1,03631'lik endeks değeri ile altıncı sırada bulunmaktadır. Bu bölgeyi, -1,13713 endeks değeriyle Doğu Anadolu Bölgesi izlemektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu bu bölge, kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri, sanayide istihdam, kişi başına banka mevduatı, kişi başına teşvik belgeli yatırım göstergeleri vb. bakımından coğrafi bölgelerimiz

arasında en son sırada yer almaktadır.¹⁸⁸ Bölgesel düzeyde kişi başına aylık ortalama gelir ve harcamalar ile zorunlu gıda giderlerinin toplam harcamalar içerisindeki payının karşılaştırılmasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan bir kişinin toplam aylık harcamasının, Marmara Bölgesi'nde yaşayan bir kişinin aylık harcamasının 2.2 katından daha az olduğu görülmektedir.¹⁸⁹

Buna göre, Zonguldak ile Gaziantep arasında birleştirilen çizginin batısında kalan birinci, ikinci ve kısmen de üçüncü derece gelişmişlik seviyesini yakalayan iller ile bu çizginin doğusunda kalan iller arasındaki gelişmişlik farkı yüksek seviyededir.¹⁹⁰

2.2.2.3. Türkiye'de Bölgelerin GSYİH 'dan Aldıkları Paylar

Bölgelerimizin GSYİH 'dan aldıkları paylara baktığımızda sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasındakine benzer bir durum göze çarpmaktadır. 1995 yılında GSYİH 'dan yüzde 36.8 pay alan Marmara Bölgesi, 1998 yılında yüzde 36.9'luk payla yine en yüksek payı alırken, en düşük payı alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 1995 yılında yüzde 4.0 olan payı, 1998 yılında yüzde 4.2'ye çıkmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁸ GÜVENEN Orhan, "GAP'ın Yanına DAP", *Ekonomik Forum*, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998), s. 6.

¹⁸⁹ ALKANER Hami, "Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir", *Dünya*, 4 Ocak 1998, s. 12.

¹⁹⁰ ŞENER Nedim, "Türkiye Hızla Köyleşiyor", *Milliyet*, 25 Aralık 1996, s. 7.

¹⁹¹ **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları- Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler**, DPT, Ankara, 1998, ss. 208-209., **Ekonomik Rapor**, İTO, İstanbul, 1999, s.54., KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

Tablo 2.7: Türkiye’de Bölgelerin GSYİH’dan Aldıkları Paylar

(Yüzde)

BÖLGELER	1995	1996	1997	1998
MARMARA BÖLGESİ	36.8	36.3	36.8	36.9
EGE BÖLGESİ	15.6	16.1	16.0	15.4
İÇ ANADOLU BÖLGESİ	16.7	16.4	15.9	16.1
AKDENİZ BÖLGESİ	12.4	12.3	12.4	12.4
KARADENİZ BÖLGESİ	9.2	9.4	9.6	9.9
GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ	5.3	5.3	5.2	5.2
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	4.0	3.8	3.9	4.2
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILA (Cari Fiyatlarla)	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, DPT, Ankara, 1998, s. 208. , Ekonomik Rapor, İTO, İstanbul, 1999, s. 54., KENDİR E.Tuğrul, DPT, Ankara, 12.4.2000.

2.2.2.4. TÜRKİYE’DE BÖLGELERİN GSYİH’A KATKILARI

Türkiye ekonomisinde dikkati çeken önemli bir nokta hiç şüphesiz üretimde Batı egemenliğinin daralmak yerine hep pekişmesidir. Türkiye milli gelirinin yaklaşık yüzde 55’i, nüfusun yaklaşık yüzde 36.6’sının yaşadığı Marmara ve Ege Bölgeleri’nde yaratılmaktadır.

1995 ve 1996 yılı iller ve bölgeler itibariyle GSYİH sonuçlarına göre, Marmara Bölgesi yüzde 36.7 ve yüzde 37.4 ile GSYİH’a en yüksek katkısı, Doğu Anadolu Bölgesi ise yüzde 3.5 ve yüzde 3.3 ile en düşük katkısı sağlayan bölge

olmuştur. Bölgelerin GSYİH'da yarattıkları katma değerler Tablo 2.8'de verilmiştir.¹⁹²

Tablo 2.8: Türkiye'de Bölgelerin GSYİH'a Yaptığı Katkılar
(Sabit Fiyatlarla)

	1995 (%)	1996 (%)
Marmara Bölgesi	36.7	37.4
Ege Bölgesi	17.2	17.1
İç Anadolu Bölgesi	16.0	15.7
Akdeniz Bölgesi	12.2	11.9
Karadeniz Bölgesi	9.2	9.3
Güneydoğu Anadolu Böl.	5.2	5.2
Doğu Anadolu Bölgesi	3.5	3.3
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	100.0	100.0

Kaynak: **Haber Bülteni**, DİE, Ankara, 30.08.1996, s. 1.,
DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-
2000) 1998 Yılı ..., s. 242.

Türkiye'nin 55 ilinin üretimlerinin toplamı ancak bir İstanbul etmektedir. 1997 yılı cari fiyatlarla Türkiye genelinde 28 katrilyon 838 trilyon 883 milyar liralık GSYİH elde edilirken, bunun yüzde 22.8'i yani 6 katrilyon 583 trilyonu İstanbul'da

¹⁹² **Haber Bülteni**, DİE, Ankara, 30.08.1996, s. 1., DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı ..., s. 242.

gerçekleşmiştir. 55 ilde GSYİH toplamı ise Türkiye toplamının yüzde 22.5'ini oluşturmaktadır.¹⁹³

Türkiye'de sanayi kesiminde oluşturulan katma değere bakıldığında sadece İstanbul'un imalat sanayide yaratılan katma değer in yüzde 33'ünü oluşturduğu¹⁹⁴ ve sanayi katma değerinin yüzde 81'e yakını nı 20 ilin ürettiği görülmektedir. Sanayi yoksulu illerin ilk beşini Ardahan, Hakkari, Tunceli, Iğdır ve Gümüşhane oluşturmaktadır.¹⁹⁵

2.2.2.5. Türkiye'de İllere ve Bölgelere Göre İnsani Gelişme Endeksi

Bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesi ve GSYİH 'dan aldıkları payları inceledikten sonra, bölgelerimizi insani gelişme endeksine göre de incelemek faydalı olacaktır. Ortalama yaşam süresi, okullaşma oranı, okuma-yazma oranı, eğitim düzeyi, kadınların eğitim düzeyi, doğurganlık oranı, bebek ölüm oranı, kişi başına düşen sağlık personeli sayısı, sağlık kurumlarının dağılımı, istihdam olanakları, kentleşme oranı, sınai yapı, kişi başına gayri safi yurt içi hasıla vb. yaklaşık 50-60 ölçütün göz önüne alınmasıyla hesaplanan insani gelişme endeksinde en üst değer 1 olmaktadır. İnsani Gelişme Raporu, ülkeleri yüksek gelişme, orta gelişme ve düşük gelişme olmak üzere üç ana kategoride gruplamaktadır. Türkiye, buna göre "orta derecede" insani gelişmeye sahip bir ülkedir.¹⁹⁶ Küresel boyutta incelenen insani gelişme, ülkemizde kısa adı TESEV olan Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı tarafından UİGR (Ulusal İnsani Gelişme Raporları) adı altında sunulmaktadır.

¹⁹³ ŞENER Nedim, "55 İl 1 İstanbul Ediyor", Milliyet, 8 Ekim 1998, s. 7.

¹⁹⁴ BAŞOL Koray, Türkiye Ekonomisi, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s. 174.

¹⁹⁵ SÖNMEZ Mustafa, "50 Göstergede Türkiye'nin Nabzı", Power, (Ekim, 1997), s. 48.

¹⁹⁶ Human Development Report 1996, Turkey, TESEV-UNDP, Ankara, 1996, pp. 12-13.

Tablo 2.9: Türkiye'de Bölgelere Göre İnsani Gelişme Endeksi

BÖLGELER	Yaşam Beklentisi Endeksi	Okuma- Yazma Oranı Endeksi	Eğitim Endeksi	Gelir Endeksi	İnsani Gelişme Endeksi
Ege-Marmara	0.74	0.87	0.80	0.96	0.835
İç Anadolu	0.70	0.84	0.78	0.94	0.809
Akdeniz	0.71	0.82	0.74	0.95	0.799
Karadeniz	0.74	0.78	0.71	0.69	0.716
Doğu-Güneydoğu	0.70	0.66	0.60	0.52	0.605
TÜRKİYE	0.72	0.82	0.75	0.95	0.803

Kaynak: Human Development Report 1996, Turkey, TESEV-UNDP, Ankara, 1996, p. 20.

Bölgelere göre insani gelişme endeksine göre; Marmara ve Ege Bölgesi en yüksek insani gelişmişliğe, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise en düşük insani gelişmişliğe sahiptir. İllere göre insani gelişme endeksine göre ise; Türkiye'de yaşayanların yarısına yakını orta seviyede insani gelişme gösteren illerdedir. Bu iller de genel olarak iç kısımlardadır. Nüfusun yaklaşık yüzde 51'i yüksek insani gelişme gösteren illerde yaşamaktadır. Bu iller, Türkiye'nin Batı bölgelerindedir. Halkın yüzde 2'si ise düşük seviyede insani gelişme gösteren illerde yaşamaktadır. Bu iller de Türkiye'nin Doğu bölgelerindedir.¹⁹⁷

Marmara bölgesindeki illerin tümü yüksek seviyede insani gelişme göstermektedir. Ege Bölgesi'nde de yüksek seviyeye erişmiş nüfusun oranı oldukça fazla olup yüzde 74'dür. Aynı oran, İç Anadolu'da yüzde 40'a, Karadeniz'de yüzde 7'e düşmektedir. Bu bölgelerde nüfusun geri kalanı orta seviyede insani gelişmişliğe sahiptir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde hiçbir il yüksek insani gelişmişlik seviyesinde değildir. Buralarda hakim olan orta

¹⁹⁷ TESEV-UNDP, a.g.e., s. 17.

seviyedir. Ancak, düşük seviyede insani gelişme, Doğu Anadolu'da Güneydoğu'ya oranla daha fazladır.

Tablo 2.10'da görüldüğü gibi, il düzeyinde ; 0,869'luk bir değerle Ankara, birinci sırada yer almaktadır. Ankara'yı; İstanbul, Eskişehir ve Kocaeli izlemektedir. Muş ise, 0,476'lık değerle son sırada yer almaktadır. Muş'u; Ağrı ve Şırnak izlemektedir.¹⁹⁸

Sonuç olarak, gerek GSYİH 'dan aldıkları pay ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına, gerekse insani kalkınma endeksine göre bölgelerimiz incelendiğinde, birinci sırada Marmara Bölgesi yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni de sanayi bölgesi olmasından dolayı gelir seviyesinin yüksek olmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise gerek sanayi, gerekse tarımın gelişmemiş olması, hızlı nüfus artışı, GSYİH 'ı düşük tutmaktadır.¹⁹⁹

¹⁹⁸ TESEV-UNDP, a.g.e., ss. 20-22.

¹⁹⁹ YILMAZ, a.g.e., s. 145.

Tablo 2.10: Türkiye’de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi

İLLER	İGE	İLLER	İGE	İLLER	İGE	İLLER	İGE
Ankara	0.869	Aydın	0.805	Uşak	0.717	Adıyaman	0.610
İstanbul	0.850	Denizli	0.800	Samsun	0.714	Şanlıurfa	0.609
Eskişehir	0.845	Burdur	0.798	Amasya	0.712	Yozgat	0.607
Kocaeli	0.836	Artvin	0.796	Çorum	0.708	Gümüşhane	0.604
İzmir	0.835	Nevşehir	0.795	Kırşehir	0.698	Erzurum	0.599
Kırklareli	0.829	Karaman	0.793	K.Maraş	0.690	Siirt	0.579
Edirne	0.829	Hatay	0.791	Kastamonu	0.685	Kars	0.574
Tekirdağ	0.826	Trabzon	0.789	Erzincan	0.673	Mardin	0.570
Bursa	0.826	Kütahya	0.788	Tunceli	0.673	Batman	0.569
Bilecik	0.822	Rize	0.788	Tokat	0.671	Bayburt	0.566
Çanakkale	0.821	Sakarya	0.787	Afyon	0.653	Iğdır	0.555
Kırıkkale	0.819	Elazığ	0.762	Giresun	0.646	Ardahan	0.547
Antalya	0.819	Zonguldak	0.762	Diyarbakır	0.643	Hakkari	0.529
Muğla	0.818	Konya	0.745	Sinop	0.642	Van	0.516
Balıkesir	0.814	Kayseri	0.737	Sivas	0.637	Bingöl	0.506
İçel	0.808	Malatya	0.734	Çankırı	0.626	Bitlis	0.502
Bolu	0.806	Gaziantep	0.724	Bartın	0.617	Şırnak	0.494
Adana	0.806	Niğde	0.721	Aksaray	0.614	Ağrı	0.479
Manisa	0.805	Isparta	0.719	Ordu	0.611	Muş	0.476

Kaynak: TESEV-UNDP, a.g.e., ss. 20-22.

2.2.3. Çeşitli Göstergelerle Türkiye'deki Bölgelerin Karşılaştırılması

Ülkemizin Batı kesimi ile Doğu kesimi arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıkları düal (ikili) bir yapı ortaya çıkarmıştır. Batının içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlar, Doğuya özgü sosyo-ekonomik ortamdan büyük ölçüde farklıdır. Ülkemiz, bölgesel dengesizliklerin her alandan çeşitli örnekleriyle doludur. Bu dengesizlikler düal bir yapının doğmasına neden olmuştur.

Batıda sanayi önemli miktarlara ulaşırken, Doğunun ekonomik yapısı tarıma dayalıdır, sanayi ve hizmetler kesimindeki yatırımlar yok denecek kadar azdır. Batılı nüfus sanayi ve hizmetler sektörüyle geçinirken, Doğulu insanlar tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Batı bölgelerinde çağdaş ve teknolojik gelişmelerin sağladığı kolaylıklarla modern bir yaşam sürdüren insanlar düal yapının bir yanını oluştururken, Doğuda imkânsızlıklar ve çağdaşıktan uzak, zor yaşam şartları içinde yaşayan insanlar ise bu yapının diğer ucunda yer almaktadır. Türkiye'nin her iki ucunda milli gelirden alınan pay farklı olmakta ve Doğu aleyhine gelişme göstermektedir. Okul ve öğretmen sayısı, okur-yazarlık oranı, kültürel etkinlikler, üniversiteye girişte fırsat eşitliği, sağlık hizmetlerinden faydalanma, toplumsal güvenlik sistemlerinden faydalanma, iş sahibi olma, iyi kazanç sağlama konularında söz konusu düal yapının dengesi Doğu bölgelerimiz aleyhine bozulmaktadır. Bu bozuk yapıyı dengeye oturtmak yolunda çaba gösterilmesi zorunludur.²⁰⁰

²⁰⁰ AKGÜR, a.g.e., s. 99.

2.2.3.1. Demografik Göstergeler

Az gelişmiş bölgelerin kalkınmasını etkileyen en önemli faktörlerden birisi kuşkusuz doğurganlık hızının yüksek oluşudur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, doğurganlık hızı bakımından Türkiye ortalamasına göre daha yüksek bir seviyededir ve bu durum, sürdürülebilir insani gelişmenin en önemli engellerinden birisidir. Gerek bölgesel gelirin, gerekse toplumsal hizmetlerin gelişme hızı, aşırı nüfus artışı tarafından emilmekte ve etkisizleşmektedir. Bölgede aşırı nüfus artışının arkasında yatan temel neden, doğurganlık hızının yüksekliğidir. Örneğin, 1995 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortalama doğurganlık hızı yüzde 4.37'dir ve bu oran Türkiye ortalamasının (2.65) oldukça üstündedir. Bu aşırı doğurganlık hızı devam ettiği sürece bölgenin kalkınma sorununun çözülebilmesi oldukça zordur.²⁰¹

"Zengin her şeye, fakir çocuğa sahiptir" sözünün, bu bölgelerde doğurganlık oranının neden yüksek olduğunun bir kanıtı olduğu söylenebilir.²⁰²

Yüksek doğurganlığın nedenleri şunlardır:²⁰³

1. Aşiret Yapısı

Aşiretlerin günlük yaşamlarına hakim olan en temel değerler, "şan", "şöhret" ve "prestij"dir. Bu söz konusu değerler, insan sayısı (özellikle de erkek evlat) gücü ile korunur ve sürdürülür. Örneğin, sayıca fazla olan bir aile başka aileye karşı kendini daha güçlü hissettiği gibi, sayıca fazla aşiret de en güçlü ve prestijli aşiret konumuna yükselir. Eli silah tutan kişi sayısının çokluğunun yarattığı psikolojik ve maddi üstünlük ailede, aşirette insan sayısının çokluğunu teşvik etmektedir. Bütün bu psikolojik nedenler, kadının doğurmasını, dolayısıyla doğurganlık oranının yüksek olmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

²⁰¹ Sosyal Politika Hedefleri, T.C Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, (Eylül, 1997), s. 11.

²⁰² TÜRKOĞAN, a.g.e., s. 28.

²⁰³ ÖZER, a.g.e., s. 166.

Aşiretlerdeki ekonomik yaşam biçimi de doğurganlık oranının yüksek olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kırsal alanda yaşayan aşiretlerin büyük çoğunluğu tarım veya hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Tarım ve hayvancılık ise aşiretçi sistemin yapısına uygun olarak ilkel teknik ve araçlarla yapılmaktadır. Bu nedenle her çocuk onlar için tarlada çalışacak bir işgücü ve üretim aracıdır. Veya koyunu, kuzuyu otlatacak bir işgücüdür. Aksi takdirde bu işleri yapan bir aile dışarıdan ücret karşılığı insan çalıştırmak zorunda kalacaktır.

2. Eğitim Düzeyinin Düşük Olması

Eğitim görmemiş aileler ile yüksek doğurganlık oranı arasında fonksiyonel bir bağ vardır. Yoksul ve dar gelirli aileler ve bunların meydana getirdiği geniş toplumsal yelpaze, eğitim seviyesi en düşük ailelerden oluşur. Kendileri eğitimsiz olan bu aileler çocuklarını da okutmak bilinci içinde değildirler.

Eğitim seviyesi yükseldikçe doğurganlık oranı da düşmektedir. Çünkü gelecek kaygısı veya çocuklarını iyi yetiştirme bilinci, ister istemez bu durumu gündeme getirmektedir.

Dolayısıyla gelir seviyesi düşük olan aileler çocuklarını okutamamaktadır. Yoksul ve eğitimsiz ailelerde veya köylerde ise ister istemez doğurganlık oranı yükselmektedir. Maddi imkânlar düzeldikçe eğitim seviyesi yükselmekte, buna bağlı olarak doğurganlık oranı düşmektedir. Çünkü tek başına maddi imkânlar doğurganlık oranını düşürmez. Nitekim bir çok okumamış ağa ve aşiret reisleri ailelerinde yüksek doğurganlık oranını görmekteyiz. O halde doğurganlık oranının düşürülmesi bir zihniyet değişikliğini gerekli kılmaktadır denilebilir.

3. Sağlık Şartlarının Yetersiz Olması

Az gelişmiş bölgelerimiz olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, sağlık hizmetleri de eğitim hizmetlerinde olduğu gibi ülke standartlarının altında bir seyir izlemektedir. Ancak son yıllarda sağlık hizmetlerinde bir iyileşmenin görüldüğü söylenebilir. Bu iyileşme nicelik ve nitelik olarak kent merkezlerine doğru gidildikçe daha da artmaktadır.

Sağlık hizmetlerinde iyileşme birbirine zıt gibi görünen iki etki yaratmaktadır.

- Kentsel alanlarda sağlık hizmetlerindeki etkinlik, (nüfus kontrolü ve aile planlamasında) eğitim ve sosyal yaşantı nedeni ile meydana gelen zihniyet değişimi, nüfus kontrolünde önemli faydalar sağlamaktadır.

- Buna karşılık sadece sağlık şartlarının iyileştirilmesi, kırsal alanlarda nüfus artışını önlemek yerine nüfusu artırmaktadır. Çünkü son yıllardaki sağlık hizmetlerindeki (özellikle köy sağlık ocakları, gezici birimler ve diğer sağlık üniteleri sayesinde) kısmi iyileşme sonucu bebek ölümleri azalmaktadır. Ancak doğurganlık oranları bu paralelde aşağıya çekilememektedir. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinde son yıllarda meydana gelen iyileşme nüfusta kendi iç dinamikleriyle meydana gelen artışı azaltacağına yükseltmektedir.²⁰⁴

Bu durumun en çarpıcı nedeni, sağlık hizmeti gitse bile kırsal alandaki toplumun (özellikle kadının) tabuları yıkamamış olmasıdır. Doğum kontrolüne de dini, toplumsal ve geleneksel değer yargılarından dolayı önem verilmemektedir.

4. Sosyo-Ekonomik Şartlar ve Evlilik Yaşı

Doğurganlık oranının Türkiye’de en yüksek olduğu bölgeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’dir. Batıya doğru gidildikçe bu oran azalmakta, Ege ve Marmara Bölgesi’nde en düşük seviyeye inmektedir. Bütün bu bulgular sanayinin, sağlık ve eğitim hizmetlerinin bulunduğu, refah seviyesi ve sosyal yaşam standartlarının yüksek olduğu bölge ve yerlerde doğurganlık oranının düşük olduğu ve doğurganlığın sosyo-ekonomik gelişme ile azaltılabileceğini göstermektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde evlilik yaşı Türkiye ortalamasının altındadır. Türkiye genelinde erkekte 23, kadında 20 olan evlilik yaşı bu bölgelerde 13-14’e kadar inebilmektedir.

²⁰⁴ ÖZER, a.g.e., s. 169.

Doğurganlık oranının düşürülmesi için öncelikle statükonun değişmesi gerekmektedir. Yani gelenekçi geri yapı, aşiretçi ve feodal sistemler çözülmeli, yerine modern toplumun değer yargıları ve düşünce biçimleri getirilmelidir. Bu da hiç kuşkusuz topyekün bir kalkınma sorunu, sosyo-ekonomik yapının ve bunların sonucunda toplumun bakış açılarının değişmesi sorunudur.²⁰⁵

Nüfus artışında doğurganlık oranından başka iç göçlerin de önemli etkisi bulunmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde doğurganlık oranının yüksek çıkması nüfusun daha da artmasını sağlamakta, iç göçler ise nüfus artış hızını yavaşlatıcı bir etki yaratmaktadır.

1997 yılı verilerine göre, ülkemiz nüfusunun yüzde 25.4'ü Marmara Bölgesi'nde yaşarken, yüzde 18.73'ü en geri kalmış bölgeler olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşamaktadır.

Tablo 2.11: Türkiye'de Bölgelerin Toplam Nüfus İçindeki Payları

BÖLGELER	Nüfusun Payı (1990) %	Nüfusun Payı (1997) %
Marmara Bölgesi	23.54	25.44
İç Anadolu Bölgesi	17.61	16.82
Karadeniz Bölgesi	14.36	12.74
Ege Bölgesi	13.45	13.34
Akdeniz Bölgesi	12.44	12.78
Güneydoğu Anadolu Böl.	9.13	9.82
Doğu Anadolu Bölgesi	9.47	8.91

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5.

Nüfus artış hızı yönünden bölgelerimiz arasında, özellikle iç göç nedeniyle önemli farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Ülkemizde 1990-1997 yılları arasında

²⁰⁵ ÖZER, a.g.e., s. 170.

en yüksek nüfus artış hızı, yıllık binde 27.67 ile Marmara Bölgesi'nde gerçekleşmiş ve bu bölgeyi yıllık binde 24.31 ile Güneydoğu Anadolu ve yıllık binde 19.27 ile Akdeniz Bölgesi izlemiştir.

Diğer yandan, en fazla göç veren Karadeniz Bölgesi'nin nüfusu gerilerken (yıllık binde 5.16 oranında), Doğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus ancak binde 6.90 oranında artmıştır.²⁰⁶

Ülkemizin oransal olarak en az gelişmiş bölgeleri olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri arasında nüfus artış hızları yönünden 1990-1997 döneminde ortaya çıkan bu önemli farklılığın nedeni, Güneydoğu Anadolu Projesi ve bünyesinde Türkiye'nin önemli ticaret ve sanayi merkezlerinden biri olan Gaziantep kentinin bulunduğu Güneydoğu Anadolu'nun nüfus tutmaya başlamasıyla açıklanabilir. Doğu Anadolu Bölgesi ise, yüksek doğurganlık oranına sahip olmasına rağmen göç nedeniyle nüfus kaybettiğinden, kendisi gibi yoğun göç veren ve nüfusu azalan Karadeniz Bölgesi bir yana bırakılırsa, ülkemizde yıllık nüfus artış hızı en düşük olan bölgedir.

1990-1997 arasında, 25 ilimizin nüfusu azalmıştır. Nüfusu azalan illerimizin 13'ü Karadeniz Bölgesi'nde yer almaktadır. Bu bölgede sadece Bolu, Ordu, Samsun ve Trabzon'un nüfusunda artış olmuştur. Öte yandan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 5 ilin (Bingöl, Erzincan, Kars, Tunceli, Ardahan), İç Anadolu Bölgesi'nde 3 ilin (Kırşehir, Nevşehir, Sivas), Marmara Bölgesi'nde iki ilin (Edirne ve Kırklareli) ve Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden birer ilin (Burdur ve Kilis) nüfusu gerilemiştir. Nüfusu gerileyen 25 il arasında, en hızlı nüfus azalışı yıllık binde -68.79 oranında Tunceli'de gerçekleşmiştir. Tunceli'deki bu gerilemeyi binde -29.15 ile Ardahan, binde -25.92 ile Sinop ve -21.03 ile Kilis izlemiştir.²⁰⁷

Diğer yandan ülkemizde yine 1990-1997 yılları arasında en yüksek nüfus artış hızını yakalayan ilimiz, yıllık binde 41.13 ile Adıyaman'dır. Adıyaman'ı binde

²⁰⁶ DPT, *İller ve Bölgeler...*, s. 5.

²⁰⁷ A.g.e., ss. 6-7.

38.70 ile Şanlıurfa, binde 34.67 ile Kocaeli, binde 32.98 ile İstanbul ve binde 32.31 ile Antalya izlemektedir. 1990 yılında 7.195.773 olan İstanbul nüfusu 1997'de 9.061.096'ya yükselirken, yedi yılda 1.865.323 kişi artmıştır ki, bu da İstanbul'un her yıl 266 bin kişi arttığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, İstanbul'un nüfusu her yıl Erzincan, Siirt ya da Çankırı illerinin nüfusu kadar artmaktadır. Ülkemizde 2000'li yıllarda, nüfusun Marmara ve Akdeniz Bölgeleri başta olmak üzere, Ege Bölgesi'nde yayılmaya devam edeceği söylenebilir. GAP'ın olumlu sonuçları nedeniyle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi nüfus tutmayı başarmış olup, önlem alınmadığı takdirde Karadeniz ve Doğu Anadolu'dan Batıya doğru göçler devam edecektir.

Tablo 2.12:Türkiye'de Bölgelerin Toplam Nüfusu

BÖLGELER	1990	1997
Marmara Bölgesi	13.245.607	15.933.480
İç Anadolu Bölgesi	9.904.297	10.531.758
Karadeniz Bölgesi	8.136.981	7.981.57
Ege Bölgesi	7.594.977	8.356.781
Akdeniz Bölgesi	7.022.798	8.002.532
Güneydoğu Anadolu Böl.	5.259.464	6.151.417
Doğu Anadolu Bölgesi	5.346.226	5.583.604
Türkiye	56.473.607	62.610.252

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, 1999, s.5.

Bir ülkenin bölgeleri arasındaki demografik dengesizliğin azaltılması, bir yerde aynı bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal dengesizliğin ortadan kaldırılmasından başka bir anlama gelmemektedir.²⁰⁸ Bu cümleden, bir bölgenin

²⁰⁸ AÇMA, a.g.e., s. 52.

demografik yapısının, o bölgenin kalkınmasında önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerimizde doğurganlık oranının yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir. Türkiye’de ortalama her 1000 evli kadının 314 çocuğu vardır. Doğu ve Güneydoğu’da ise bu oran oldukça yüksektir. Güneydoğu’da kadın başına ortalama 4.21, Doğu Anadolu’da ise 4.11 çocuk düşmektedir. Özellikle köylerde kalabalık aile sayısı çoktur. Ayrıca, sağlık şartlarının yetersizliğine bağlı olarak bebek ölüm oranı fazla, ortalama yaşam süresi düşüktür.²⁰⁹ Bununla beraber yüksek nüfusun milli gelirden aldığı pay azalmakta, onca insana iş bulmak, istihdam imkânı sağlamak güçleşmektedir. Bu da, bu kişilerin başka bölgelere göç etmesine yol açmaktadır.²¹⁰

2.2.3.2. Tarımsal Yapı

Ülkemizde tarım, en önemli sektörlerden birisi olmayı sürdürmektedir. Nüfusumuzun yarıya yakın bölümü geçimini tarımla sağlamaktadır. Halen toplam ihracatımız içinde tarım yaklaşık yüzde 11’lik bir paya sahiptir.²¹¹ Yine sanayi üretiminin önemli bir bölümü tarımsal girdilere dayanmaktadır. İnsan hayatının devamını sağlayan gıda üretiminin tarıma dayalı olduğunu düşünürsek konunun önemi açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.²¹²

Doğu Anadolu Bölgesi’nde aktif nüfusun yüzde 71.9’u tarımda çalışmakta olup bu oran Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yüzde 72.1, Karadeniz Bölgesi’nde yüzde 71, Ege Bölgesi’nde yüzde 54 ve Marmara Bölgesi’nde yüzde 29.8’dir. Bu rakamlardan, ülkemizde Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri’nin ekonomilerinin tarıma dayalı olduğu ortaya çıkmaktadır.²¹³

²⁰⁹ TESEV-UNDP, a.g.e., s. 40.

²¹⁰ AKGÜR, a.g.e., s. 101.

²¹¹ Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s. 178.

²¹² DEMİRALP Selçuk, “Tarımın En Büyük Sorunu Yapısal Bozukluklar”, *Başak Ekonomi*, Y:22, S:101, (Eylül-Ekim, 1998), ss. 58-59.

²¹³ KENDİR E.Tuğrul, *DİE*, 12.4.2000.

Bölgeler sektörler açısından incelendiğinde, tarımsal yönden en geri bölgelerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olduğu görülmektedir. Sert iklim ve topografya durumu, kuru tarım tekniklerinin kullanılması, tarım ve hayvancılıkta düşük üretim ve verimlilik, sulanan tarım alanlarının sınırlı oluşu (GAP projesi çerçevesinde Harran Ovası ile birlikte sulanır alanlar artmıştır), modern tarım girdilerinin (gübre vb. gibi) yeterince kullanılamaması, yetersiz veterinerlik hizmetleri bu bölgelerin tarımsal geriliğinin nedenleri olarak sayılabilir.²¹⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tarım, hem ana geçim kaynağı, hem de sınai kalkışa geçebilmenin önemli bir potansiyeli olduğu için oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Tarımda söz konusu bölgelerimizin teknolojik seviyesi, Türkiye genelinin yarısı kadardır. O halde, adı geçen bölgelerin tarım sorunu, Türkiye genelindeki tarım sorunundan iki kat daha büyüktür.

Söz konusu bölgelerimizde, arazi artışı olmadan işgücünün yüzde 55 dolayında artması istihdama ilişkin önemli sorunlar yaratmaktadır. Bu da tarımsal nüfusun ağırlıkta olduğu yörelerde gizli işsizliğin yoğun olduğu görüşünü doğrulamaktadır.²¹⁵ Gizli işsizliğin yoğun bir biçimde görülmesinin de Doğudan Batıya doğru olacak göçlerin habercisi olduğu söylenebilir.

Türkiye tarımsal katma değerinin yüzde 59'unu 20 il üretmektedir. Bunlardan ilk sırayı Manisa almaktadır. Çekirdeksiz üzümde dünya birincisi olan Manisa'yı pamuk diyarı Adana izlemektedir. Türkiye'nin üçüncü tarım merkezi İzmir, dördüncü İçel, beşinci de Bursa'dır. Böylece bu 5 merkez Türkiye tarımının dörtte birine hükmediyor diyebiliriz. Geçimlerini tarımla sağlamakla beraber, ticari tarıma geçiş yapamayan Doğu ve Güneydoğu illeri, aynı zamanda Türkiye'nin tarımda en iddiasız illeri durumundadır. En yoksul 20 ilin Türkiye tarımsal katma değer toplamındaki payı sadece yüzde 7'den ibarettir.²¹⁶

Bölgelere göre tarımsal üretim değerlerini incelediğimizde, toplam tarımsal üretim değeri en düşük bölgelerimiz Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dur. İlk

²¹⁴ YILMAZ, a.g.e., ss. 153-154.

²¹⁵ DAĞ, a.g.e., s. 131.

²¹⁶ KENDİR E.Tuğrul, DİE, 12.4.2000.

sıralarda da, İç Anadolu, Marmara ve Ege Bölgeleri bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde canlı hayvanlar üretim değeri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de bitkisel üretim değerinin başı çektiği görülmektedir.²¹⁷

Sulu tarıma geçiş aşamasında olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde verimlilik seviyesi aşağı yukarı tüm ürünlerde ülke ortalamasının altında olmasına rağmen, bir çok bölgeden daha yüksektir. Ancak, en gelişmiş bölge konumunda olan Marmara Bölgesi'nde, verimliliğin hemen tüm ürünlerde ülke ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Öte yandan tarımsal araç ve gereçlerin bölgesel dağılımları incelendiğinde, ülkemizdeki traktörlerin ancak yüzde 9.78'inin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmasına rağmen, Marmara Bölgesi'nin payının yüzde 22.29'a ulaştığı görülmektedir. Bu da göstermektedir ki, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin karşı karşıya olduğu olumsuzluklar, tarımda makineleşme yönünden daha bariz bir biçimde ortaya çıkmaktadır.²¹⁸

Topraklarının önemli bir kısmı hayvancılık yapmak için elverişli olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, ülkemizdeki koyun ve kuzuların önemli bir kısmına sahip olmasına rağmen, bu bölgelerde yapılan hayvancılık mera hayvancılığı olduğundan, Batı bölgelerindeki hayvancılıktan daha geridir.

²¹⁷ İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, 1999, s. 71.

²¹⁸ Tarla Ürünlerinin Ekilen, Hasat Edilen Alan İle Üretim ve Verimi, DİE, Ankara, 28.3.2000, ss. 14-28.

Tablo 2.13: Türkiye'de Bölgelere Göre Tarımsal Üretim Değerleri (1996)

(Cari Fiyatlarla Milyon TL.)

BÖLGELER	BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ	CANLI HAYVANLAR ÜRETİM DEĞERİ	HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİM DEĞERİ	TOPLAM TARIMSAL ÜRÜNLER ÜRETİM DEĞERİ
İç Anadolu	366.074.526	192.492.863	104.604.306	663.171.695
Marmara	362.319.882	142.641.672	144.161.539	649.123.093
Ege	417.146.820	132.958.190	98.683.144	648.788.154
Akdeniz	380.648.426	95.560.739	61.644.740	537.853.905
Karadeniz	247.211.922	153.293.065	107.888.412	508.393.399
G.Doğu And.	210.251.274	83.139.326	38.763.460	332.154.059
Doğu And	77.080.873	170.539.448	69.128.541	316.748.861
TÜRKİYE	2.060.733.722	970.625.303	624.874.142	3.656.233.167

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, 1999, s.71.

Doğu bölgelerimizde tarımda modernizasyonun sağlanması, kuru tarımdan sulu tarıma geçilmesi, tarımda makineleşme ve yapılacak tarım ve toprak reformu ile tarımsal yapıda önemli değişiklikler olabilir ve bu durumda Doğu ve Batı arasındaki gelişmişlik farklılıkları daralma aşamasına girebilir.

Tablo 2.14: Bazı Tarımsal Ürünlerin Verimliliklerinin Bölgesel Dağılımı (1998)
(Kg/hektar)

BÖLGELER	Bugday	Arpa	Yulaf	Nohut	Pamuk	Aveççeği	Potates
Ortakuzey	2316	2722	1848	920	-	1114	22959
Ege	2491	2469	1994	1014	1136	1318	24171
Marmara	2898	3051	2149	1115	390	1605	15970
Akdeniz	2710	2347	2484	793	1111	1674	22792
Kuzeydoğu	1372	1566	8057	1164	869	1516	16252
Güneydoğu	1930	2124	-	1002	1245	917	19702
Karadeniz	1839	1869	1557	1017	-	1975	14203
Ortadoğu	2004	2222	1670	1080	934	1975	20410
Ortadüney	2216	2658	1767	986	-	1153	35778

Kaynak: Tarla Ürünlerinin Ekilen, Hasat Edilen Alan İle Üretim ve Verimi,
DİE, Ankara, 28.3.2000, ss. 13-24.

2.2.3.3. Sınai Yapı

Bölgesel düalliteyi ortadan kaldırmaya yönelik politikalar, sanayileşmenin belli bölgelerde toplanması sonucu ortaya çıkan bu eşitsizliği ortadan kaldırmak amacıyla, geri kalmış bölgelerin sanayileştirilerek ülke içinde adil bir refah dağılımını sağlamayı amaçlar. Bu temel amacı gerçekleştirmek için uygulanan bölgesel kalkınma politikaları, bölgeler arasındaki eşitsizlik derecesine göre değişmekte olup, temel amaç sanayinin yaygınlaştırılmasıdır.²¹⁹ Artık belli coğrafi yerler başlangıçta sahip oldukları avantajlarını yitirmiş bile olsalar, yeni firmaları

²¹⁹ AÇMA, a.g.e., s. 167.

veya fabrikaları hâlâ geleneksel bölgelerde kurmak gibi bir eğilim söz konusudur. Bunun nedeni, büyük ölçüde emek, eğitim imkânları, bakım hizmetleri ve pazarlama kurumları gibi dışsal ölçeğe bağlı ekonomilerin varlığından ileri gelmektedir.²²⁰

Sanayi sektörü açısından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ve illeri en geri illerdir. Bunun başlıca nedenleri arasında büyük pazarlara uzak olmaları, altyapı, hammadde, sermaye ve girişimci yetersizlikleri sayılabilir. Bunlara ilaveten, her şeyden önce sanayinin kuruluşu açısından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun elverişli şartlar arz etmediği ve özellikle doğal ortamın sanayideki etkin rolünü açıkça belli ettiği bir gerçektir. Nitekim bu bölgelerimiz için devletin uyguladığı teşvikler, sanayinin kurulması ve ilerlemesinde etkili olamamıştır.²²¹ Son yıllarda terör olaylarının bu bölgelerde yoğunlaşması da sanayi yatırımlarını olumsuz etkilemiştir. Bu bölgelerin sanayi istihdamı içindeki payı yüzde 6'nın altındadır. Bu oran İstanbul, Bursa, Kocaeli ve İzmir'de yüzde 20'nin üstündedir.²²²

Ülkemiz, aramalı ve yatırım malı üretimine geçmesine rağmen, bunun bölgesel dağılımında başarılı olamamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hâlâ temel tüketim malları üretimi yoğundur.²²³ Söz konusu bölgelerimiz, nüfusuna göre, yaklaşık olarak Türkiye ortalaması seviyesinde gerçekleştirdiği tarımsal üretimlerini sanayiye dönüştürememekte, mevcut tarımsal potansiyelinin ancak yüzde 32'si kadar bir sınai faaliyet gerçekleştirmektedir.²²⁴ İmalat sanayinde çalışanların yüzde 49.9'u, sanayinin en yoğun olduğu Marmara Bölgesi'nde çalışmaktadır. Sivil işgücünün imalat sanayinde ikinci yoğun olarak çalıştığı bölge ise Ege Bölgesi'dir. Doğu Anadolu Bölgesi ise (yüzde 2.2) bölgeler arasında son sırada yer almaktadır.²²⁵

²²⁰ LOBLEY Derek, *Ekonomi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay, Ankara, 1995, s. 95.

²²¹ ATALAY, a.g.e., s. 394.

²²² İmalat Sanayiinde İşyeri Profili, KOSGEB, Ankara, 1997, s. 16.

²²³ DAĞ, a.g.e., ss. 87-88.

²²⁴ A.g.e., s. 64.

²²⁵ DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı ..., ss. 242-243.

Tablo 2.15: İmalat Sanayinde İşletmelerin Bölgesel Dağılımı (1996)

BÖLGELER	İşyeri (%)	İstihdam (%)	Katma Değer (%)
Marmara	37.8	47.2	57.3
Ege	17.4	15.9	16.0
İç Anadolu	15.6	13.4	9.6
Akdeniz	11.0	9.2	8.8
Karadeniz	9.2	8.4	5.5
G.D.Anadolu	5.7	3.5	1.6
Doğu Anadolu	3.3	2.4	1.2
TÜRKİYE	100	100	100

Kaynak: İmalat Sanayiinde İşletmeler Profili, KOSGEB, Ankara,
1997, s. 16.

Tablo 2.16: İmalat Sanayi Katma Değer Açısından İlk 20 İl (1997)

(Milyon TL.)

İLLER	İmalat Sanayi İşyeri Sayısı (10'dan fazla işçi çalıştıran)	Katma Değer
1. İstanbul	3814	1.553.830.352
2. Kocaeli	437	956.745.255
3. İzmir	1108	756.128.513
4. Bursa	741	400.983.213
5. Ankara	609	254.762.235
6. Tekirdağ	248	208.211.236
7. İçel	223	203.989.708
8. Adana	224	183.770.671
9. Zonguldak	47	149.142.726
10. Kırıkkale	15	144.615.827
11. Manisa	211	110.408.180
12. Karabük	44	95.562.514
13. Kayseri	184	95.344.881
14. Eskişehir	172	82.528.162
15. Konya	248	79.672.347
16. Denizli	427	79.661.786
17. Bilecik	52	79.230.515
18. Kırklareli	79	75.563.598
19. Balıkesir	108	60.507.208
20. Bolu	143	59.851.484

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000.

Tablo 2.15’de imalat sanayinde işletmelerin bölgesel dağılımını incelediğimizde, hem işyeri ve istihdam, hem de katma değer açısından Marmara ve Ege Bölgeleri’nin ilk sıralarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ise son sıralarda olduğu görülmektedir.²²⁶ Tablo 2.16’da il bazında katma değer rakamlarına baktığımızda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nden hiçbir ilin ilk 20 sırada yer almadığı görülmektedir.²²⁷

Türkiye’de, 1989-1996 yılları arasında açılan sanayi tesisi sayısına baktığımızda, düalitenin sınai boyutu kendisini bir defa daha hissettirmektedir. Tablo 2.17’de görüldüğü gibi, söz konusu yıllar arasında en yüksek yüzde artışı sağlayan iller arasında Gaziantep haricinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nden hiçbir il yoktur.²²⁸

²²⁶ KOSGEB, a.g.e., s. 16.

²²⁷ KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000.

²²⁸ KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000.

Tablo 2.17: Türkiye'de Sanayi Tesisi Artışı
(10'dan Fazla İşçi Çalıştıran İmalat Sanayi İşyerleri)

SIRA	İLLER	1989	1996	% artış
1	Denizli	69	419	507
2	Gaziantep	68	323	375
3	Malatya	11	43	291
4	Uşak	23	84	265
5	Kahramanmaraş	17	51	200
6	Kayseri	61	178	192
7	Aksaray	6	17	183
8	Hatay	30	81	170
9	Antalya	24	64	167
10	İçel	43	108	151
11	Kırklareli	29	71	145
12	Ankara	254	620	144
13	Konya	91	217	138
14	Karaman	11	26	136
15	Balıkesir	49	112	129
16	Çankırı	8	18	125
17	Aydın	46	102	122
18	Afyon	51	111	118
19	Edirne	28	60	114
20	Sakarya	52	111	113

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.4.2000.

Kalkınmada hangi model benimsenirse benimsensin, Türkiye’de sanayi faaliyetlerini yurt düzeyinde eşit ve homojen bir biçimde dağıtmak, illerin tümünü birbirine yakın gelişmişlik seviyesine ulaştırmak, gerçekleşmesi zor bir husustur ve kapitalist ekonomik gelişmenin mantığına da aykırıdır. Bu amaç, bir zamanların planlı ekonomilerinde dahi gerçekleştirilememiştir.²²⁹

Sanayinin, illerin ve bölgelerin gelişmesinde ne kadar çok önem taşıdığı düşünüldüğünde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne daha çok yatırım yapmak ve bu bölgelerimizde özel sektör yatırımlarını teşvik edici politikalar gütmek gerektiği ortaya çıkmaktadır.

2.2.3.4. Gelir Dağılımı

Bölgelerarasındaki gelişmişlik farklarını ortaya koymakta en geçerli göstergelerden bir tanesi, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla yönüyle bölgeleri karşılaştırmaktadır. Ne var ki, veri eksikliği nedeniyle, bu çeşit çalışmaları yapmak oldukça güçtür. Ülkemizde 1973, 1987 ve 1994 yıllarında üç gelir dağılımı araştırması yapılmıştır.²³⁰ Milli Gelirin bölgesel dağılımında Ege-Marmara yüzde 52.3, İç Anadolu yüzde 16.1, Karadeniz yüzde 9.9, Akdeniz yüzde 12.4 ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüzde 9.4’lük bir paya sahiptir.²³¹

Marmara Bölgesi, Türkiye’deki toplam 11 milyon kûsur hanenin yüzde 26.6’sını barındırmasına karşılık, Türkiye’nin gelir pastasından yüzde 36.9 pay almaktadır. Ege Bölgesi’nde toplam hanelerin yüzde 15.7’si yaşamakta ve bölge, Türkiye gelirinin yüzde 15.4’ünü almaktadır. Akdeniz Bölgesi’nde Türkiye hanelerinin yüzde 12.5’i bulunmakta olup bölge, Türkiye gelirinin yüzde 12.4’ünü almaktadır. İç Anadolu Bölgesi’nde Türkiye hanelerinin yüzde 17.9’u yaşamakta

²²⁹ BORATAV Korkut-TÜRKCAN Ergun, *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’LER*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, s. 111.

²³⁰ ENSARİ Sıddık, “Son 20 Yılda Gelir Dağılımı”, *Ekonomik Forum*, Y:4, S:4, (15 Nisan, 1997), s. 17.

²³¹ KENDİR E. Tuğrul, *DİE*, Ankara, 12.4.2000.

ve bölge, gelirin yüzde 16.1'ini almaktadır. Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri ise Türkiye hanelerinin yüzde 15.7'sini barındırmasına karşılık (Ege Bölgesi'ndeki kadar), sırasıyla gelirin yüzde 4.2 ve 5.2'sini almaktadır. Bölgelerarası gelir uçuşumu büyürken, toplumda üst gelir grupları büyük kentlerde toplanmakta ve bazı büyük kentlerde kişi başına düşen gelir sürekli artarak yer yer AB ortalamasına yaklaşmaktadır. Örneğin, en sonuncusu 1994 yılında yapılan gelir dağılımı araştırmasına göre, Türkiye gelir pastasının yüzde 22.5'i tek başına İstanbul'da tüketilmektedir. Gelirin paylaşımında Ankara yüzde 5.8, İzmir yüzde 3.8, Adana yüzde 2.3, Bursa yüzde 1.7'lik paya sahiptir. Böylece ülke gelirin yüzde 40'ından fazlasının beş büyük kentte tüketildiği görülmektedir.²³²

Tablo 2.18: Türkiye'de Bölgelerin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası(\$)

Cari Fiyatlarla, 1998 Yılı

BÖLGELER	TL	\$
Marmara	1.170.976.650	4520
Ege	940.530.370	3630
Akdeniz	793.798.155	3064
İç Anadolu	790.980.751	3053
Karadeniz	658.197.208	2540
G.Doğu Anadolu	436.649.350	1685
Doğu Anadolu	387.674.418	1496
TÜRKİYE	822.976.986	3176

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, 12.04.2000.

²³² KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

Bölgelerin kişi başına gayri safi yurt içi hasıla rakamlarına baktığımızda, Marmara Bölgesi'nin birinci sırada, Ege Bölgesi'nin ise ikinci sırada olduğu görülmektedir. Son sıralarda ise yine Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri bulunmaktadır.²³³

Az gelişmiş bölgelerimizde, kişi başına düşen milli gelirin düşük olması, dolayısıyla, bu bölgelerimizin milli gelirden diğer bölgelere oranla daha düşük pay alması, kalkınamamışlığı etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Kalkınma iktisadında, az gelişmiş ülkelere yönelik " kişi başına düşen gelirin bu ülkelerde düşük olması, bu ülkelerin az gelişmiş olmalarının hem sebebi hem de sonucudur" ifadesi; bölgesel iktisatta, "kişi başına düşen gelirin bu bölgelerde düşük olması, bu bölgelerin az gelişmiş olmalarının hem sebebi hem de sonucudur" şeklinde uyarlanabilir. O halde, amaç kişi başına düşen geliri yükseltmek olduğuna göre, yatırımların artırılması, en önemli aracımız olacaktır. Az gelişmiş bölgelerimiz ve bölge insanı, zaten düşük olan geliriyle yatırım yapamayacağına, dolayısıyla, az gelişmişlik zincirini kıramayacağına göre, görev devlete düşmektedir.

Buraya kadar yapılan açıklamalarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin milli gelirden diğer bölgelere göre daha düşük pay aldığından söz edilmiştir. Her bölge içinde gelir dağılımında adaletin ne kadar sağlanmış olduğuna baktığımızda ise karşımıza ilginç bir sonuç çıkmaktadır.

Lorenz eğrisinden hareket ederek hazırlanan Gini katsayıları, kişisel gelir dağılımındaki adaletsizliğin boyutlarını rakamlarla göstermektedir. Katsayı, 0 ile 1 arasında rakamlar alır. Şayet gelir eşit bir şekilde dağılmış ise, Lorenz eğrisi ile 45° lik doğru aynı doğru olur yani gini katsayısı 0'dır. Gelir dağılımındaki eşitsizlik arttıkça, Lorenz eğrisi sağa kayar ve gini katsayısı gittikçe 1'e yaklaşır.²³⁴

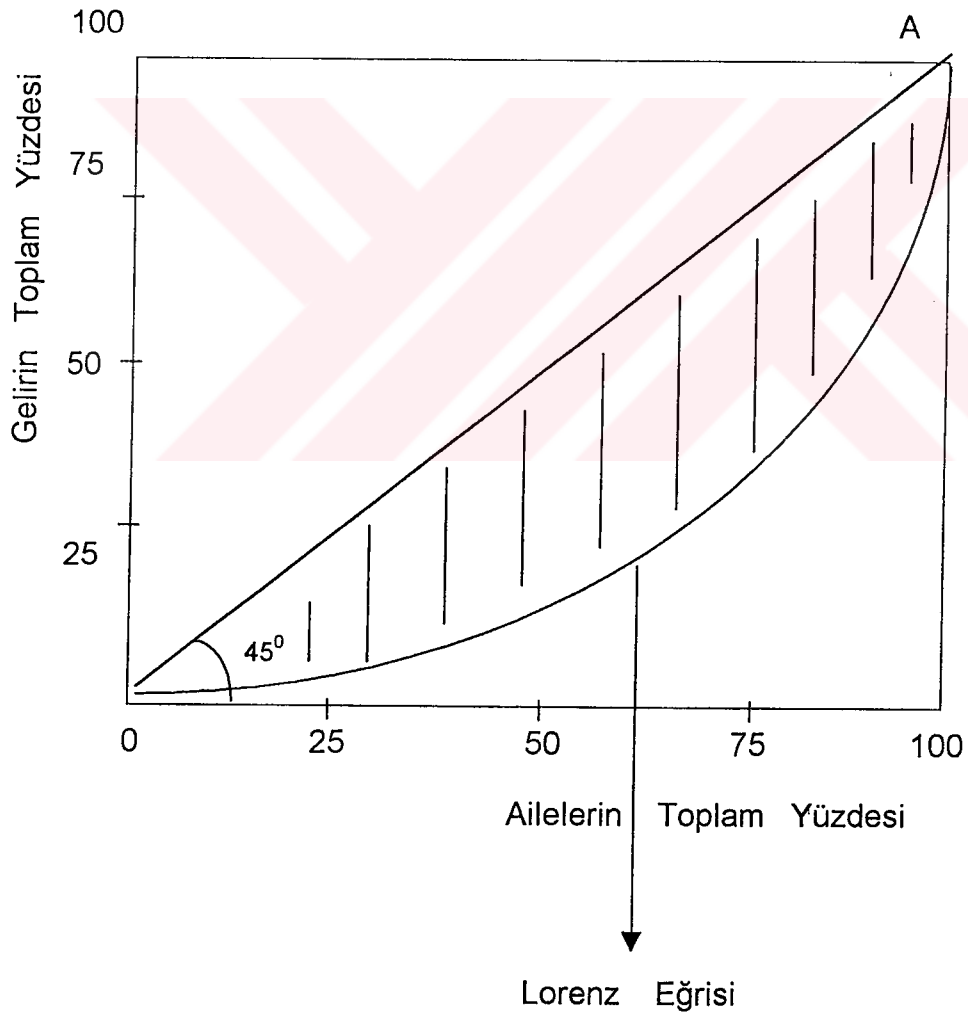
²³³ KENDİR E. Tuğrul, DİE, Ankara, 12.04.2000.

²³⁴ CASE Karl E.-FAIR Ray C., *Principles of Economics*, Prentice-Hall International, Inc., New Jersey, 1996, p. 443.

45° doğrusu ve Lorenz eğrisi arasındaki alan

Gini Katsayısı = $\frac{\text{45° doğrusu ve Lorenz eğrisi arasındaki alan}}{\text{45° doğrusu altındaki üçgen alan}}$

45° doğrusu altındaki üçgen alan

Tablo 2.19: Türkiye'de Bölgelere Göre Kullanılabilir Gelir Dağılımı ve Gini Katsayıları

BÖLGELER	1.%20	2.%20	3.%20	4.%20	5.%20	Gini Katsayısı
Marmara	4.33	7.47	10.69	16.35	61.16	0.56
Ege	5.39	9.69	14.09	20.89	49.93	0.44
Akdeniz	5.25	9.05	13.23	19.59	52.88	0.47
İç Anadolu	5.07	9.11	13.77	21.89	50.16	0.44
Karadeniz	5.13	9.47	13.77	20.16	51.49	0.46
Doğu Anadolu	6.30	11.29	16.20	23.12	43.08	0.37
G.Doğu Anadolu	7.08	11.25	14.90	20.73	46.13	0.38
TÜRKİYE	4.86	8.63	12.61	19.03	54.88	0.49

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.04.2000.

Ülkemizde 1994 yılında DİE tarafından Gini katsayısına göre gelir dağılımı araştırmaları yapılmış ve ortaya çıkan sonuç Tablo 2.19'da sunulmuştur.²³⁵ Buna göre Gini katsayılarına baktığımızda, gelir dağılımının en adil Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde gerçekleştiği görülmektedir. Bu bölgelerin diğer bölgelerden daha az gelir elde etmesine rağmen, gelirin daha eşit dağıldığı görülmektedir.²³⁶ Yine aynı tabloda kişisel gelir dağılımında en adaletsiz durumun Marmara Bölgesi'nde gerçekleştiği görülmektedir. 1970'li yıllarda ise bugüne göre tam tersi bir durum söz konusu idi. Bu yıllarda kişisel gelir dağılımında en adaletli bölge Marmara ve Ege idi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde ise elde edilen gelir hem azdı, hem de eşit dağılmıyordu.²³⁷

²³⁵ KENDİR E.Tuğrul, DİE, 12.04.2000.

²³⁶ KIŞLALI Murat, "Gelir Dağılımında En Son Fotoğraf", *Capital*, Y:7, S:2, (Şubat, 1999), s. 81.

²³⁷ BULUTAY Tuncer-TİMUR Serim-ERSEL Hasan, *Türkiye'de Gelir Dağılımı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay, Ankara, 1971, ss. 32-33.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde "yoksullukta eşitlik" de denilebilen bu adil dağılımın ortaya çıkmasının nedeni, 1973 yılından itibaren, bir yandan terör, diğer yandan büyük kentlerin sağladıkları geniş iş imkânları nedeniyle, bölgedeki varlıklı kesimin Batı Anadolu kentlerine göç etmeleriyle açıklanabilir.²³⁸

2.2.3.5. Sağlık Göstergeleri

Kalkınma çabalarının ana amacı kuşkusuz, insanları ve toplumları mutlu ve müreffeh kılmaktır. Bunun sonucunda insanların ve dolayısıyla toplumun mutluluğu bir amaç, kalkınma ise yalnızca bir araçtır. Sonucu insan ve toplumların mutluluğunu bozacak hiç bir gelişme veya üretim artışı kalkınma anlamına gelmez ve gelmemelidir. Bunun ötesinde de kalkınmayı sağlayacak mutlu ve sağlıklı toplumlara ihtiyaç duyulmasının kaçınılmazlığı, sağlık konusunun önemini açıkça ortaya koymaktadır.²³⁹

Türkiye'nin Doğusu ile Batısı arasındaki gelişmişlik farklılıkları, kendisini sağlık hizmetlerinde de açıkça göstermektedir. Gelişmiş, varlıklı bölgeler sağlık hizmetlerinden de daha iyi faydalanmaktadır. Sağlık personeli bu bölgelerde çalışmayı tercih ederken, özel sağlık hizmetleri de bu bölgelerde gelişmektedir.

Türkiye genelinde hastanelerin yatak sayıları Beş Yıllık Kalkınma Planları doğrultusunda "yeterli" dir, ancak dağılımlarında eşitsizlik söz konusudur. Doğu ve Güneydoğu'daki kurum ve yatak sayısı yetersizliğinin yanı sıra, hızla göç alan diğer bölgelerde de bu sorun söz konusudur.²⁴⁰

²³⁸ DİNLER, a.g.e., ss. 246-247.

²³⁹ AÇMA, Sanayileşme Perspektifinde..., s. 124.

²⁴⁰ SAYEK Füsün, "Türkiye'de Sağlık", Yeni Türkiye, Y:4, S:23-24, (Eylül-Aralık, 1998), ss. 2029-2030.

Tablo 2.20: Türkiye’de Sağlık Kurumlarının Bölgelere Göre Dağılımı (1996)

BÖLGELER	Kurum Sayısı
Üç Büyük İl	217
1. Öncelikli İl	134
2. Öncelikli İl	157
Diğer İller	501
Toplam	1.009

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, DİE, Ankara, 12.2.2000.

Gelişmişlik göstergelerinden birisi de bebek ve çocuk ölümleridir. Türkiye’de doğan bebeklerden ortalama binde 67’si 1 yaşına basmadan ölmektedir. Bu oran gelişmiş bölgelerde daha düşük, az gelişmiş bölgelerde ise daha yüksektir. Bebek ölümlerinde binde 86 ile Doğu Anadolu Bölgesi birinci sıradadır. Türkiye’de 1 ile 5 yaşları arasındaki çocuklardan her yıl binde 16’sı ölmektedir. Bu oran Doğu Anadolu Bölgesi’nde binde 25’i bulmaktadır. Yetişkin ölümlerinde de Güneydoğu Anadolu Bölgesi birinci sırada yer almaktadır. 65 yaşını görmeden ölenler, o yıl toplam ölenlerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yüzde 65’ini, Doğu Anadolu Bölgesi’nde yüzde 62’sini, Karadeniz Bölgesi’nde yüzde 59’unu oluştururken; bu oran İç Anadolu Bölgesi’nde yüzde 56, Marmara Bölgesi’nde yüzde 53, Akdeniz Bölgesi’nde yüzde 51 ve Ege Bölgesinde yüzde 49’dur.²⁴¹

Sağlık personeli başına düşen nüfusun bölgelerarası dağılımını incelediğimizde, gerek hekim sayısı ve diş hekimi sayısı, gerekse diğer sağlık personeli sayısı bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Türkiye’de en geri kalmış il olduğu görülmektedir. Hekim başına nüfus, Marmara Bölgesi’nde 713, Ege Bölgesi’nde 769, İç Anadolu Bölgesi’nde 629, Doğu Anadolu Bölgesi’nde

²⁴¹ TESEV-UNDP, a.g.e., ss. 40-41.

1524, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise 2039 kişidir. Ülkemizde dış hekimleri de büyük ölçüde Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgesi'nde toplanmıştır. Marmara Bölgesi'nde dış hekimi başına 3194 kişi düşerken; Doğu Anadolu Bölgesi'nde 19.531 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 17.486 kişi düşmektedir.²⁴²

Tablo 2.21: Sağlık Personeli Başına Düşen Kişi Sayısının Bölgesel Dağılımı
(1996)

BÖLGELER	Hekim Sayısı	Hekim Başına Nüfus	Dış Hekimi Sayısı	Dış Hekimi Başına Nüfus	Diğer Sağlık Personeli Sayısı	Diğer Sağlık Personeli Başına Nüfus
Akdeniz	6524	1235	1094	7362	19262	418
Doğu Anadolu	3549	1524	277	19531	11056	489
Ege	11085	769	1825	4672	26459	322
G.D.Anadolu	2652	2039	350	17496	8564	715
İç Anadolu	16836	629	2723	3891	32550	325
Karadeniz	6123	1316	898	8970	21527	374
Marmara	22349	713	4988	3194	38511	414
Türkiye	69118	907	12155	5158	157929	397

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, 1999, s.79.

Not: Askeri sağlık personeli dahil değildir.

Sonuç olarak Doğu bölgelerimizde altyapı yetersizliği, hizmet yetersizliği ve çevre şartlarının yetersizliği halktaki sağlık bilincinin düşüklüğüyle birleşince bölgede önemli sağlık sorunlarına neden olmaktadır.²⁴³

²⁴² DPT, İller ve Bölgeler..., s. 79.

²⁴³ T.C.Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Sosyal Politika..., s. 12.

2.2.3.6. Eğitim Göstergeleri

Sürekli tekrar edildiği gibi Türkiye'nin Doğusu ve Batısı arasında ciddi boyutlarda kalkınmışlık farklılıkları bulunmaktadır. Kalkınmanın itici gücü eğitimidir ve bu bölgelerdeki geri kalmışlığın üstesinden eğitim hizmetleri ile gelinecektir.

Doğu bölgeleri, eğitim hizmetleri yönünden de Batı bölgelerine göre geri kalmış durumdadır. Örneğin, eğitimde okullaşma oranı açısından Marmara Bölgesi ilk sırada, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ise son sırada yer almaktadır.²⁴⁴ Okuma-yazma bilmeyenlerin Türkiye ortalaması yüzde 19.5'dir ve bu oran az gelişmiş bölgelerde daha yüksektir. Bu oran Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 40, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 32'dir. Ülkemizin en gelişmiş bölgesi olan Marmara'da ise bu oran yüzde 11.8'dir.

İller açısından karşılaştırma yaptığımızda ise daha çarpıcı sonuçlar çıkmaktadır. Okuma-yazma bilmeyenlerin oranı Şırnak'ta yüzde 59, Hakkari'de yüzde 48, Van'da yüzde 44, Diyarbakır'da yüzde 44, İstanbul'da yüzde 9.7 ve Ankara'da yüzde 10.5'dir.²⁴⁵

Tablo 2.22, GAP bölgesinde ve Türkiye genelinde okullaşma oranlarını göstermektedir. Görüldüğü gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde okullaşma oranı Türkiye ortalamasının oldukça altındadır.²⁴⁶ Bununla beraber, temel eğitim, orta eğitim ve yüksek öğretim kurumlarında, öğretmen ve öğretim elemanı ile hizmetlerinin yerine getirilmesine yönelik fiziki kapasite eksikliği söz konusudur. Bunun yanı sıra, bölgedeki küçük yerleşim birimlerinde (mezra ve köylerde) toplam 500'ün üzerinde okul kapalı bulunmaktadır.²⁴⁷

²⁴⁴ GÜVENEN, a.g.m., s. 7.

²⁴⁵ KENDİR E. Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

²⁴⁶ **21. Yüzyılda Kadın ve GAP**, T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1997, s. 33.

²⁴⁷ **Ekonomik Forum**, "Diyarbakır'dan Rapor; Güneydoğu'da Sorunlar ve Çözümler", Y:5, S:5, (15 Mayıs, 1998), ss. 30-32.

Tablo 2.22: GAP Bölgesinde ve Türkiye Geneline Okullaşma Oranları(%)

ÖĞRENİM DÜZEYİ	(1995 -1996)		(1996 -1997)	
	GAP	TÜRKİYE	GAP	TÜRKİYE
OKUL ÖNCESİ	2	7	2	9
İLKOKUL	80	100	79	100
ORTAOKUL	22	65	33	70
LİSE	24	55	16	55
YÜKSEK OKUL	4	22	4	22

Kaynak: 21.Yüzyılda Kadın ve GAP, T.C.Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1997, s.33.

Türkiye’de diğer taraftan, 1998 yılı kayıtlarına göre kamuya ait 53, özel kesime ait 16 olmak üzere toplam 69 üniversite bulunmaktadır. Bunlardan 25’i Marmara Bölgesi’nde, 16’sı İç Anadolu Bölgesi’nde, 8’i Ege Bölgesi’nde, 7’si Akdeniz Bölgesi’nde, 5’i Karadeniz Bölgesi’nde, 5’i Doğu Anadolu Bölgesi’nde ve 3’ü de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunmaktadır.²⁴⁸

Ülkemizin Doğusu ve Batısı arasındaki gelişmişlik farkına eğitim yönünden baktığımızda konuya ait verilen örnekleri çoğaltabiliriz. Konunun başlangıcında da değinildiği gibi, kalkınmada eğitim gittikçe artan oranda bir önem kazanmaktadır. Kalkınmada insan faktörleri üzerinde duran bilim adamları da en çok bu noktada fikir birliğine sahiptirler. Bu bağlamda, Doğu ve Güneydoğu’da eğitim hizmetlerine daha fazla önem verildiğinde bu durum, söz konusu bölgeler ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının kapanmasına olumlu yönde yansıyacaktır.²⁴⁹

²⁴⁸ DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı..., s. 243.

²⁴⁹ TÜRKDOĞAN Orhan, a.g.e., s. 19.

2.2.3.7. Altyapı Hizmetleri

Devlet, ülkenin az gelişmiş bölgelerine yatırımlarını ağırlıklı olarak altyapı yatırımları olarak yapmakta ve gerisini özel teşebbüsten beklemektedir. Şayet özel teşebbüs bu bölgelere yatırım yapmak için gelmiyorsa, bu durumda devlet, getireceği bir takım teşviklerle özel teşebbüsü bölgeye çekmeye çalışacaktır. İşin aslı da budur; devlet altyapı hizmetlerini, özel sektör ise üst yapı hizmetlerini yerine getirmekle yükümlüdür.

Tablo 2.23: Türkiye’de Bölgelere Göre Toplam Asfalt Yol Oranı (1997)

BÖLGELER	Toplam Asfalt Yol Oranı(%)
Ege	38,65
Marmara	36,49
Akdeniz	33,63
İç Anadolu	32,21
Güneydoğu Anadolu	21,71
Doğu Anadolu	15,00
Karadeniz	14,54
Türkiye	25,09

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, 1999, s.104.

Sanayileşmedeki bölgelerarası dengesizlik bir yandan geri kalmış bölgelerden sanayi kuruluşlarının yoğunlaştığı bölgelere doğru hızlı bir göçü

gündeme getirirken, diğer yandan geri kalmış bölgelerin kalifiye işgücü açığının büyümesine neden olmakta ve bu bölgelerde yapılması gereken altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesini geciktirmektedir.²⁵⁰ Altyapı yatırımlarının nicel ve nitel olarak belli bölgelerde oluşması, bir gelişme sürecini başlatmaktadır. Fakat gelişme, ekonominin bütününde değil, yalnız belli bölgelerde yoğunlaşmakta ve diğer kesimler bu gelişme sürecinin dışında kalmaktadır. Böylece ekonomi bu yapısıyla ikili (düal) ekonomik gelişme aşamasına girmektedir.²⁵¹ Bu gelişme aşamasında maddi, kurumsal ve personel altyapı yatırımlarının bölgeden bölgeye farklılaşması her bölgenin kendi içinde farklı büyüme hızlarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır.²⁵²

²⁵⁰ SEVGİ, a.g.e., s. 166.

²⁵¹ ERKAN Hüsnü, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İzmir, 1994, s.29.

²⁵² Maddi Altyapı: Ekonominin yol, su, elektrik, ulaşım, haberleşme gibi insanın doğrudan fayda ve kâr sağlamaya yönelik davranış ve faaliyetlerinin ön şartlarını oluşturmaktadır.

Personel Altyapı: Ekonominin ihtiyaç duyduğu insan donatımıdır.

Kurumsal Altyapı: Ekonominin organizasyon biçimi, değer yargıları ve davranış kalıpları.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEMeye YÖNELİK
POLİTİKALARIN İSTATİSTİKİ METODLARLA TESTİ**

Bölgesel düaliteyi azaltmanın ya da ortadan kaldırmanın, birtakım ekonomik, toplumsal ve siyasal güçlükleri vardır. Geri kalmış bölgeleri kalkındırmak, bölgeler arasında oransal bir denge sağlamak, maliyeti yüksek olan kimi politikaların uygulanmasını gerektirir.²⁵³ Bölgelerarasındaki dengesizliklere devletin karışmaması yöntemi, geçen yüzyıldan kalma, eskimiş bir politika olduğundan, karma ekonomi sistemini benimsemiş bulunan Türkiye’de terkedilmiştir. Toplumsal refah devleti; yalnız gelir artışını değil, gelirin toplumsal sınıflar ve coğrafi bölgeler arasında dengeli bir biçimde dağılmasını da amaç edindiğinden, bölgesel düalitenin giderilmesinde planlara ve devletin öncülüğüne önem vermiştir.²⁵⁴ Türkiye’de 1923-1963 arası dönem Plansız, 1963 sonrası dönem ise Planlı Dönem olarak adlandırılır.

²⁵³ KELEŞ, a.g.e., s. 240.

²⁵⁴ A.g.e., s. 272.

3.1. PLANSIZ DÖNEM

Plansız Dönem, 1923-1960 yıllarını kapsamakta ve 1923-1950 ve 1950-1960 olarak iki ayrı bölümde incelenmektedir. Türkiye'de uygulanan bölgesel gelişme politikalarının değerlendirilmesinde plansız dönem, planlı dönemin altyapısını oluşturmaktadır.

3.1.1. 1923-1950 Dönemi (Devletçilik Dönemi)

Milli ekonomiyi geliştirme alanında atılan ilk adım, 17 Şubat 1923'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'dir. Bu kongrenin amacı, ülke ekonomisinin özel girişim ve özellikle de Türk girişimcilerinin katkısıyla geliştirilmesi için ilkelerin saptanmasıydı.²⁵⁵ Henüz hiç bir ekonomik filizlenmenin olmadığı bir dönemde toplanan bu kongrede, Doğu Anadolu ile Batı Anadolu arasındaki gelişmişlik farkı ile ilgili olarak bir tek cümle bile söylenmemiştir. Çünkü, bu dönemde; ülke, yeni savaştan çıkmıştı ve ülkenin tümü az gelişmiş durumundaydı. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bağımsızlığını pekiştirmek, varlığını koruyup güçlendirmek gibi temel fonksiyonuna öncelik vermek zorundaydı. Bu dönemin başlarında, ülkede geri kalmış veya gelişmiş bölge ayrımı yapmak ve geri kalmış diye nitelendirilebilecek bölgelerin kalkındırılmasını ve sorunlarını çözmek için devletin özel ve yoğun bir çaba harcamasını beklemek mümkün değildi.²⁵⁶

Ancak, zamanın Cumhuriyet Hükümetleri'nin, hem yatırımların ve nüfusun yayılması, hem de belli bazı yerleşim yerlerinde yoğunlaştırılması yöntemlerini denediği görülmektedir. Bunlara örnek, Anadolu'nun bir kaç kentinde fabrikaların kurulması ve Ankara'nın başkent yapılmasıdır.²⁵⁷

²⁵⁵ DİNLER, a.g.e., s.183.

²⁵⁶ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 87.

²⁵⁷ KELEŞ, a.g.e., s. 272.

Kalkınma, bu dönemde, Ankara örneği dışında, yoğun olmaktan çok, yaygın bir nitelik taşır. Devlet, bu dönemde bir çok kent ve kasabanın Ankara ve İstanbul ile ulaşım bağlantılarının, özellikle demiryolu bağlantılarının kurulmasına çalışmıştır. Sanayi kuruluşları İstanbul kenti ve Marmara Bölgesi dışında da, çoğunlukla nüfusu 10 bini aşmayan yerlerde kurulmuştur. Fabrika kurulan yerlerin hepsinden demiryolu geçirilmiştir. Bu fabrika dağılımı genellikle İç Ege-İç Anadolu bölgelerini kapsamaktadır. Trakya, Doğu Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri bu dağıtımdan yeterli pay alamamışlardır.

3.1.2. 1950-1960 Dönemi (Liberal Dönem)

Ülkede demokratikleşme sürecinin başladığı 1945 yılından sonra, çok partili siyasi hayata geçilmiş olması; 1950 yılında siyasi iktidar değişikliği, ülkenin kalkınması konusunda partilerin kendi görüş ve programlarının uygulanması dönemini başlatmıştır. Bu dönemde devlet, ülkede altyapı yatırımlarının yapılmasına önem ve öncelik verirken, kamu yatırımlarının bir çoğu büyük yerleşim yerlerinin dışında yapılmış, özel sektör yatırımlarının İstanbul kenti, Marmara ve Ege Bölgeleri'nde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu dönemde, Marshall yardımlarıyla birlikte, tarımda makineleşmeye geçilmiş ve ülkedeki traktör miktarı artmıştır fakat bundan Doğu, aynı ölçüde yararlanamamıştır. Örneğin, 1960'lı yıllarda, ülke yüzölçümünün yüzde 30'unu, ülke nüfusunun yüzde 18.8'ini oluşturan Doğu Anadolu, Türkiye'deki traktörlerin yüzde 3.3'üne, motorlu taşıtların yüzde 6.3'üne sahip idi.²⁵⁸ Bu durum, ülkede kalkınmışlık dengesinin Batı bölgeleri ve İstanbul lehine artması sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini geliştirmek için bilinçli ve planlı bir politika izlediği söylenemez.²⁵⁹

²⁵⁸ YERASİMOS, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-3-I.Dünya...*, s. 1543.

²⁵⁹ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, *a.g.e.*, s. 88.

3.2. PLANLI DÖNEM

1961 Anayasası'nda, Devletin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı kalkınma planlarına göre gerçekleştirmesi öngörülmüştür.²⁶⁰ Planlı kalkınma kavramıyla birlikte, 29 Haziran 1961 tarihinde Bakanlar Kurulu ilk planın amaç ve stratejisini tespit etmiş ve tespit edilen amaç ve stratejiler T.B.M.M.'de onaylanarak kesinleşmiştir²⁶¹, günümüze kadar yedi adet kalkınma planı hazırlanmıştır.

3.2.1. Kalkınma Planlarında Bölgesel Düaliteyi Azaltmaya Yönelik Uygulamalar ve Öngörülen Politikalar

Türkiye'de bölgesel düalitenin planlı ve programlı bir biçimde ele alındığı dönem, planlı kalkınma dönemidir. Planlı döneme gelinceye kadar, ülkemizdeki bölgelerarası dengesizlikler herhangi bir araştırma ve çözümleme konusu olmamıştır. Bu tarihten sonra ise, bölgesel farklılıkları saptamaya yönelik çalışmalar, DPT ile Bayındırlık ve İskan Bakanlığı bünyesinde yapılmış ve yapılmaktadır.²⁶² Ülkemizde, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını ortadan kaldırmak ve geri kalmış yöreleri kalkındırmak, 1963 yılında başlatılmış olan "Planlı Kalkınma" faaliyetlerinin başlıca amaçları arasındadır. Beş yıllık planlar halinde ele alınmış olan bu planlarda, bir taraftan kamu yatırımlarının bölgede itici bir güç olmasına çaba gösterilmiş, diğer taraftan özel sektörün Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde teşvik edilmesi öngörülmüştür.²⁶³

²⁶⁰ 1961 Anayasası, Madde 129.

²⁶¹ ERONAT İlhan, *Planlı Dönemde Türk Sanayii (Teşvik, Gelişmeler ve Temel Sorunlar)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay.No:62, Ankara, 1973, s. 20.

²⁶² KELEŞ, a.g.e., s. 261.

²⁶³ ORAL Erol, "DAP İçin Kamu-Özel Yerel İşbirliği", *Ekonomik Forum*, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998), s. 10.

3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, "Bölge Planlaması ve kalkınması" konusuna yer verilmiştir.²⁶⁴ Plan'da, ülkenin tümü ile kalkındırılması hedef olarak saptanmış (dengeli kalkınma politikası), milli plan tercihi içerisinde bölgesel planlama ve kalkınma düşünülmüştür. Bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi amaçlanmış, bu nedenle, kamu hizmetleri ve yatırımlarının dağılımında geri kalmış bölgelere öncelik verilmeye çalışılmıştır.

Bu plan döneminde, geri kalmış yörelere yatırım yapacaklara gelir vergisinde indirim sağlanmıştır. Yurt genelinde, Doğu Marmara Bölgesi'nde sanayinin, Çukurova bölgesinde sanayi ve tarımın, Antalya bölgesinde tarım ve turizmin, Zonguldak bölgesinde de sanayinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Zonguldak bölgesi dışında diğer bölgelerde hedefe doğru gidiş sağlanmış, Zonguldak bölgesinde planlı kalkınma döneminden önce yapımına başlanan Karadeniz Ereğlisi Demir-Çelik tesislerinin tamamlanması dışında bir gelişme sağlanamamıştır.

Birinci Plan döneminin sonlarına doğru ve 1966 yılı uygulama programında, "Bölge Kalkınması" ifadesi çıkarılarak yerine "Çevre Kalkınması" ifadesi konulmuş, bölge planlamasına ve geri kalmış yörelerle ilgili çalışmalara önem verilmemiştir.²⁶⁵

3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da, ilk plandaki politikalar hemen hemen aynı doğrultuda ayrıntılara inilerek gösterilmiş, "Çevre Kalkınması" ifadesi

²⁶⁴ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963-1967, DPT, Ankara, 1962, s. 15.

²⁶⁵ Kalkınma Planı (1963-1967) Birinci Beş Yıl 1966 Yılı Programı, DPT, Ankara, 1966, ss. 686-687.

yerine “Bölgesel Gelişme”, “Bölge Planlaması” ifadesi kullanılmıştır.²⁶⁶ Kamu yatırımlarının, ilk planda belirtilen bölgelerde yoğunlaştırılması, ekonomik faaliyetlerin az gelişmiş bölgelere yönlendirilmesi ve özel sektör sanayi yatırımlarının bu bölgelere çekilmesi için vergi indirimi, kredi imkânları ve Organize Sanayi Bölgeleri gibi teşvik araçlarına başvurulmuştur.

Geri kalmış yöre olarak tanımlanan illerde yatırım yapacak sanayicilerin gelir vergisinde yararlandıkları yatırım indirimi kolaylığı, bu plan döneminde de sürdürülmüştür. Bu plan döneminin 1972 yılı uygulama programında, “Bölgesel Gelişme”, “Bölge Planlaması” ifadeleri kullanılmamış, bunların yerine “Yurt Düzeyinde Dengeli Gelişme” ve “Kalkınmada Öncelikli Yörelere” ifadeleri yer almıştır.²⁶⁷ Yine 1972 yılında, gelecek yıllarda “Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı” adını alacak olan “Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi Başkanlığı” kurulmuştur.

3.2.1.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda, bölge planlamasının önemli ölçüde yavaşladığı, planın konuya bakış açısı ve bölgesel gelişme anlayışının ilk iki plandan daha büyük ölçüde ayrıldığı görülmektedir. Plan’da, yurt düzeyinde dengeli kalkınmanın anlamı ve sınırları belirtilmektedir.²⁶⁸ Buna göre, yurt düzeyinde dengeli kalkınma politikasının uygulanması; milli çaptaki üretken yatırımlarda, objektif ekonomik kriterlerin geçerli olmasını engellemeyecek, bilimsel yöntemlerle tespit edilecek olan geri kalmış yörelerin potansiyelleri, milli bütünlük ilkesi içinde saptanacak ve bu bölgelerin ekonomik ve sosyal kalkınması sağlanacaktır.

²⁶⁶ İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972, DPT, Ankara, 1967, ss. 263-268.

²⁶⁷ Kalkınma Planı (1968-1972) İkinci Beş Yıl 1972 Programı, DPT, Ankara, 1972, ss. 375-376.

²⁶⁸ Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), DPT, DPT Yay.No:1272, Ankara, 1975, s. 947.

Üçüncü plan, milli kalkınmayı hızla gerçekleştirebilmek amacıyla, geri kalmış bölgeler sorununa öncelik vermemiş, daha çok ülke çapındaki sorunlara çözüm yolları aramıştır. Plan, yöresel düzeyde yapılacak değerlendirmelerin, milli plana girecek projelerin seçiminde destek olma niteliği taşıyacağını, bu nedenle yöreler için kalkınma planları hazırlama eğilimlerine son verileceğini öngörmüştür. Bu suretle planın bütünlük ilkesinin de korunmuş olacağı ifade edilmiştir. Plandaki bu yaklaşımın bir sonucu olarak, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın ilgili birimi, daha çok turistik yörelerin ve kıyıların çevre düzeni planlarıyla, ana kent alanları üzerindeki çalışmalara ağırlık vermiş, DPT ise, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin özendirici önlemlerle yatırımlardan pay almasına yardımcı olmaya çalışmıştır.

3.2.1.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Bu plan, yerleşme merkezleri arasında ekonomik gelişmeye paralel bir işbölümünün sağlanmasını, planlama kararlarına mekan boyutunun sokulmasını, hizmetlerin, sanayinin ve altyapının ülke yüzeyinde dağılmasında denge sağlanmasını, teşvik etme önlemlerinin, geri kalmış yörelerin yerel kaynaklarının bölgelerin kalkındırılmasında değerlendirilmesini öngörmüştür.²⁶⁹

Bölgesel politika ve planlama konularının ağırlıklı olarak Kalkınmada Öncelikli Yörelere kaydırıldığı görülen IV. Plan'da, büyük yatırım projelerine öncelik verilmesinden, Doğunun tarım ve hayvancılık potansiyelinden faydalanılmasından, üretken kamu yatırımlarından geri kalmış yörelere düşecek payın, milli ekonomiye katkıda bulunacak sürükleyici odakların yaratılmasından söz edilmektedir. Bu yörelere, yöresel nitelikteki toplam yatırımlardan düşecek payın, ülke ortalamasından yüzde 10 kadar yüksek tutulması gereği de IV. Plan'da yer almaktadır.

²⁶⁹ Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983, DPT, Ankara, 1978, ss. 290-291.

Diğer taraftan, IV.Plan'ın son uygulama yılı olan 1983 yılı sonlarına doğru, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin geliştirilmesi amacıyla; gelir ve kurumlar vergisi yasalarındaki vergi indirimi oranlarının bu yöreler için yükseltilmesi, çalışanların vergilerinde özel indirim tutarlarının yükseltilmesi, KÖY'de yapılacak yatırımlar ve konut inşaatlarıyla ilgili her türlü vergi, resim, harç istisna ve muafıkları gibi bir dizi teşvik edici düzenleme yapılmıştır.

3.2.1.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bölgesel gelişme, kalkınma ve planlamaya daha çok ağırlık verilmeye devam edilmiştir.²⁷⁰ Plan'da, bölgesel planların yapılması açıkça belirtilmiştir. Bölgesel planların yapılmasındaki amaç; ekonomik açıdan gelişmekte olan bölgelerle belirli sektörler açısından potansiyel gösteren bölgelerde gelişmenin hızlandırılması, böylece kaynakların etkili kullanımının sağlanması idi.

V.Plan'da, bölgelerin tanımlanmasında, idari sınırlarla bağlı olmayan bölge kavramı esas alınmış olup, yerleşme birimlerinin karşılıklı mal, hizmet, insan ve haber akımları esas alınarak "Polarize Bölgeler" oluşturulması öngörülmüştür. DPT tarafından 16 bölge tespit edilerek²⁷¹, planlama çalışmalarında bunlara uyulması ilkesi getirilmiştir.

V.Plan, az gelişmiş yörelerdeki bölge merkezlerinin hem hizmet yatırımları, hem de üretken yatırımlarla desteklenmesini; ikinci derecedeki merkezlerde ise, hizmet ve donatım tesislerindeki eksikliklerin giderilmesini öngörmüştür. Plan'da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri başta olmak üzere, bölgelerarası gelişmişlik farkının zaman içinde azaltılarak ortadan kaldırılması temel amaç olarak belirlenmiş; bu bölgelerde planlanacak olan sanayilerin, kaynakları

²⁷⁰ Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989, DPT, Ankara, 1985, s. 161.

²⁷¹ 16 adet polarize bölge, çalışmanın birinci bölümünde polarize bölge başlığı altında verilmiştir.

harekete geçirecek ve bölgesel gelişmede itici güç olabilecek sektörlerde geliştirilmesi öngörülmüştür. Bu bölgelerde, büyük ölçekli yatırımların yanı sıra küçük ölçekli ve emek yoğun sanayi projelerinin desteklenmesi esası da benimsenmiştir. IV.Plan'daki teşvik uygulamalarına bu planda da devam edilmiştir.

3.2.1.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı gibi, hatta biraz daha ileri aşamada bölgesel kalkınma ve planlamaya önem vermiştir. Bu planda yerleşim yerlerinin kademelendirilmesine bir denge sağlamak, metropoliten alanlara yönelen nüfus ve sanayi yoğunluğunu azaltmak ve bölgelerarası ve bölge içi göçleri yönlendirerek denetim altına almak üzere yeni bir yerleşme kademelenmesinin oluşturulması öngörülmüştür. Bu kademelendirmenin, metropol altı merkezler, orta büyüklükteki merkezler, az gelişmiş bölgelerin merkezi nitelik taşıyan kentleri ve merkezi nitelikteki kırsal yerleşme birimleri olması önerilmiştir.²⁷²

Plan'a göre; metropoliten alan planlaması ve idaresinin kurulması, organize sanayi bölgelerinin kurulmasına devam edilmesi ve bunların yer seçimlerinin "Bölge Gelişme Şemaları" esas alınarak yapılması plan gereği olduğundan, bu şemaların plan döneminde gerçekleştirilmesi gereği öngörülmüştür.

VI.Plan'da ilk defa, bölgesel politikalar saptanırken, Avrupa Topluluğu bölgesel politikalarının dikkate alınması ilkesi getirilmiştir. Bu ilke üzerinde önemle durulması düşünülmüştür. Çünkü Devlet, Avrupa Topluluğu'na girmeyi ve AT ile bütünleşmeyi benimsemiş ve gerekli başvuruları yapmıştı.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da, Kalkınmada Öncelikli Yörelere bakımından Beşinci Plan'da belirlenen ilke ve politikalar, teşvik tedbirleri aynen

²⁷² Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994, DPT, Ankara, 1989, s. 318.

korunurken, ilave olarak bu yörelerdeki özel sektör yatırımlarının artırılmasını sağlamak amacıyla özel bir fon oluşturulması, buralarda daha ayrıntılı çalışmalar yapabilmek amacıyla bölge ve alt bölge bazında planlar yapılması, yeni ilke ve politikalar²⁷³ I.,II.,III., ve IV. Plan'da bölgesel plan yapılmasına değinilmezken, rasyonel ve gerçekçi bir yaklaşımla bölge ve alt bölge planlarının yapılması gerektiği bilincine varmak çok önemli bir gelişmedir. Plan'da ayrıca, KÖY sorunları ve bunlara ilişkin çözüm önerilerini geliştirmek amacıyla bölgedeki üniversitelerden birinde Araştırma Enstitüsü açılması ilke ve politikası, soruna bilimsel yönden önemli bir yaklaşımdır.

3.2.1.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, daha önceki planlardan farklı olarak, "Bölgesel Dengelerin Sağlanması" başlığı altında, bölgesel gelişme sorunlarının yanında, fiziki planlama ve kentleşme sorunları ile konut sorunu da ele alınmıştır.²⁷⁴ Plan, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin sorunlarına ayrıca değinmemiştir. Bölgesel gelişmede mevcut durum açıklanırken, "ülke bütününde yer alan her bölgenin farklı imkânlarla, özelliklere ve sorunlara sahip olması, sektörel tercihlerde mekansal analizin birlikte ele alındığı yeni bir planlama yaklaşımını zaruri kılmaktadır" denilmiştir. Plan döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki illeri kapsayacak şekilde, bölge illerinin bazı ihtiyaçlarını ivedilikle karşılamak için, Acil Destek Programı uygulanmış, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin çok yönlü ve entegre bir kalkınma projesi anlayışı içerisinde yürütülmesine devam edilmiştir. Öte yandan, bölgesel gelişme çalışmaları ve fiziki planların, çevresel etkenlerin ve ekolojik dengenin korunmasını da amaçlayan sürdürülebilir kalkınma anlayışı içinde hazırlanacağından söz edilmektedir. Böylece, bölgesel kalkınma ve çevre sorunları, ilk defa Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda birlikte ele alınmıştır.

²⁷³ DPT, *Altıncı ...*, s. 319.

²⁷⁴ *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000*, DPT, Ankara, 1995, ss. 170-171.

3.2.2. BÖLGESEL DÜALİTEYİ ÖNLEMEDE KALKINMA PLANLARININ EKSİK YÖNLERİ

Beş yıllık kalkınma planları incelendiğinde, I.Plan'da bölgesel kalkınmaya genişçe bir yer verildiği, buna karşılık II. ve III. Plan'da bu konuya verilen önemin giderek azaldığı görülmektedir. İlk üç plan, bölge kalkınmasını, milli plan içinde ve milli planın bir ögesi olarak değerlendirmekte ve ayrı bölgesel kalkınma planları yapılması yaklaşımını benimsememektedir.

Buna karşılık diğer planlar, bölgesel kalkınma için bölgesel planlamayı gerekli görmektedir. VI. Plan'da ayrıca alt bölge planlamasının yapılması da öngörülmektedir. Bütün bunlara rağmen V. ve VI. ve VII. Plan dönemlerinde somut hiçbir bölgesel kalkınma planının yapılmamış olması dikkat çekmektedir.²⁷⁵ Ayrıca ekonomik yatırımlarda kuruluş yeri alternatifleri geliştirme ve bu amaçla bilgi toplamaya yönelik bölge planlaması çalışmalarının I. Plan döneminin sonlarına doğru terkedilerek, II. Plan'dan itibaren kentleşmenin rasyonalize edilmesine yönelik destekleyici ve büyük kent sorunlarını çözmeyi amaçlayan politikalara yönelmesi de oldukça ilginç bir gelişmedir.²⁷⁶

Planlı dönemde, Devletin sunduğu teşvik önlemlerine rağmen, özel sektör, az gelişmiş bölgelere yatırım yapmaya yönlendirilememiştir. Vergi indirimi ve buna ilişkin diğer teşvik edici önlemlerle özel kesimin üretken yatırımlarının geri kalmış yörelere yöneltilmesi, zaman içinde geri kalmış yörelerle ilgili olmaktan çıkarak, genel olarak sanayinin özendirilmesi niteliğini kazanmış, sonuçta özel kesim yatırımları yine gelişmiş bölgeleri seçmiştir.²⁷⁷

Kalkınma planlarında, geri kalmış yörelerin ekonomik yönden kalkındırılmasına yönelik özel ilke ve politikalara ağırlık verilirken, sosyal yönden kalkındırılmalarında aynı ilke ve politikalara yer verilmemiş ve sosyal kalkınma

²⁷⁵ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 133.

²⁷⁶ GÜVENEN, a.g.e., s. 126.

²⁷⁷ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, a.g.e., s. 120.

ihmal edilmiştir. Özellikle eğitim, kültür, sağlık gibi alanlarda geri kalmış bölge şartları dikkate alınarak, özel ilke ve politikalar öngörülmemiştir. Türkiye genelinde uygulanması esas alınan ilke ve politikalarla, bu bölgelerin sosyal kalkınmasının gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür.

Planlı dönemde, ülkenin geri kalmış bölgelerine kimi altyapı hizmetleri ve kamusal hizmetler götürülmüşse de, bu yaklaşımlar, yöre halkının geçimini, gelirini ve istihdamını sağlayacak üretken yatırımlarla ya da ekonomik bir boyutla desteklenmediğinden, bu bölgelerin kalkındırılmaları yeterince gerçekleştirilememiştir. Planlı dönemde bölgesel planlamayı yapacak, eşgüdümü sağlayacak örgütlenme ve kurumlaşma oturtulamamış, denemeden öteye gitmeyen birkaç örnekte ise başarı sağlanamamıştır. Tüm bunların sonucu olarak da bölgesel dölitenin boyutları artmıştır.²⁷⁸

Ancak, böyle bir sonuca varılırken, Cumhuriyet tarihinin en büyük bölgesel kalkınma projesini oluşturan GAP'ın gözardı edilmesi imkânsızdır. Bu projenin, bütünüyle gerçekleştirildiğinde ve bir takım yapısal önlemlerle desteklendiğinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sosyo-ekonomik yapısını tümüyle değiştireceği beklenmektedir.

3.3. GAP ÖRNEĞİ

Bölgelerarası dengesizliği gidermeye yönelik başvurulmuş en önemli yol geri kalmış bölge planları hazırlamaktır. Bu planlarda temel amaç, o bölgede ekonomik kalkınmayı sağlamak, yani daha çok istihdam yaratmak üzere bölgede ekonomik açıdan potansiyeli saptamak, imkânları araştırmak ve bunları projelendirerek yatırımlara dönüştürmektir. Örneğin GAP projesi böyle bir çalışmadır.²⁷⁹

²⁷⁸ Cumhuriyetin 100. Kuruluş Yıldönümüne Doğru Genç Vizyon Arayışları- Sosyal Yapısal Dönüşümler, TÜGİAD, İstanbul, Ekim 1998, s. 61.

²⁷⁹ GÜRPINAR Ergun, Kent ve Çevre Sorunlarına Bir Bakış, Der Yay., İstanbul, 1993, s. 53.

Temel amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir seviyesi ve hayat standardını yükselterek bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkânlarını artırarak sosyal istikrar, ekonomik büyüme gibi milli kalkınma amaçlarına katkıda bulunmak olan GAP, dünyada uygulanmakta olan kalkınma projelerinin en büyüklerinden birisidir.²⁸⁰ Cumhuriyet tarihimizin en büyük yatırım hamlesi olan GAP, Fırat ve Dicle nehirleri ile kollarının yayıldığı Şanlıurfa, Gaziantep, Adıyaman, Batman, Siirt, Şırnak, Diyarbakır, Mardin ve Kilis illerini kapsayan çok sektörlü bir kalkınma projesidir.²⁸¹ 10 milyona yakın insanın yaşadığı, 21. Yüzyılın devasa projesi ve 32 milyar dolar yatırım değeri olan GAP, 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali, 1.7 milyon hektar alanı sulayacak sulama şebekelerinden oluşan büyük bir entegre projedir. Bunun yanında tarımda gelişme, sanayi, kentsel ve kırsal altyapı, haberleşme, eğitim, sağlık, kültür, turizm, sanayi sektörlerini ve toplumun sosyo-ekonomik gelişmesine yönelik yatırım etkinliklerini içermektedir.²⁸² GAP'ın kapladığı alan 75 bin 358 km² olup, bu alan İsrail'in 3,5 katı büyüklüğünde, ayrıca Belçika, Danimarka, Hollanda, İrlanda ve Lüksemburg'dan da büyük olup, Yunanistan'ın yarısına, İngiltere'nin yüzde 30'una, İtalya'nın yüzde 25'ine, Almanya ve Japonya'nın yüzde 20'sine eşittir.²⁸³

GAP'ın amaçları şöyle sıralanabilir:²⁸⁴

- Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir seviyesini ve hayat standardını yükselterek bu bölge ile Türkiye'nin diğer bölgeleri arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak,
- Kırsal alanda verimliliği ve istihdam imkânlarını artırmak,
- Bölge kentlerinin, özellikle büyük kentlerin hizmet kapasitesini geliştirmek,

²⁸⁰ Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Eylül 1996, s. 1.

²⁸¹ MİRAS Fuat, "Doğu'da Kalkınma İçin...", *Ekonomik Forum*, Y:5, S:7, (15 Temmuz 1998), s. 4.

²⁸² GENÇ Ayten, "GAP'ta Uluslararası Fuar Hazırlığı", *Ekonomik Forum*, (Temmuz, 1998), s. 14.

²⁸³ GÜNEŞ Özcan, "GAP Şanlıurfa'nın Kaderini Değiştirdi", *Dünya*, 11 Mart 1998, s. 18.

²⁸⁴ GAP Dergisi, "GAP Master Plan Çalışması", Y:1, S:3, (Sonbahar, 1993), s. 5.

- Bölge kaynaklarının etkin bir biçimde kullanılmasıyla kendi başına bir ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlamak,
- Bölgeyi " Tarıma Dayalı İhracat Bölgesi" haline getirmek,
- İhracat artışının teşviki ve sosyal istikrarın sağlanması gibi milli kalkınma amaçlarına katkıda bulunmak,
- İnsan ile doğa arasında denge kurarak doğal kaynakları tüketmeyen, gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanmasına ve kalkınmasına imkân verecek biçimde bugünün ve geleceğin yaşamını ve kalkınmasını programlamayı yani sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak,²⁸⁵
- Nitelikli işgücü içeriği olabildiğince yüksek yeterli bir nüfus oluşturmak,
- Eğitim ve kültür seviyesi olabildiğince yüksek bir nüfusa ulaşmak,²⁸⁶
- Kırsal nüfusun dışa göç etme eğilimlerini en aza indirmek,²⁸⁷
- Bir yandan, GAP bölgesinin ekonomik kalkınmasında itici bir güç rolü oynayarak; diğer yandan, eğitim/öğretim ve teknolojik gelişme için bir talep yaratıcısı rolünü oynayarak GAP bölgesinin imajını, toplumsal refahını ve halkın motivasyonunu geliştirmek,
- Toprak mülkiyet sistemini iyileştirmek,
- Bölgenin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesini sağlamak.²⁸⁸

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin refah seviyesini değiştirecek ve Türkiye ekonomisine çok önemli katkılar sağlayacak bu dev projeyi, AB ülkeleri ve Güney komşularımız başta olmak üzere pek çok ülke yakından izlemektedir.²⁸⁹ Yabancı basın GAP'ı " Çorak Güneydoğu'yu Ortadoğu'nun şölen sofrasına dönüştürmeyi

²⁸⁵ GAP Dergisi, "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Bölgesel Kalkınma", Y:3, S:7, (Sonbahar, 1995), s. 8.

²⁸⁶ SAYIN, a.g.m., s. 12.

²⁸⁷ GAP Master Plan Nihai Raporu-Yöneticiler İçin Özet, Cilt 1, DPT, Ankara, Haziran 1990, s. 3.

²⁸⁸ ÇATOM(Çok Amaçlı Toplum Merkezleri), T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Eylül 1997, s. 1.

²⁸⁹ Güneydoğu Anadolu Projesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, TOBB, Ankara, 1993, s. 1.

amaçlayan dünyanın en iddialı projelerinden birisi” olarak nitelendirmektedir.²⁹⁰ Amerika’da Global Gıda Politikası Enstitüsü’nün başkanı gıda ekonomisti ve araştırmacı Dennis Avery’e göre, Türkiye bir tarım üretiminin ve fırsatların arifesindedir. Ona göre, Türkiye, tam anlamıyla yeni bir California yaratmaktadır ve gelecek yüzyılda gıda üretiminde en önemli üreticilerden birisi olacaktır ve olmalıdır da.²⁹¹ Time Dergisi’nin 24 Ocak 1994 tarihli sayısında dünyanın en büyük dokuz projesi arasında gösterilen GAP’ın,²⁹² Dünya Bankası’nın sağladığı krediler içerisinde de önemli bir yer tutacağı kaydedilmektedir.²⁹³

Türkiye Cumhuriyeti’nin en büyük projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamındaki illerin cazibesi, projenin katma değer kazandıracak bir safhaya gelmesi ve terör olaylarının da azalması üzerine artmaya başladı ve yerli ve yabancı yatırımcılar birbiri ardına bölgeye ziyaretlerde bulunarak iş fırsatlarını yakalamaya çalışmaktadırlar. Örneğin ABD hükümeti, 1999 yılı başında Ankara’da hizmete soktuğu Hazar Finans Merkezi aracılığıyla bölgeyi yakın takibe aldı. Türkiye, Kafkaslar ve Orta Asya’da belli başlı projelerin geliştirilmesi ve bu geliştirilen projelerde ABD’li firmaların payını artırmayı amaçlayan ofis, bölgedeki iş fırsatlarını yerinde tespit edebilmek amacıyla 20 firmanın katılımıyla bir hafta süren bir gezi düzenledi. Böylelikle ABD, şimdiye kadar bölgeye ilgisinin sadece siyasi amaçlı değil, ekonomik yönlü olduğunu da ortaya koymuş oldu.²⁹⁴

Güneydoğu Anadolu Projesi’nin hayata geçmesiyle birlikte bölgenin talihi değişmiş ve bölge illeri gelişmelerden paylarını almaya başlamıştır. GAP, örneğin Şanlıurfa’daki sosyal hayatı tamamen etkilemiştir. Şanlıurfa, 1992-1998 yılları arasında, yüzde 10’luk büyüme hızıyla tüm illeri geçerek en hızlı büyüyen kent ünvanını da kazanmıştır.²⁹⁵ GAP’ın metropolü olma yolunda dev adımlarla ilerleyen Şanlıurfa, 2000’li yıllara sanayileşmiş bir kent olarak girmeye

²⁹⁰ GAP İdaresi 1997 Yılı Faaliyet Raporu, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1998, s. 207.

²⁹¹ JUDSON David, “The Gap That GAP Would Fill”, *Private View*, Vol:2, No:6, (Autumn, 1998), p. 47.

²⁹² Güneydoğu Anadolu Projesi’nde Son Durum, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Ekim 1997, s. 1.

²⁹³ LEVENTOĞLU Ömer, “Dünya Bankası’ndan Yapısal Reforma Destek”, *Macro Economy*, No:38, (Aralık, 1997), s. 59.

²⁹⁴ DOLU Şükrullah, “Güneydoğu’da Yatırım Dönemi”, *Türkiye*, 26 Ekim 1999, s. 7.

²⁹⁵ Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000, s. 33.

hazırlanmakta; ilde, konuttan otomobile, beyaz eşyadan cep telefonuna, tüketimin her alanında patlamalar yaşanmaktadır. Pamuk üretimindeki artış ise, tekstil sektörünün gelişmesini teşvik etmekte, şimdiden birbiri ardına iplik fabrikaları kurulmaktadır. Gerek yurt içindeki, gerekse yurt dışındaki bir çok firma GAP'ın nimetlerinden faydalanmak için ilde yatırım arayışına girmiştir.²⁹⁶ GAP'la birlikte Şanlıurfa'da meydana gelen önemli sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda kent göç almaya bile başlamıştır.²⁹⁷

Tablo 3.1'de de görüldüğü gibi, Şanlıurfa; Türkiye'de tarımsal üretimde (bitkisel üretim) Konya, İçel, Manisa, Antalya ve İzmir'den sonra yüzde 3.1'lik payla altıncı sırada bulunmaktadır.²⁹⁸

Tablo 3.1: Türkiye'de Tarımsal Üretimde İlk On İl (1996)

İller	Tarımsal Üretimdeki Payı(%)
Konya	4.5
İçel	4.1
Manisa	4.0
Antalya	3.5
İzmir	3.3
Şanlıurfa	3.1
Adana	2.8
Aydın	2.7
Hatay	2.7
Samsun	2.6

Kaynak: KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

²⁹⁶ BUĞDAYCI Ahmet, "Şanlıurfa'daki Büyük Dönüşüm", **Capital**, Y:4, S:6, (Haziran, 1996), ss. 106-107.

²⁹⁷ **Power**, (Ekim, 1998), s. 83.

²⁹⁸ KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin hayata geçmesiyle birlikte bölgenin talihi değişmiş ve buradaki zenginleşmeden turizm de payını almıştır. Bölgede turizm yatırımlarındaki artışın en önemli sebebi olarak inanç turizminden dolayı bölgeye turist çekilmesi ve gelir artışı sağlamak gösterilmektedir.²⁹⁹ Bunu sağlamak için bölgede dört ve beş yıldızlı oteller kurulmuş, ikisi uluslararası, üçü de iç hatlara açık toplam beş havaalanı yapılmış ve bu sayede bölgenin iç ve dış pazarlara çıkabilmesi için önemli avantajlar sağlanmıştır.³⁰⁰

Güneydoğu, 9-10 yıl öncesine kadar, özellikle kültür ve inanç turizmi açısından gözde bir bölgeydi. Ancak özellikle 1989'dan itibaren özellikle güvenlik nedeniyle turizm faaliyetleri sekteye uğramıştır. 1989 yılında bölgeye gelen turist sayısı 55-60 bin civarında iken yılda 20 bine düşmüştür. Günümüzde güvenlik sorununda yaşanan iyileşmenin de etkisiyle Güneydoğu'da "yeniden turizm" adı altında bir hamle başlatılmıştır. Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa havaalanlarına THY haftanın her günü, kimi illerde de günde iki-üç sefer yapmaktadır. Bölgede 61 seyahat acentesi faaliyette bulunmaktadır. Turizm Bakanlığı'ndan 42 işletme belgeli tesis, 3300 yatak kapasitesi ile hizmet vermektedir. 4500 yatak kapasiteli 41 yeni tesis yapımı için de yatırım belgesi alınmıştır. Bunlarla birlikte, Dünya Turizm Örgütü ve Birleşmiş Milletler tarafından desteklenen İpek Yolu projesi güzergahının önemli bir bölümü bölge illerinden geçmektedir.³⁰¹ Bunların tümü, bölgede sadece tarım ve sanayi açısından değil, turizm açısından da ilerleme sağlanacağını göstermektedir.

Toplam yatırım değeri 32 milyar dolar olan GAP, şimdiye kadar yüzde 43'i tamamlanmasına³⁰² ve yörede yaşayanlara doğrudan yansıyacak sulama projelerinin çok azının devreye sokulmasına rağmen, bölge halkının yüzünü güldürmeye ve ekonomiye katkı sağlamaya başlamıştır. Kendisinden övgülerle bahsedilen Güneydoğu Anadolu Projesi amacına ulaştığında, bölge ve bölge insanı üzerinde şu gibi olumlu değişikliklere yol açması beklenmektedir:

²⁹⁹ ORHAN Cihan, *Macro Economy*, No:45, (Temmuz, 1998), s. 64.

³⁰⁰ *Macro Economy*, "Sosyal ve Ekonomik Faktör Olarak GAP Turizmi", No:52, (Şubat, 1999), s. 60.

³⁰¹ Power, "Güneydoğu'da Yeniden Turizm", (Temmuz, 1998), ss. 24-25.

³⁰² ERGENÇ Erdinç, "Cennete Son Çağrı", *Macro Economy*, No:58, (Ağustos, 1999), s. 20.

- Bölge nüfusu 2005 yılında 9 milyonu aşması ve bölge nüfusunun yaklaşık 3,5 milyonuna iş imkânı yaratılması,³⁰³

- Tarım ve enerji üretiminde gerçekleşecek büyük bir artışla bölgenin gelecekte ihracat üssü olması,

- Bölgenin refah seviyesinin 4-4,5 kat artmasıyla bölgenin diğer bölgelerle olan gelişmişlik farkının önemli ölçüde ortadan kalkması,³⁰⁴

- Nüfus hareketlerinin yönünde de bir değişme ile, bölgeden uzak mesafeli göçler yanında Çukurova bölgesine olan göçlerin azalması, bu bölgeden diğer bölgelere önceden göç edenlerin geri dönüş yapabilecek olması, aynı zamanda diğer illerden de bölgenin potansiyelinden faydalanmak üzere bölgeye yeni göçlerin olabilmesi³⁰⁵ (bu da bölgede üretim artışına olumlu bir etkide bulunacaktır),

- Bir zamanlar çatlayan topraklar ve ağaçsız çevre görüntüsüyle akıllarda yer eden bölgede yeşilin hakim olması,

- Türkiye'nin toplam su potansiyelinin yüzde 28'i kontrol altına alacak olması,³⁰⁶

- Yılda 27 milyar kwh'lik elektrik enerjisi üretilmesi,

- Buğday üretiminin yüzde 90, arpa üretiminin yüzde 43, pamuk üretiminin yüzde 600, domates üretiminin yüzde 700, mercimek üretiminin yüzde 250, sebze üretiminin yüzde 160 artması,

- Gayri safi bölgesel hasılanın yılda yüzde 7,7 artması,

- Gayri safi bölgesel hasılanın tarım sektöründe yılda yaklaşık yüzde 5, sanayi sektöründe yüzde 10, hizmetler sektöründe de yüzde 9 artması.

³⁰³ **Kalkınmada Anahtar**, Milli Prodüktivite Merkezi, Y:10, S:119, (Kasım, 1999), s. 11.

³⁰⁴ **Dünya**, "GAP İhracat Üssü Olacak", 16 Ocak 1998, s. 10.

³⁰⁵ **BULUTAY, a.g.e.**, s. 66.

³⁰⁶ **DOĞAN Noyan**, "Kaynak Yetersizliği GAP'ı Frenliyor", **Dünya**, 3 Nisan 1998, s. 17.

Güneydoğu Anadolu Projesi'ni engelleyebilecek veya geciktirebilecek faktörler ise şunlardır:³⁰⁷

1. İtalya'da Mezzogiorno'dan da örnek verilebileceği gibi, bu projelerin maliyetini karşılamada kamu kaynakları yeterli olamamaktadır.
2. Bölgedeki terör ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemektedir.
3. Sulama projelerinde inanılması ve açıklanması güç ertelemeler olmaktadır. TOBB'nin araştırması, enerji üretim projelerinin yüzde 90 oranında tamamlandığını, sulama oranının ise sadece yüzde 10 oranında tamamlandığını göstermektedir.
4. Bölgeye altyapının ulaştırılması için gerekli olan otoyol ve demiryolları henüz yapılmamıştır. Havaalanı imkânları da yeterli değildir.
5. Yatırımlar için parasal teşvikler istikrarsız ve etkisizdir. Parasal teşviklerin ödenmesindeki gecikmeler, bölgeye yatırım yapacak olan girişimciler üzerinde olumsuz etkiler doğurmaktadır. Türk Kalkınma Bankası tarafından yapılan dönem sonu analizi, işletme sermayesinin olmayışından dolayı kapanan fabrikaların sayısının 280 olduğunu göstermiştir.
6. Japonlar tarafından hazırlanan GAP Master Planı, girdi-çıktı hesaplarından kaynaklanan hatalarla doludur ve bununla beraber, sadece tarımsal ağırlıklı ele alınmış olup faaliyet alanı ve vizyonu açısından sınırlıdır.
7. Körfez Savaşı, bölge ihracatında ve hizmet sektörünün gelişmesinde ters etki yaratmıştır.

Tüm eksikliklerine rağmen GAP, gerçekten de bölge tarımında verimliliği artırmıştır. Nitekim, ürün çeşitliliği ve verimi açısından diğer bölgelerimizden bir farkı kalmayan yörede, vaktiyle mevsimlik işçi olarak, örneğin Çukurova'ya akan insanlar, şimdi kendi bölgesinde çalışmakta hatta diğer bölgelerden mevsimlik işçi getirmenin yolları aranmaktadır. Bunların tümü, bölgede muazzam bir değişimin

³⁰⁷ MORTAN Kenan, "GAP", *Private View*, Vol:2, No:6, (Autumn, 1998), ss. 42-44.

yaşanmakta olduğunu göstermektedir. Bu demek değildir ki, GAP beraberinde hiç bir sorun getirmiyor, veya getirmeyecek. Yakın zamana kadar üzerinde ot bitmeyen topraklar bugün birer ürün deposu haline gelince toprak zengini olanlar da büyük kazançlar sağlamaya başlamıştır.³⁰⁸ Halkın önemli bir bölümünü oluşturan topraksız köylü, Güneydoğu Anadolu Projesi'nden, üretici değil, tüketici ve işçi olduğu için, ancak az bir oranda faydalanabilmektedir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin amacına ulaştırılabilmesi için, öncelikle, toprak reformunun yapılması gerekmektedir. Bununla beraber, barajlar, tüneller vb. gibi fiziki yatırımların yanında, insan unsuru üzerinde de durulmalıdır.³⁰⁹ Baraj tek başına hiç bir şey ifade etmez. İnsan kaynaklarına da yatırım yapılması gerekir ki, gerçek bir gelişme ve değişimden bahsedilebilsin. Aksi takdirde ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler arasındaki dengesizlik toplumun yapısında önlenmesi güç bazı tahribatlara yol açabilir.

³⁰⁸ **Ekonomik Trend**, “Toprak Reformu İstekleri”, Y:7, S:23, (31 Mayıs-6 Haziran, 1998), ss. 14,16.

³⁰⁹ ÖZER, a.g.e., s. 259.

3.4. BÖLGELERİN KİŞİ BAŞINA GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILALARI İLE KAMU YATIRIM HARCAMALARI, ÖZEL SEKTÖR YATIRIM TEŞVİKLERİ VE NÜFUS MİKTARLARI ARASINDAKİ KORELASYON (1991-1997 YILLARI)

Türkiye’de, son yıllarda, bölgelerarasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılabilmesi için, hem devlet tarafından az gelişmiş bölgelerimize yapılan kamu yatırımları artırılmakta, hem de özel sektörün bu bölgelere yatırım yapabilmesi için, oldukça cazip yatırım teşvikleri verilmektedir. Buna rağmen, Türkiye’nin Doğusu ile Batısı arasındaki gelişmişlik farklılıkları bir türlü azaltılamamakta, aksine gelişmişlik farklılığı artmaktadır. Kamu harcamaları ve özel sektör yatırım teşvikleri, söz konusu bölgelerimizin kişi başına gayri safi yurt içi hasıllarının artmasına yönelik önemli bir etki sağlayamamıştır. Bölgelerimize yapılan kamu yatırım harcamaları, özel sektör yatırım teşvikleri ve bölgelerimizin nüfus miktarlarının KBGSYİH’ları üzerindeki etkisi, korelasyon analizi ile saptanmaya çalışılmıştır.³¹⁰

KBGSYİH= Bölgelerin kişi başına gayri safi yurt içi hasılları

(1987 Yılı Fiyatlarıyla TL)

KYH= Bölgelere yapılan kamu yatırım harcamaları³¹¹

(1987 Yılı Fiyatlarıyla TL)

ÖT= Bölgelere verilen özel sektör yatırım teşvikleri³¹²

(1987 Yılı Fiyatlarıyla TL)

N= Bölgelerin nüfus miktarları

³¹⁰ Korelasyon Katsayıları Hesaplanırken Microsoft Excel Programından Yararlanılmıştır.

³¹¹ İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, s. 23’deki Cari Fiyatlarla Verilmiş Rakamlar, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak 1987 Yılı Fiyatlarına Çevrilmiştir.

Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100)

1991: 425,7 ; 1992: 661,4 ; 1993: 1698,0 1994: 3746,9 1995: 7064,7 1996: 12337,4 1997: 22336,6

³¹² İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, s. 48’deki Cari Fiyatlarla Verilmiş Rakamlar, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak 1987 Yılı Fiyatlarına Çevrilmiştir.

3.4.1. Doğu Anadolu Bölgesi

Tablo 3.2: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

Doğu Anadolu	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	601.715	278.345.000.000	393.163.000.000	5.386.421
1992	626.713	298.772.000.000	125.918.000.000	5.423.846
1993	648.386	231.009.000.000	190.926.000.000	5.461.531
1994	643.754	124.868.000.000	247.884.000.000	5.499.478
1995	630.947	184.783.000.000	940.713.000.000	5.537.689
1996	647.481	190.490.000.000	356.119.000.000	5.576.164
1997	660.216	228.360.000.000	276.989.000.000	5.614.907

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,48
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,22
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,80

1991-1997 yılları arasında; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $-0,48$ olup, iki değişken arasında negatif ve orta kuvvete yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında kamu yatırım harcamalarının kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya ters yönde bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $-0,22$ olup, iki değişken arasında negatif ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin, tıpkı kamu yatırım harcamalarında olduğu gibi, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde ters yönde bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Nüfus artışı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $0,80$ olup, iki değişken arasında aynı yönde ve kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen artışların kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla artışıdaki etkisinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfus artış hızının düşük bir seviyede olmasının (bölgenin göç vermesi nedeniyle) etkisi olduğu söylenebilir.

3.4.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Tablo 3.3: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

G.Doğu Anadolu	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	914.658	332.321.000.000	1.115.150.000.000	5.287.599
1992	918.768	302.540.000.000	175.015.000.000	5.419.344
1993	953.969	146.173.000.000	723.517.000.000	5.554.371
1994	853.544	95.074.167.979	340.322.000.000	5.692.763
1995	860.889	124.623.000.000	4.458.980.000.000	5.834.603
1996	888.899	167.623.000.000	1.602.720.000.000	5.979.977
1997	986.350	188.793.000.000	1.054.180.000.000	6.128.973

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,33
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,38
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,11

1991-1997 yılları arasında; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,33 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında kamu yatırım harcamalarının kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde bir miktar etkili olduğunu göstermektedir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı -0,38 olup, iki değişken arasında negatif ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuç, söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılayı artıracağına azalttığını göstermektedir. Bunun da, tüm teşvik önlemlerine rağmen, bölgesel düâalitenin boyutlarının gittikçe arttığının önemli bir kanıtı olduğu söylenebilir.

Nüfus artışı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,11 olup, iki değişken arasında aynı yönde fakat zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen yüksek seviyede artışların, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde pek etkisi olmadığını gösterir. Bunun da, bu bölgemizin, nüfus artış hızının yüksek bir seviyede olmasından (bölgenin GAP ile birlikte göç almaya başlaması nedeniyle) kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

3.4.3. Karadeniz Bölgesi

Tablo 3.4: Karadeniz Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

Karadeniz	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	1.004.797	296.994.000.000	480.042.000.000	8.089.965
1992	1.077.467	326.058.000.000	552.374.000.000	8.048.436
1993	1.097.752	150.955.000.000	1.009.210.000.000	8.007.120
1994	1.063.647	88.927.860.365	360.024.000.000	7.966.016
1995	1.110.456	97.213.894.433	841.072.000.000	7.925.123
1996	1.213.393	193.122.000.000	668.159.000.000	7.884.440
1997	1.294.737	232.540.000.000	552.472.000.000	7.843.966

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,05
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,14
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,90

1991-1997 yılları arasında; Karadeniz Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $-0,05$ olup, iki değişken arasında negatif ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında kamu yatırım harcamalarının kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde ters yönde etkisi olduğunu gösterir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $0,14$ olup, iki değişken arasında aynı yönde ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde az da olsa bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Nüfus miktarı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $-0,90$ olup, iki değişken arasında negatif ve kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen azalışların, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir.

3.4.4. Akdeniz Bölgesi

Tablo 3.5: Akdeniz Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

Akdeniz	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (TL)
1991	1.401.432	275.878.000.000	1.047.540.000.000	7.161.889
1992	1.453.896	486.327.000.000	638.766.000.000	7.299.899
1993	1.554.760	159.542.000.000	1.656.610.000.000	7.440.568
1994	1.452.261	136.643.000.000	436.668.000.000	7.583.948
1995	1.518.992	100.775.000.000	5.048.970.000.000	7.730.091
1996	1.554.081	163.537.000.000	1.952.670.000.000	7.879.049
1997	1.706.976	212.248.000.000	1.917.930.000.000	8.058.311

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,30
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,29
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,84

1991-1997 yılları arasında; Akdeniz Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı -0,30 olup, iki değişken arasında negatif ve zayıf denilebilecek bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında kamu yatırım harcamalarının kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,29 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılda bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Nüfus miktarı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,84 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve kuvvetli bir ilişki vardır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen artışların, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir.

3.4.5. İç Anadolu Bölgesi

Tablo 3.6: İç Anadolu Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

İç Anadolu	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	1.389.555	581.129.000.000	1.569.340.000.000	10.012.296
1992	1.424.737	648.080.000.000	1.047.940.000.000	10.104.857
1993	1.505.712	361.972.000.000	2.571.870.000.000	10.198.274
1994	1.427.576	330.019.000.000	554.903.000.000	10.292.554
1995	1.491.057	302.230.000.000	3.369.220.000.000	10.387.706
1996	1.549.648	431.692.000.000	2.000.180.000.000	10.483.738
1997	1.639.513	526.079.000.000	2.006.380.000.000	10.580.657

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,14
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,42
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,88

1991-1997 yılları arasında; İç Anadolu Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $-0,14$ olup, iki değişken arasında negatif ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Burada, söz konusu yıllar arasında kamu yatırım harcamaları, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla düzeyinin artmasında etkili olmamış, aksi yönde etki göstermiştir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $0,42$ olup, iki değişken arasında aynı yönde ve orta kuvvete yakın sayılabilecek bir ilişki bulunmaktadır. Bu da, söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Nüfus miktarı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı $0,88$ olup, iki değişken arasında aynı yönde ve kuvvetli bir ilişki vardır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen artışların, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir.

3.4.6. Ege Bölgesi

Tablo 3.7: Ege Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

Ege	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	1.771.806	647.609.000.000	966.094.000.000	7.717.482
1992	1.856.538	793.908.000.000	742.167.000.000	7.835.326
1993	1.987.366	331.304.000.000	1.237.100.000.000	7.954.964
1994	1.918.373	164.043.000.000	675.540.000.000	8.076.434
1995	2.006.804	147.599.000.000	4.044.200.000.000	8.199.759
1996	2.103.466	192.409.000.000	1.850.670.000.000	8.324.967
1997	2.246.740	258.222.000.000	2.185.680.000.000	8.452.087

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= -0,63
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,48
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,94

1991-1997 yılları arasında; Ege Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı -0,63 olup, iki değişken arasında negatif ve orta kuvvette bir ilişki bulunmaktadır. Özel sektör yatırım teşvikleri ile kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısının 0,48 olduğu düşünüldüğünde, özel sektörün bu bölgede daha etkili olduğu söylenebilir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,48 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve orta kuvvette sayılabilecek bir ilişki bulunmaktadır. Söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşvikleri, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılanın artmasında etkili bir rol oynamıştır.

Nüfus miktarı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,94 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve çok kuvvetli bir ilişki vardır. Bu da, söz konusu yıllar arasında nüfusta meydana gelen artışların (özellikle Doğudan Batıya olan nitelikli işgücü göçünün de etkisiyle), kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde önemli bir etkisi olduğunu gösterir.

3.4.7. Marmara Bölgesi

Tablo 3.8: Marmara Bölgesi'nin Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Bölgeye Yapılan Kamu Yatırım Harcamaları, Verilen Özel Sektör Yatırım Teşvikleri ve Bölge Nüfusu (1991-1997)

Marmara	KBGSYİH (TL)	KYH (TL)	ÖT (TL)	N (kişi)
1991	2.237.249	689.084.000.000	2.783.630.000.000	13.678.535
1992	2.309.062	585.774.000.000	4.281.500.000.000	14.067.791
1993	2.455.326	468.643.000.000	6.497.160.000.000	14.468.125
1994	2.169.458	346.864.000.000	2.640.770.000.000	14.879.851
1995	2.325.991	405.687.000.000	13.484.400.000.000	15.303.294
1996	2.457.502	493.510.000.000	8.426.430.000.000	15.738.787
1997	2.684.291	542.595.000.000	6.536.290.000.000	16.186.673

Kaynak: İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999, s. 5., KYH ve ÖT Rakamları Aynı Eserin 23. ve 48. Sayfalarındaki Cari Fiyat Rakamlarından, Toptan Eşya Fiyatları İndeks Sayıları (1987=100) Kullanılarak Tarafımızca Elde Edilmiştir.

- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Kamu Yatırım Harcamaları Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,12
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Özel Sektör Yatırım Teşvikleri Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,32
- Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ile Nüfus Miktarı Arasındaki Korelasyon Katsayısı= 0,68

1991-1997 yılları arasında; Marmara Bölgesi'nde, kamu yatırım harcamaları ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,12 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Söz konusu yıllar arasında bölgeye yapılan kamu yatırım harcamalarının, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla seviyesinin artması üzerinde az da olsa etkili olduğu söylenebilir.

Özel sektör yatırım teşvikleriyle kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,32 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve zayıf sayılabilecek bir ilişki bulunmaktadır. Söz konusu yıllar arasında özel sektör yatırım teşviklerinin kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla seviyesinin artması üzerinde etkili olduğu söylenebilir.

Nüfus miktarı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla arasındaki korelasyon katsayısı 0,68 olup, iki değişken arasında aynı yönde ve orta kuvvette bir ilişki vardır. Söz konusu yıllar arasında, nüfusta meydana gelen artışların (özellikle Doğudan Batıya olan nitelikli işgücü göçünün de etkisiyle), kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya artış yönünde bir etkisi olduğu söylenebilir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Ülkemizde Doğu ve Batı arasındaki gelişmişlik farklılıkları gün geçtikçe azalacak yerde artmakta ve bu durum az gelişmiş bölgelerimiz olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki problemleri artırmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin de hemen hepsinde, bazı bölgeler diğerlerinden önce gelişmiştir. Fakat, uygulanan politikalarla gelişmiş bölgeler ile geri kalmış bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı azaltılmıştır. Ülkemizde, özellikle Planlı Kalkınma ile birlikte bölgesel düalliteyi önlemeye yönelik politikalar uygulanmış, fakat bölgelerarasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıkları azaltılamamıştır. Kalkınma planlarında kaynakların ülke çapında eşit olarak dağıtılmasını öngören dengeli kalkınma modelinin uygulanmaya çalışılması, zaten yetersiz olan kaynakların etkin bir biçimde değerlendirilememesine yol açmıştır. Bir de buna geri kalmış yörelerin yeterli teşvik politikalarıyla desteklenememiş olması da eklendiğinde, Türkiye'de en gelişmiş bölge ile geri kalmış bölge arasındaki gelişmişlik farkının yaklaşık 10 kat olması kaçınılmaz olmuştur.

Sınırlı kaynakları her alana aynı ölçüde dağıtmak bir fayda sağlayamaz. Bu nedenle dengeli kalkınma modelinden vazgeçilmeli, dengesiz kalkınma modeli seçilip, kalkınma kutupları ve sürükleyici birimler oluşturulmalı; kalkınma, önsel ve gerisel bağıllık katsayıları yüksek sektörler seçilerek sağlanmaya çalışılmalıdır. Bunun için bölgelerin kaynak, potansiyel ve imkânlarına göre karşılaştırmalı üstünlükleri olan sektörler üzerinde ağırlıkla durulmalıdır.

ÖRNEK MODEL

Amaç: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gelişmişlik düzeyinin yükseltilip, Türkiye ortalamasına getirilmesi.

Model: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa'nın cazibe merkezi seçilerek, kalkınmanın bu ilde başlayıp diğer illere yayılması (Dengesiz Kalkınma Modeli).

Sürükleyici Birim (Öncü Sektör): Tarıma Dayalı Sanayi (Örneğin Pamuk-Tekstil)

GAP'ın uygulanmasıyla, 2010 yılına kadar uzanan süreçte gelişmesi beklenen en önemli sektörler GAP İdaresi tarafından tarım ve imalat sanayi olarak gösterilmiştir. Buna göre tarım, tarımsal sanayiye girdi sağlayacak bir yapıya dönüşürken, tarıma dayalı sanayilerden özellikle pamuğa dayalı sanayilerin hızla gelişeceği tespit edilmiştir. O halde, pamuğa dayalı bir sanayileşmeyi baz alacak bir kalkınma modeli üzerinde durmak, yöre kalkınması açısından faydalı olabilecektir.

Pamuk, tekstil sanayi için önemli bir girdidir. Bununla birlikte, önsel ve gerisel bağıllığı (başka bir sektörün çıktısını başka bir sektöre girdi olarak sağlama) yüksek (tarımsal çıktı-sınai girdi) bir üründür. İlde, pamuk üretiminde uzmanlaşmanın sağlanmasıyla; çırçır, dokuma, boya, örgü, konfeksiyon sanayi dalları da uyarılabilir, bu sayede tekstil odaklı bir sanayileşme sağlanabilecektir.

Şanlıurfa'da üretilen pamuğun kalitesinin diğer yörelerde üretilen pamuğa göre daha üst düzeyde olduğu bilinmektedir (TOBB Şanlıurfa 1999 İl Raporu). Uzmanlaşılacak üründe kalite önemli bir faktördür.

Özellikle Batı illeri ile kıyaslandığında, bu yörede tekstil sanayi için gerekli işgücü maliyeti daha düşük olabilecektir. Hammaddeye yakınlığın bir işletmenin kuruluş yeri açısından ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde, bu yörede kurulacak olan tekstil sanayi için üretim ve taşıma maliyetleri düşük olabilecektir.

Şanlıurfa'nın Cazibe Merkezi Olmasındaki Faktörler:

- Büyüme Oranı (Örneğin DİE Ocak 2000 verilerine göre, 1992-1998 yılları arasında gayri safi yurt içi hasıla büyüme hızı ortalama yüzde 10'dur).
- Tarımda Türkiye'nin en önemli birkaç ilinden birisi olması,
- Bölgesel gelişme isteği (GAP'ın önemli bir ayağı olması),
- İklimi,
- Ücret düzeyi,
- Organize sanayi bölgelerinin tamamlanıyor olması,
- Yabancı sermayeli kuruluşlar açısından gözde bir yerleşim birimi haline gelmesi (Altınyıldız, Benetton gibi bir çok firmayla ortak yatırım bağlantılarının yapılıyor olması)
- İşgücünün, sermayenin, hammaddenin, enerjinin, ülke bazında teknolojinin bulunabilirliği,
- Ulaşım ve iletişim altyapısının varlığı.

Şanlıurfa'nın cazibe merkezi olarak düşünülmesiyle, yörede tarıma dayalı sanayiye baz alarak oluşturulacak kalkınma modeli, Amerika'da Tennessee odaklı, tarıma dayalı sanayileşme modeline benzemektedir. Çalışmanın ilk bölümlerinde de değinildiği gibi, Tennessee'de, özellikle tarım sektörünün ormancılık kesimi üzerinde durulmuş, ormancılığa dayalı sanayileşme sağlanmıştır. Ayrıca, İtalya'da da bölgesel kalkınma, kalkınma kutuplarının oluşturulmasıyla sağlanmıştır. Şanlıurfa'da, pamuk üretiminde yoğunlaşılması ile; sanayi üretimi (pamuğu girdi olarak kabul edecek sanayiler) artabilecektir. Bu sayede;

- Tarım kesimindeki açık ve gizli işsizlik ortadan kaldırılabilir.

-Yüksek öğrenim görmek amacıyla yöreden göç edenler ve bu yörede çalışma fırsatı bulamayıp başka yörelere giden yöre kökenli insanların, sanayileşmenin başlamasıyla birlikte buralara dönmesi ve buralarda çalışması sağlanabilecektir. Bu durumda, niteliksiz işgücü sıkıntısı olmayan yörenin nitelikli işgücü açığı da karşılanabilecektir.

- Yörenin daha rantabl olmasıyla birlikte, bölge kökenli işadamları da bu yörede yatırım yapmanın kârlılığını anlayıp, yeni yatırımlarını Batıdan Doğuya yöneltebilecektir.

Batıda negatif dışsal ekonomilerin varlığı (çevre kirlenmesi, üretim maliyetlerinin artması), vergi oranlarının oransal olarak yüksek olduğu düşünüldüğünde; yatırım teşviklerinden yararlanılmasıyla, yatırımın daha kârlı hale dönüştürülerek, Türkiye ve Dünya pazarına yönelik bir sanayi haline gelmesi sağlanabilir. Bununla birlikte, öncelikle Ortadoğu ülkelerine, Afrika ülkelerine, Türki Cumhuriyetlere olan tekstil ürünleri ihracatı artabilecektir. Şanlıurfa'da tarım ve sanayinin gelişmesi, sosyo-ekonomik gelişmeyi de beraberinde getirecektir. Nitelikli işgücü talebinin artması ile, yörede eğitim düzeyi çitası yükselecek, bilgisayar ve yabancı dil eğitimi veren kursların da sayıları artabilecektir. Yörenin kalkınma kutbu olarak seçilmesiyle, yapılan yatırımlar ve girdilere yapılacak harcamalar sonucu yörede satın alma gücü yükselebilecektir.

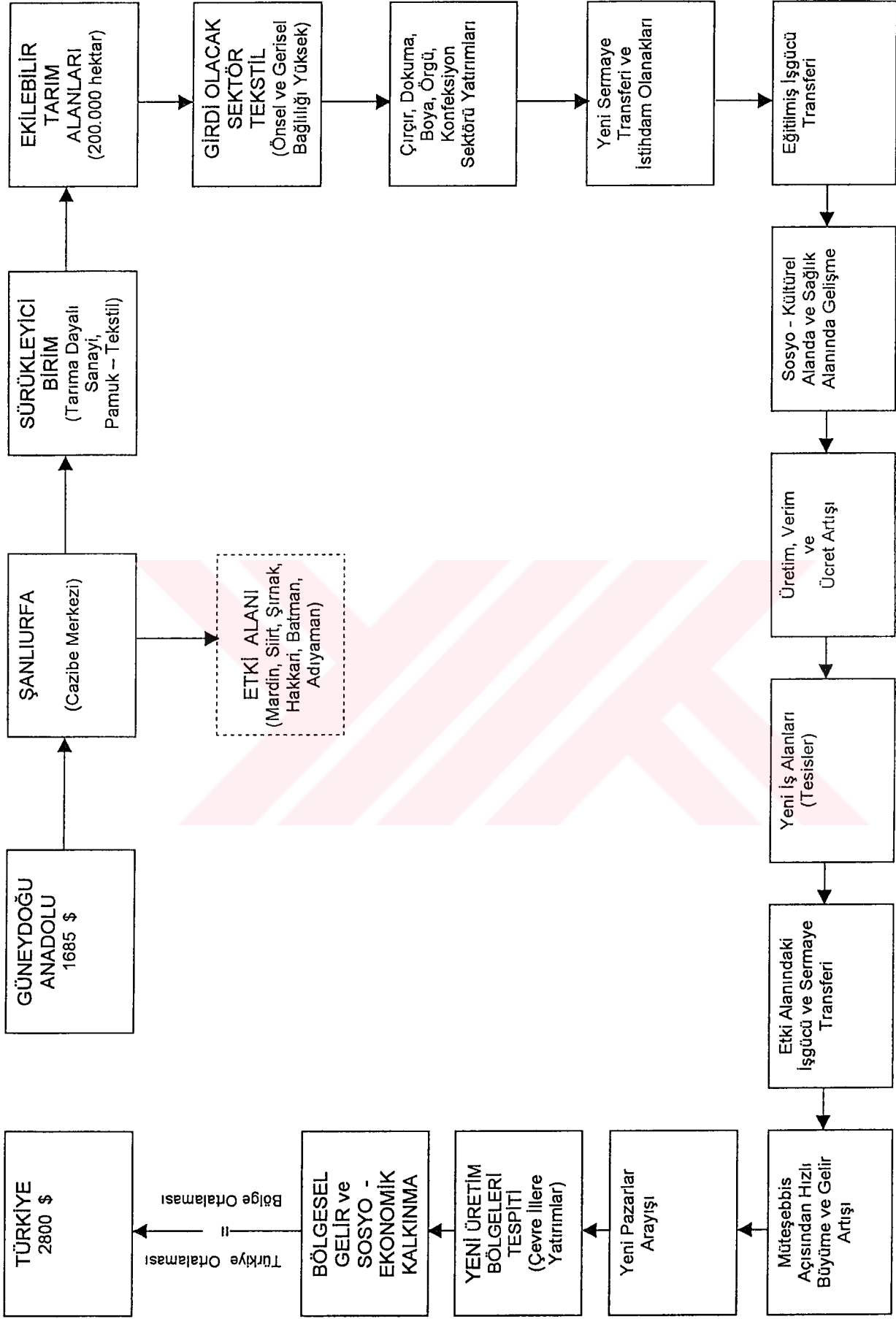
Şanlıurfa'da ortaya çıkacak gelişme, durgun suya atılan bir taşın etkisi gibi çevre illeri de (Adıyaman, Siirt, Mardin, Şırnak, Hakkari, Batman) uyuracak, çevre iller de bu gelişmeden payını alabilecektir. Kalkınma kutbu haline gelen yöre, diğer yörelerin üretimleri için gerekli girdileri sağlayacak, yeni iş alanları istihdam yaratacak, artan talep karşısında bu yörelerde sanayileşme faaliyetleri harekete geçirilebilecektir. Bu sayede, bu yörelerdeki açık ve gizli işsizler de üretime kanallı edilebilecektir.

Kutuplaşmış bölgede satın alma gücünün artması, aynı zamanda çevre yörelerde üretilen mal ve hizmet talebinin artmasına yol açabilecek, böylece,

Türkiye ortalamasına göre daha geri olan bölgenin sosyo-ekonomik gelişmişliği yükselerek, bölgesel dengesizlik hızla azalarak ortadan kaldırılabilir.

TEKSTİL ODAKLI ŞANLIURFA KALKINMA KUTUBU MODELİ

KAYNAKÇA

- AÇMA Bülent, **Sanayileşme Perspektifinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Projesi**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1991.
- **Gelişmiş Ülkelerin Az Gelişmiş Bölgelerini Geliştirmeyi Amaçlayan Politikaların İncelenmesi ve GAP Örneği**, İTO Yay.No:1991-7, İstanbul, 1991.
- 1961 Anayasası**, Madde 129.
- AKGÜR Zeynep Gökçe, **Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik**, T.C.Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997.
- Akşam**, 20 Şubat 1999.
- ALKANER Hami, “Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir”, **Dünya**, 4 Ocak 1998.
- Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994**, DPT, Ankara, 1989.
- ATALAY İbrahim, **Türkiye Coğrafyası**, Yeniçağ Yay., Ankara, 1991.
- ATEŞ M.Rauf, “76 İlin Ekonomik Nabızı”, **Capital**, Y:5, S:2, (Şubat, 1997).
- BARKAN Ömer Lütfi, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, **Toplu Eserler 1**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980.
- BAŞKAYA Fikret, **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994.
- BAŞOL Koray, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.
- **Demografi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989**, DPT, Ankara, 1985.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963-1967, DPT, Ankara, 1962.

BORATAV Korkut-Türkcan Ergun, Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994.

BUĞDAYCI Ahmet, “Şanlıurfa’daki Büyük Dönüşüm”, **Capital**, Y:4, S:6, (Haziran, 1996).

BULUTAY Tuncer, **T.C.Başbakanlık DİE Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi-Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam**, Ankara, 1996.

BULUTAY Tuncer-TİMUR Serim-ERSEL Hasan, **Türkiye’de Gelir Dağılımı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1971.

CASE Karl E.-FAIR Ray C., **Principles of Economics**, Prentice-Hall International, INC., New Jersey, 1996.

CİLLOV Haluk, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri “Nüfus Artışının İktisadi Gelişme ile Münasebeti”**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1971.

CİN Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1992.

Cumhuriyetin 100. Kuruluş Yıldönümüne Doğru Genç Vizyon Arayışları-Sosyal Yapısal Dönüşümler, TÜGİAD, İstanbul, Ekim 1998.

ÇATOM (Çok Amaçlı Toplum Merkezleri), T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Eylül 1997.

DAĞ Rıfat, **Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995.

DEMİRALP Selçuk, **“Tarımın En Büyük Sorunu Yapısal Bozukluklar”**, **Başak Ekonomi**, Y:22, S:101, (Eylül-Ekim, 1998).

DE SERPA Alan C., **Microeconomic Theory-Issues And Application**, Allyn And Bacon Inc., United States of America, 1998.

DİNÇ M.Şefik, "Güneydoğu'da Özel Sektör Devleti Solladı", **Macro Economy**, N:38, (Aralık, 1997).

DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998.

DOĞAN D.Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, Ülke Yay., İstanbul, 1994.

DOĞAN Noyan, "Kaynak Yetersizliği GAP'ı Frenliyor", **Dünya**, 3 Nisan 1999.

DOĞRU Halime, **XVIII.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yay., No:872, Eskişehir, 1995.

Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu- Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, TOBB, Ankara, 1995.

DOLU Şükrullah, "Güneydoğu'da Yatırım Dönemi", **Türkiye**, 26 Ekim 1999.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983, DPT, Ankara, 1978.

DURAN Mustafa, "Türkiye'de KÖY Uygulamasına İlişkin Bir Değerlendirme", **Dünya**, 28 Nisan 1999.

DÜĞER İsmail Hakkı, **İktisada Giriş**, Emre Ltd.Şti, Kütahya, 1998.

Dünya, "Katrilyonluk Yatırıma Teşvik", 17 Mart 1998.

..... "GAP İhracat Üssü Olacak", 16 Ocak 1998.

EKER Aytaç-ALTAY Asuman-SAKAL Mustafa, **Maliye Politikası**, Takav Yay., Ankara, 1994.

Ekonomik Forum, "Diyarbakır'dan Rapor; Güneydoğu'da Sorunlar ve Çözümler", Y:5, S:5, (15 Mayıs, 1998).

Ekonomik Rapor, İTO, İstanbul, 1999.

Ekonomik Trend, "Toprak Reformu İstekleri", Y:7, S:23, (31 Mayıs-6 Haziran, 1998).

..... Y:7, S:23, (31 Mayıs-6 Haziran, 1998).

Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, DPT, Ankara, 1998.

ENSARİ Sıddık, "Son 20 Yılda Gelir Dağılımı", **Ekonomik Forum**, Y:4, S:4, (15 Nisan, 1997).

ERGENÇ Erdiñ, "Cennete Son Çağrı", **Macro Economy**, No:58, (Ağustos, 1999).

ERKAL MUSTAFA, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, Boğaziçi Yay.No:56, İstanbul, 1982.

..... **Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, Şamil Yay., İstanbul, 1978.

ERKAN Hüsnü, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İzmir, 1994.

..... **Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme-Teorik ve Uygulamalı Bir Yaklaşım-**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1987.

ERKÖK Nebahat, "Yatırımcıya Yeni Bir Umut", **Ekonomik Trend**, Y:6, S:9, (22-28 Şubat, 1998).

ERONAT İlhan, **Planlı Dönemde Türk Sanayii (Teşvik, Gelişmeler ve Temel Sorunlar)**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay.No:62, Ankara, 1973.

FAULKNER Harold Underwood, **American Economic History**, Harper & Row Publisher, New York, Evarston and London, 1960.

GAP Dergisi, "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Bölgesel Kalkınma", Y:3, S:7, (Sonbahar, 1995).

..... "GAP Master Plan Çalışması", Y:1, S:3, (Sonbahar, 1993).

GAP İdaresi 1997 Yılı Faaliyet Raporu, T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1998.

GAP Master Plan Nihai Raporu-Yöneticiler İçin Özet,Cilt 1, DPT, Ankara, Haziran 1990.

GENÇ Ayten, "GAP'ta Uluslararası Fuar Hazırlığı", **Ekonomik Forum**, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998).

GÜNDÜZ Ali Yılmaz, "Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar", **Banka ve Ekonomik Yorumlar**, S:6, (Haziran, 1990).

GÜNEŞ Özcan, "GAP Şanlıurfa'nın Kaderini Değiştirdi", **Dünya**, 11 Mart 1998.

Güneydoğu Anadolu Projesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, TOBB, Ankara, 1993.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum, T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Eylül 1996.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum, T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Ekim 1997.

GÜRAN Nevzat-TÜRK İsmail, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1995.

GÜRPINAR Ergun, **Kent ve Çevre Sorunlarına Bir Bakış**, Der Yay., İstanbul, 1993.

GÜVENEN Orhan, "GAP'ın Yanına DAP", **Ekonomik Forum**, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998).

Haber Bülteni, DİE, Ankara, 30.08.1996.

HIGGINS Benjamin, **Economic Development-Problems,Principles&Policies**, W.W.Norton & Company. Inc., New York, 1959.

Human Development Report 1996, Turkey, TESEV-UNDP, Ankara, 1996.

INGHAM Barbara, Economics and Development, Mc Graw-Hill Book Company Europe, England, 1995.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972, DPT, Ankara, 1967.

İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, DPT, Ankara, Şubat 1999.

İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması(1996), DPT, Ankara, 1996.

İmalat Sanayiinde İşletmeler Profili, KOSGEB, Ankara, 1997.

JUDSON David, "The Gap That GAP Would Fill", Private View, Vol:2, No:6, (Autumn, 1998).

Kalkınmada Anahtar, Milli Prodüktivite Merkezi, Y:10, S:119, (Kasım, 1998).

Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model, T.O.B.B., Ankara, 1989.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere Yatırımları Teşvik Mevzuatı, DPT, Ankara, 1987.

Kalkınma Planı (1963-1967) Birinci Beş Yıl 1966 Yılı Programı, DPT, Ankara, 1966.

Kalkınma Planı (1968-1972) İkinci Beş Yıl 1972 Programı, DPT, Ankara, 1972.

KARAKOYUNLU Erdoğan, "Türkiye'de Yatırımlara Tanınan Teşvikler ve Etkinliği", Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği, İstanbul, 1985.

KARLUK Rıdvan, Türkiye Ekonomisi, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1997.

..... Gümrük Birliği Dönemecinde Türkiye, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1997.

KELEŞ Ruşen, Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi Yay.No:13, Ankara, 1993.

KENDİR E.Tuğrul, **DİE**, Ankara, 12.4.2000.

KIŞLALI Murat, "Gelir Dağılımında En Son Fotoğraf", **Capital**, Y:7, S:2, (Şubat, 1999).

KİNDLEBERGER Charles P., HERRICK Bruce, **Economic Development**, International Student Edition, Tosho Printing Co., Ltd.Tokyo, Japan, 1977.

KUYUCUKLU Nazif, **Üretim Güçleri ve Üretimin Dağılışı**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1977.

..... **Türkiye İktisadı**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1993.

LEVENTOĞLU Ömer, "Dünya Bankası'ndan Yapısal Reforma Destek", **Macro Economy**, No:38, (Aralık, 1997).

LOBLEY Derek, **Ekonomi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1995.

Macro Economy, "Sosyal ve Ekonomik Faktör Olarak GAP Turizmi", No:52, (Şubat, 1999).

MİRAS Fuat, "Doğu'da Kalkınma İçin...", **Ekonomik Forum**, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998).

MORTAN Kenan, "GAP", **Private View**, Vol:2, No:6, (Autumn, 1998).

ORAL Erol, "DAP İçin Kamu-Özel Yerel İşbirliği", **Ekonomik Forum**, Y:5, S:7, (15 Temmuz, 1998).

ORHAN Cihan, **Macro Economy**, No:45, (Temmuz, 1998).

ÖZER Ahmet, **Modernleşme ve Güneydoğu**, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998.

ÖZGÜVEN Ali, **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988.

ÖZYÜREK Mustafa, "Özel Duruma Siyasi Rotüş", **Milliyet**, 10 Kasım 1998.

PAMUK Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994.

- **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yay., İstanbul, 1988.
- POWER**, "Türkiye'nin Doğu Sorunu", (Ekim, 1997).
- (Ekim, 1998).
- "99 Yatırım Atlası", (Ocak, 1999).
- "Güneydoğu'da Yeniden Turizm", (Temmuz, 1998).
- SAMUELSON Paul A.**, **Economics**, Mc Graw-Hill Book Company, United States of America, 1976.
- SAVAŞ Vural**, **Kalkınma Ekonomisi**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1986.
- **Politik İktisat**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1998.
- SAYEK Füsün**, "Türkiye'de Sağlık", **Yeni Türkiye**, Y:4, S:23-24, (Eylül-Aralık, 1998).
- SAYIN Bülent**, "GAP'ın Türkiye Ekonomisine Beklenen Katkıları", **İş ve İşçi Bulma Kurumu Sempozyumu- GAP Yöresinde Gelecekteki Vasıflı İşgücü Sorunu ve Çözüm Önerileri**, Şanlıurfa, (10-11 Nisan, 1990).
- SEVGİ Cezmi**, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1994.
- SEVİNÇ Necdet**, **Osmanlılar'da Sosyo-Ekonomik Yapı**, Cilt 1, Kutsun Yay., İstanbul, 1978.
- SHAW Stanfor J.-SHAW Ezel Kural**, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, **Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975**, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, 1973.
- SİLİER Oya**, **Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları**, ODTÜ Yay., Ankara, 1976.

- SIMONNET Dominique, **Çevrecilik**, (Çev:Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993.
- SORAL Erdoğan, "Ekonomik Büyüme ve Türkiye", **Yeni Türkiye**, Y:4, S:23-24, (Eylül-Aralık, 1998).
- Sosyal Politika Hedefleri**, T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, Eylül 1997.
- SÖNMEZ Mustafa, **Bölgesel Eşitsizlik**, Alan Yay., İstanbul, 1998.
- **Ekonomik Forum**, Y:3, S:4, (15 Nisan, 1996).
- "50 Göstergede Türkiye'nin Nabızı", **Power**, (Ekim, 1997).
- SÖNMEZ Mutlu Güneş, "Doğu'da Yeni Bir Döneme Doğru Adım Atılıyor", **Macro Economy**, N:53, (Mart, 1999).
- STILWELL Frank JB, **Bölgesel İktisat Politikası**, (Çev: Sevgi Güran), Ak Yay., İstanbul, 1980.
- Şanlıurfa'nın Ekonomik Yapısı ve Uygun Yatırım Alanları**, TOBB, Ankara, 1997.
- ŞENER Nedim, "Türkiye Hızla Köyleşiyor", **Milliyet**, 25 Aralık 1996.
- "55 İl 1 İstanbul Ediyor", **Milliyet**, 8 Ekim 1998.
- TANERİ Ergun, **Bölge Planlama**, Yıldız Üniversitesi Yay., İstanbul, 1986.
- Tarla Ürünlerinin Ekilen, Hasat Edilen Alan İle Üretim ve Verimi**, DİE, Ankara, 28.3.2000.
- Tek Pazar, Bölgelerarasında Dengenin Kurulması**, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara, 1998.
- Toprak ve Tarım Reformu Hakkındaki Görüşler**, Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971.

Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Tasarısı Hakkında Görüşler, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay., Ankara, 1971.

TÜRK İsmail, Maliye Politikası, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1998.

TÜRKDOĞAN Orhan, Doğu ve İnsan Sorunu, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974.

Türkiye, 20 Şubat 1999.

Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay., Ankara, 1993.

Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, Ocak 2000.

Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri(22-25 Ekim 1973), Atatürk Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1973.

WEBSTER Noah, Webster’s New Twentieth Century Dictionary, Simon & Schuster,a Division of Gulf & Western Corporation, United States of America, 1979.

YALÇINTAŞ Nevzat-EKİN Nusret, “Sosyal Meseleler”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yay., İstanbul, 1980.

YANG Dali, “Patterns of China’s Development Strategy”, The Political Economy of East Asia 2,China, Korea and Taiwan Volume II, Edited By John Ravenhill, Edward Elgar Publishing Limited, 1995.

Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler, DPT, Ankara, Ağustos 1999.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000, DPT, Ankara, 1995.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu-Sanayileşme Politikaları, DPT, Ankara, 1996.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları-Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, DPT, Ankara, 1998.

Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), DPT, DPT Yay.No:1272, Ankara, 1975.

YERASİMOS Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye-1.Bizanstan Tazminatı, Gözlem Yay., İstanbul, 1977.

..... **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye-3.I.Dünya Savaşından 1971'e**, Gözlem Yay., İstanbul, 1976.

YILMAZ Zeki, AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 1995.

21.Yüzyılda Kadın ve GAP, T.C.Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1997.

EK: REGRESYON ANALİZİ

Türkiye'deki coğrafi bölgelerin 1991-1997 yılları arasında kişi başına gayri safi yurt içi hasıla bağımlı değişken; kamu yatırım harcamaları, özel sektör yatırım teşvikleri ve nüfus miktarları bağımsız değişken olarak ele alınıp regresyon analizi uygulandığında $F_{tab}=9,28$ ve $t_{tab}=3,182$ olarak bulunmuştur.

Yapılan regresyon analizi sonucunda bölgelerimizde gerek çoklu regresyon katsayısı, gerekse R^2 ve ayarlı R^2 katsayıları 1'e yakın çıkmasına rağmen elde edilen F_{hes} ve t_{hes} değerleri ile F_{tab} ve t_{tab} değerleri karşılaştırıldığında bölgelerimizin genelinde $F_{tab} > F_{hes}$ ve/veya $t_{tab} > t_{hes}$ çıkmış olup istatistiki açıdan anlamlı sonuçlar elde edilememiştir. Buradan da, söz konusu bağımsız değişkenlerin dışındaki değişkenlerin de bağımlı değişken üzerinde etkili olabileceği ve kullanılan bağımsız değişken ve gözlem sayısının yeterli düzeyde olmadığı sonucu çıkmaktadır. Buna neden olarak da, bölgesel iktisat bilimine gereken önemin verilmemesi, sosyo-ekonomik verilerin genellikle il veya ülke bazında ele alınışı, bölgesel bazda yıllar itibariyle sosyo-ekonomik veriler bulma güçlüğü gösterilebilir.

Doğu	KBDGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	601.715	278.345.000.000	393.163.000.000	5386421
1992	626.713	298.772.000.000	125.918.000.000	5423846
1993	648.386	231.009.000.000	190.926.000.000	5461531
1994	643.754	124.868.000.000	247.884.000.000	5499478
1995	630.947	184.783.000.000	940.713.000.000	5537689
1996	647.481	190.490.000.000	356.119.000.000	5576164
1997	660.216	228.360.000.000	276.989.000.000	5614907

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,922246977
R Kare	0,850539486
Ayarlı R Kare	0,701078972
Standart Hata	10496721901
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	1,88103E+21	6,27011E+20	5,690730361	0,09357002
Fark	3	3,30544E+20	1,10181E+20		
Toplam	6	2,21158E+21			

	Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	-3,8496E+11	3,50579E+11	-1,098065414	0,352406056	-1,501E+12	7,3074E+11	-1,21E+12	4,40081E+11
X Değişkeni 1	-0,06130499	0,087696974	-0,699054809	0,534840599	-0,3403962	0,21778618	-0,267687808	0,145077824
X Değişkeni 2	-0,03380313	0,016650781	-2,03012289	0,135327958	-0,0867934	0,01918713	-0,072988465	0,005382201
X Değişkeni 3	190485,6059	62006,49579	3,072026624	0,054475602	-6846,9226	387818,134	44561,812	336409,3999

G.D.Anadolu	KBGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	914.658	332.321.000.000	1.115.150.000.000	5287599
1992	918.768	302.540.000.000	175.015.000.000	5419344
1993	953.969	146.173.000.000	723.517.000.000	5554371
1994	853.544	95.074.167.979	340.322.000.000	5692763
1995	860.889	124.623.000.000	4.458.980.000.000	5834603
1996	888.899	167.405.000.000	1.602.720.000.000	5979977
1997	986.350	188.793.000.000	1.054.180.000.000	6128973

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,63957781
R Kare	0,409059776
Ayarlı R Kare	-0,18188045
Standart Hata	52323,18157
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	5685291872	1895097291	0,69221853	0,61514709
Fark	3	8213145988	2737715329		
Toplam	6	13898437860			

	Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	340508,5344	545915,979	0,623737988	0,57700871	-1396841,39	2077858,455	-944229,94	1625247,009
X Değişkeni 1	2,98341E-07	3,01875E-07	0,988291226	0,39587216	-6,6236E-07	1,25904E-06	-4,1208E-07	1,00876E-06
X Değişkeni 2	-1,3449E-08	1,58041E-08	-0,850989472	0,45730795	-6,3745E-08	3,68465E-08	-5,0642E-08	2,37436E-08
X Değişkeni 3	0,093139653	0,090149381	1,033170193	0,37751264	-0,19375618	0,380035485	-0,11901457	0,305293871

Karadeniz	KBGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	1.004.797	296.994.000.000	438.042.000.000	8089965
1992	1.077.467	326.058.000.000	552.374.000.000	8048436
1993	1.097.752	150.955.000.000	1.009.210.000.000	8007120
1994	1.063.647	88.927.860.365	360.024.000.000	7966016
1995	1.110.456	97.213.894.433	841.072.000.000	7925123
1996	1.213.393	193.122.000.000	668.159.000.000	7884440
1997	1.294.737	232.540.000.000	552.472.000.000	7843966

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,986156889
R Kare	0,972505409
Ayarlı R Kare	0,945010818
Standart Hata	23061008930
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	5,64316E+22	1,88105E+22	35,37079	0,00767547
Fark	3	1,59543E+21	5,3181E+20		
Toplam	6	5,80271E+22			

	Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	1,0535E+13	9,29111E+11	11,33881992	0,001471	7,5782E+12	1,34919E+13	8,34848E+12	1,27216E+13
X Değişkeni 1	0,482539678	0,11770626	4,099524358	0,026258	0,10794548	0,85713388	0,20553412	0,759545236
X Değişkeni 2	0,063963072	0,043715674	1,463161067	0,239615	-0,0751598	0,203085988	-0,038915778	0,166841923
X Değişkeni 3	-1198499,447	117719,6466	-10,18096368	0,002019	-1573136,3	-823862,641	-1475536,509	-921462,3843

Akdeniz	KBGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	1.401.437	276.976.000.000	1.047.546.000.000	7161809
1992	1.453.096.00 TL	486.327.000.000	638.766.000.000	7299899
1993	1.554.760	159.842.000.000	1.656.610.000.000	7440568
1994	1.452.261	136.643.000.000	436.668.000.000	7693948
1995	1.519.992	160.775.000.000	5.046.970.000.000	7730091
1996	1.554.081	163.337.000.000	1.952.670.000.000	7879049
1997	1.706.976	212.248.000.000	1.917.530.000.000	8058311

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,858185497
R Kare	0,736482346
Ayarlı R Kare	0,472964693
Standart Hata	72806624326
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	4,44443E+22	1,48148E+22	2,7948122	0,21053759
Fark	3	1,59024E+22	5,3008E+21		
Toplam	6	6,03467E+22			

Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%	
Kesimim	-7,38684E+11	8,62013E+11	0,856929765	0,454482	-3,482E+12	2,00463E+12	-2,7673E+12	1,28994E+12
X Değişkeni 1	0,132537059	0,287838096	0,460456976	0,6765131	-0,7834931	1,048567205	-0,54485047	0,80992459
X Değişkeni 2	-0,000337702	0,022923145	-0,01473194	0,989171	-0,0732895	0,072614046	-0,05428419	0,05360878
X Değişkeni 3	293752,3212	110862,3981	2,649702029	0,0770135	-59061,639	646566,2813	32852,85371	554651,7887

İç Anadolu	KBGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	1.389.555	581.129.000.000	1.569.340.000.000	10012296
1992	1.424.737	648.080.000.000	1.047.940.000.000	10104857
1993	1.505.712	361.972.000.000	2.571.870.000.000	10198274
1994	1.427.576	330.019.000.000	554.903.000.000	10292554
1995	1.491.057	302.230.000.000	3.369.220.000.000	10387706
1996	1.549.648	431.692.000.000	2.000.180.000.000	10483738
1997	1.639.513	526.079.000.000	2.006.380.000.000	10580657

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,936600388
R Kare	0,877220287
Ayarlı R Kare	0,754440574
Standart Hata	42630094665
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	3,89526E+22	1,29842E+22	7,144668	0,0702841
Fark	3	5,45197E+21	1,81732E+21		
Toplam	6	4,44045E+22			

	Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	-2,61341E+12	9,79346E+11	-2,668527583	0,075785	-5,73E+12	5,0331E+11	-4,91817E+12	-3,08655E+11
X Değişkeni 1	0,200711416	0,150323153	1,335199617	0,274085	-0,2776844	0,67910723	-0,153053532	0,554476364
X Değişkeni 2	0,02367523	0,020967749	1,129126002	0,340976	-0,0430536	0,09040403	-0,025669494	0,073019955
X Değişkeni 3	385408,3166	93675,53606	4,11428995	0,026011	87290,6733	683525,96	164955,7746	605860,8587

Ege	KBGSYİH	KYH	ÖT	N
1991	1.771.806	647.609.000.000	966.094.000.000	7717482
1992	1.856.538	793.908.000.000	742.167.000.000	7835326
1993	1.987.366	331.304.000.000	1.237.100.000.000	7954964
1994	1.918.373	164.043.000.000	675.540.000.000	8076434
1995	2.006.804	147.599.000.000	4.044.200.000.000	8199759
1996	2.103.466	192.409.000.000	1.850.670.000.000	8324967
1997	2.246.740	258.222.000.000	2.185.680.000.000	8452087

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,9588916
R Kare	0,919473101
Ayarlı R Kare	0,838946201
Standart Hata	63329457026
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	1,37382E+23	4,57941E+22	11,4182106	0,03784253
Fark	3	1,20319E+22	4,01062E+21		
Toplam	6	1,49414E+23			

Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	-3,45361E+12	1,30173E+12	-2,653088132	0,07679077	-7,596E+12	6,8909E+11	-6,5171E+12 -3,9016E+11
X Değişkeni 1	0,118682112	0,159776921	0,742798844	0,51147988	-0,3897998	0,62716406	-0,25733098 0,494695208
X Değişkeni 2	-0,005874268	0,026894969	-0,218415114	0,84112002	-0,0914661	0,07971761	-0,06916789 0,057419357
X Değişkeni 3	668909,5185	157605,0736	4,244213103	0,02395763	167339,364	1170479,67	298007,5672 1039811,47

Marmara	KBGSY/H	KYH	ÖT	N
1991	2.237.249	689.084.000.000	2.783.630.000.000	13678535
1992	2.309.062	585.774.000.000	4.281.500.000.000	14067791
1993	2.455.326	468.643.000.000	6.497.160.000.000	14468125
1994	2.169.458	346.864.000.000	2.640.770.000.000	14879851
1995	2.325.991	405.687.000.000	13.484.400.000.000	15303294
1996	2.457.502	493.510.000.000	8.426.430.000.000	15738787
1997	2.684.291	542.595.000.000	6.536.290.000.000	16186673

ÖZET ÇIKIŞI

Regresyon İstatistikleri	
Çoklu R	0,838631153
R Kare	0,703302211
Ayarlı R Kare	0,406604423
Standart Hata	1,32257E+11
Gözlem	7

ANOVA

	df	SS	MS	F	Anlamlılık F
Regresyon	3	1,24389E+23	4,14631E+22	2,370433	0,24846839
Fark	3	5,24754E+22	1,74918E+22		
Toplam	6	1,76865E+23			

	Katsayılar	Standart Hata	t Stat	P-değeri	Düşük %95	Yüksek %95	Düşük 90,0%	Yüksek 90,0%
Kesişim	-6,04517E+11	1,18666E+12	-0,509427118	0,64556	-4,381E+12	3,17197E+12	-3,3972E+12	2,18812E+12
X Değişkeni 1	0,814988867	0,536738065	1,518410787	0,226211	-0,89315281	2,523130541	-0,44815064	2,078128378
X Değişkeni 2	0,002231767	0,017140731	0,130202581	0,904646	-0,05231774	0,056781276	-0,0381066	0,042570131
X Değişkeni 3	171507,4159	74406,11469	2,305017762	0,104507	-65286,271	408301,1029	-3597,1825	346612,0144

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İNDEKS

Aktif Nüfus, 31,63,110,
 Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 15,141
 Avrupa Birliği, 49,91
 Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu, 49
 Avrupa Sosyal Fonu, 49
 Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu, 49
 Avrupa Topluluğu, 42,44,49,141
 Az Gelişmiş Bölge, 4-6,11,16,18-23,29,37,39,42,48,50,54,59,64,87,88, 90,104,105
 Balta Limanı Antlaşması, 70
 Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 140,141
 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 137
 Birinci Sanayi Planı, 73
 Birleşmiş Milletler, 149
 Bölgesel Düalite, 2-7,17,28-32,37,38,41-43,51,52,56,58,60,66,71-73,75,76,80,81,90,91,114,132,
 133,136,143,144,157,168
 Celali İsyanları, 69
 Dengeli Kalkınma , 33-35,45,137,138,168
 Dengesiz Kalkınma, 2,4,5,33,35,36,52,54,168,169
 Devletçilik Dönemi, 134
 Dışsal Ekonomi, 30,33-35,171
 DİE, 6,124
 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 139
 DPT, 6,93,136,139,140
 Düalite, 2,4,6,23,26,27
 Dünya Bankası, 147
 Dünya Turizm Örgütü, 149
 GAP, 5,17,22,74,76-78,87,109,111,128,129,144-149,151,152,157,169,170
 Gelişme Halinde Az Gelişmiş Bölge, 19,22
 Gelişmiş Bölge, 18,19,28,29,32,59,75,82,87,88,90,93
 Gerisel Bağlılık, 35,36,168,169
 Gini Katsayısı, 122-124
 Gizli İşsizlik, 63,171
 GSMH, 57,97
 GSYİH, 22,23,96-99,101,
 Has, 67
 Homojen Bölge, 10-13,17
 İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 137

İkinci Sanayi Planı, 73
 İnsani Gelişme Endeksi, 91,99,100,102
 Kalkınma Kutupları, 35,36,53,168,170,171
 KİT, 87
 KÖY, 64,82,84,86,140,142
 Küreselleşme, 60,74,75
 Lorenz Eğrisi, 122,123
 Maoist Bölgesel Kalkınma Stratejisi, 51
 Marjinal Verimlilik, 21
 Merdiven Basamağı Doktrini, 53,54
 Mezzogiorno, 38,40,41,44,150
 Mir'i Arazi, 66,68
 Negatif Dışsal Ekonomi, 171
 Organizasyonel Düalite, 26,27,32
 Organize Sanayi Bölgeleri, 59,84,138,141,170
 Osmanlı İmparatorluğu, 6,66,68-70
 Önsel Bağlılık, 35,36,168,169
 Planlama Bölgesi, 16,17
 Planlı Dönem, 4,6,133,134,136,143,144
 Plansız Dönem, 4,134
 Polarize Bölge, 12-17,140
 Post-Maoist Bölgesel Kalkınma Stratejisi, 52
 Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge, 22
 Sanayi Devrimi, 27,44,65
 Sosyolojik Düalite, 26,32
 Sürükleyici Birim, 35-37,168,169
 T.B.M.M, 136
 Tam İstihdam, 31
 Teknolojik Düalite, 25,32
 Tennessee Valley Authority, 38,39
 TESEV, 99
 Tımar, 67,69
 TOBB, 151,169
 Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 138
 Yapısal Düalite, 24,32
 Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 142
 Zeamet, 67